

STADS

geschiedenis

nummer 1
10^e jaargang - 2015

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Hilde Greefs
Universiteit Antwerpen
Stadscampus
Grote Kauwenberg 18 S.D.309, B-2000 Antwerpen
Tel.: 003232654280
E-mail: hilde.greefs@uantwerpen.be

Redactie:

Inge Bertels (Vrije Universiteit Brussel), Petra Brouwer (Universiteit van Amsterdam), Greet De Block (Universiteit Antwerpen), Jan Hein Furnée (Radboud Universiteit Nijmegen, hoofdredacteur), Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen, kernredactie), Jelle Haemers (KU Leuven), Harm Kaal (Radboud Universiteit Nijmegen, kernredactie); Manon van der Heijden (Universiteit Leiden), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen), Stijn Oosterlynck (Universiteit Antwerpen), Maarten F. Van Dijk (Erasmus Universiteit Rotterdam), Antoon Vrints (Universiteit Gent)

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Pim Kooij (RU Groningen), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Rijksuniversiteit Groningen), Pieter Uyttenhove (U Gent), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent)

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
tel. +31(0)356859856, fax +31(0)356859856
www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang € 35,- (buiten de Benelux € 40,-)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang € 45,- (buiten de Benelux € 50,-)
Studentenabonnement per jaargang € 25,-
Losse nummers € 20,- (excl. verzendkosten)

Website: www.stadsgeschiedenis.be; www.stadsgeschiedenis.nl
(webmaster Iason Jongepier, Universiteit Antwerpen)

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen: '*Mental map*' van de leefwereld van Jan Baptist Denucé (GIS-Antwerp). Amsterdam in 1538, vogelvluchtschilderij door Cornelis Anthonisz (Collectie Amsterdam Museum). Actie van buurtbewoners en welzijnswerkers in Tuindorp Buiksloot, 1975 (Nationaal Archief Den Haag, Fotocollectie Anefo).

Voor de grote uitleg

Stedelijke transformatie en huisbouw in Amsterdam, 1452-1578*

De opkomst en groei van steden in de Lage Landen is in de afgelopen jaren in verschillende publicaties uitvoerig behandeld.¹ Stedenpolitiek, economisch hoogtij en catastrofes hadden invloed op de wording en omvang van de stad. Hadden steden op een bepaald moment een zekere omvang bereikt, dan hield de ontwikkeling niet op. Er vonden wijzigingen plaats in de ruimtelijke ordening, de vroege houtbouw werd geleidelijk aan veranderd in steen, de bebouwing groeide in de hoogte en er ontstond een differentiatie van functies. Steden gingen echter allerminst gelijk op in deze ontwikkeling.²

Dit artikel bestudeert de stedelijke transformatie in Amsterdam, waar de grote toestroom van immigranten vanaf het einde van de zestiende eeuw aanleiding gaf tot vier beroemde stadsuitbreidingen.³ Deze territoriale uitbreiding werd uitvoerig bestudeerd, maar veel minder bekend is de grote transformatie van Amsterdams historische weefsel in de zestiende eeuw. Uit bouwhistorisch en dendrochronologisch onderzoek wordt steeds duidelijker dat Amsterdam vanaf 1530 een vernieuwingsslag onderging. Deze vernieuwing betrof, anders dan in de zeventiende eeuw, geen uitbreiding van het stadsoppervlak, maar een aanpassing van de bestaande ruimtelijke ordening en bebouwing binnen het beschikbare areaal en bovenal verstening. In vergelijking met sommige andere steden in Nederland vond deze verstening ronduit laat plaats. Doorgaans vormden stadsbranden de motor achter versteningsprocessen en wijzigingen in de ruimtelijke ordening,⁴ maar in Amsterdam was dat niet het geval. Bij het bouwhistorisch en dendrochronologisch onderzoek werd een opvallende piek geconstateerd in de huizenbouw na 1530. Dit stond haaks op eerdere aannames dat het oudste huizenbestand van kort na de laatste grote stadsbrand van 1452 dateerde. Er moet dus iets anders aan de hand zijn geweest, dat deze vernieuwingsslag kan verklaren. Door een combinatie van bouwhistorisch onderzoek met archiefonderzoek wordt in het onderstaande inzicht gegeven in een tot nog toe onbekende transformatieperiode van Amsterdam. Hierbij zal worden gekeken naar de tijd tussen de laatste grote stadsbrand van 1452 en het jaar

* Dank gaat uit naar David Derksen, Dik de Roon, Paul Rosenberg, Jos Smit en Jan-Willem de Winter voor het lezen en commentariëren van eerdere versies van dit artikel. Een bijzonder woord van dank gaat uit naar de anonieme peer reviewer voor het opbouwende en waardevolle commentaar.

1 R. Rutte en B. Vannieuwenhuijze, 'Stadswording in de Lage Landen van de tiende tot vijftiende eeuw. Een overzicht aan de hand van vijfhonderd jaar ruimtelijke inrichting', *Bulletin KNOB* 113 (2014) 113-131.

2 G. Borger e.a., 'Twaalf eeuwen ruimtelijke transformatie in het westen van Nederland in zes kaartbeelden: landschap, bewoning en infrastructuur in 800, 1200, 1500, 1700, 1900 en 2000', *Over Holland* 10/11 (2011) 5-124.

3 J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw* (Bussum 2010) 34-37.

4 K. De Jonge, '“Stedenbouwkundige aspecten”. Verwoesting als motor voor de beheersing van de stedelijke ruimte in de Zuidelijke Nederlanden tot in de achttiende eeuw', in: *Destruction et reconstruction de villes, du Moyen Age a nos jours/ Verwoesting en wederopbouw van steden, van de Middeleeuwen tot heden* (Brussel 1999) 385-409.

1578, het moment waarop Amsterdam de kant van de Opstand koos en besloot tot aanzienlijke uitbreidingen. Dit artikel concentreert zich op de vraag wanneer precies het omslagpunt in de transformatie van Amsterdam is aan te wijzen, waarom en hoe deze transformatie zich voltrok en welke actoren hierbij een hoofdrol speelden.

De houten stad

Vanaf circa 1475 ontwikkelde Amsterdam zich tot de belangrijkste graanmarkt van Holland, terwijl ook de textielindustrie een sterke groei doormaakte. Schepen met Amsterdams textiel en haring voeren naar het Oostzeegebied, om geladen met graan, traan, stokvis en hout, hennep, vlas, pek en teer weer terug te keren en dat deels in Amsterdam, maar ook verder naar het zuiden te verhandelen. Vanuit het zuiden werden producten als wijn of zout meegebracht. De stad nam een stabiele positie in binnen het stedelijke netwerk van wat later zou uitgroeien tot de Randstad, met een geleidelijk aan groeiend internationaal handelsnetwerk. De groei van de handel raakte met name in het tweede kwart van de zestiende eeuw in een versnelling en de hoogconjunctuur waarvan tussen 1540 en 1565 sprake was, liep parallel aan die in de Zuidelijke Nederlanden.⁵ Intensivering van bestaande handelsstromen ging gepaard met een sterke groei van de scheepsbouw en vanzelfsprekend ook met een toenemende behoefte aan opslagruimte en andere faciliteiten. Daarbij steeg het inwonertal van de stad sterk, van 8.000 tot ruim 11.000 in 1514, om tot 1560 verder toe te nemen tot circa 27.000 inwoners.⁶

De manier waarop Amsterdammers in ruimtelijke zin met deze ontwikkelingen omgingen is nooit gedetailleerd onderzocht. Hier en daar werden nieuwe straten aangelegd, open plekken bebouwd, percelen gesplitst en achterhuizen opgetrokken, terwijl bestaande huizen soms werden verhoogd.⁷ De vraag in hoeverre er sprake is geweest van een daadwerkelijke vernieuwing van de bestaande bebouwing in de stad is echter nooit gesteld, terwijl hieruit kennis kan worden geput over de manier waarop het stadsbestuur en bewoners van Amsterdam op de geschetste ontwikkelingen reageerden. Met name de vraag naar de verstening van de stad kan nieuwe inzichten bieden in de transformatie die de stad in de zestiende eeuw onderging.

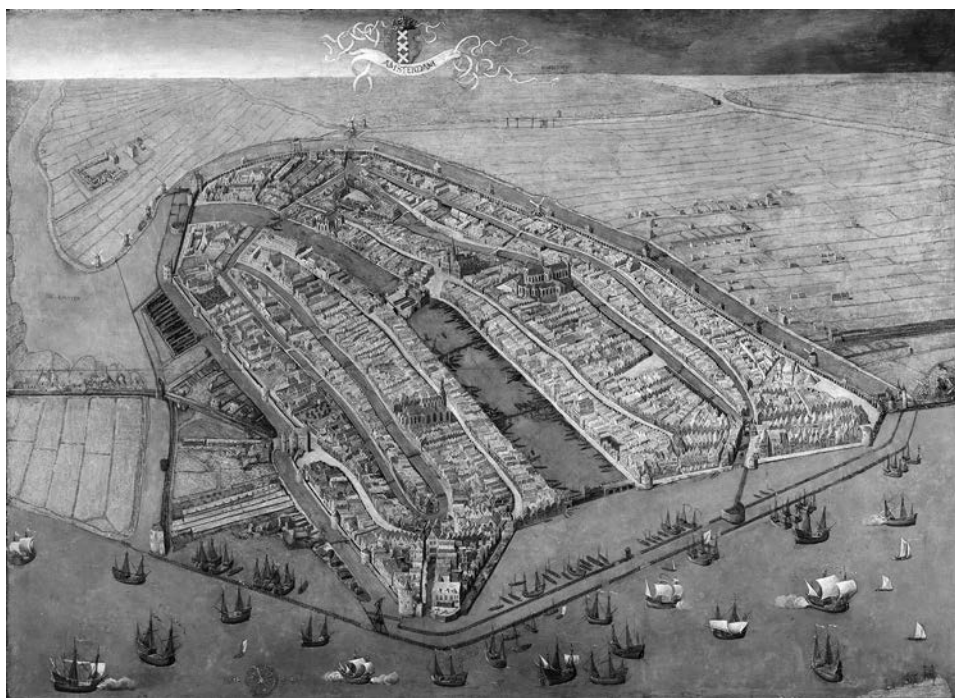
Bij onderzoek naar de verstening van Holland kwam J.J. Voskuil tot de conclusie dat verstening in Noord Holland veel later plaatsvond dan in Zuid Holland. Voor het landelijk gebied schreef hij dit toe aan eigendomsverhoudingen van grond. In Zuid Holland bouwden boeren in steen, om hun aanspraak op het door hen gepachte land te laten gelden. In Noord Holland werd – wellicht mede in de hand gewerkt door de sterke houthandel – veel langer in hout gebouwd, terwijl daar het land veel vaker in eigendom was.⁸ Naarmate men meer waarde hecht aan zijn grond en de druk daarop

5 B. Speet, 'Verstening, verdichting en vergroting', in: M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets* (Amsterdam 2004) 74-107, 93; H. Kaptein, 'Poort van Holland. De economische ontwikkeling 1200-1578', in: Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam*, 109-173, 157-173.

6 Op een stadsgebied van ongeveer 80 hectare, betekent dit een bevolkingsdruk van gemiddeld 337,5 personen per hectare, waarbij de effectieve druk nog hoger was, omdat ongeveer 6,5 hectare aan de kloosters was voorbehouden: Kaptein, 'Poort van Holland', 150-151.

7 Speet, 'Verstening, verdichting en vergroting', 93; D. de Roon, 'Dan maar de lucht in. Verhoging van Amsterdamse woonhuizen', *Amsterdam. Monumenten & Archeologie* 3 (2004) 34-43.

8 J.J. Voskuil, 'Motorische Kräfte hinter der Versteinerung in den Niederlanden', *Jahrbuch für Hausforschung* 39 (1990) 65-70.

Amsterdam in 1538, vogelvluchtschilderij door Cornelis Anthonisz (Collectie Amsterdam Museum).

groter is, zal de bereidheid toenemen om te investeren in duurzamer vastgoedbezit. Of deze hypothese ook geldt voor de bebouwing in steden, is nog niet onderzocht.

Wat de verstening van steden in de Late Middeleeuwen betreft, zijn het met name de keuren die enig inzicht bieden in de wijze waarop stadsbesturen meenden te moeten omgaan met het bouwen van huizen, waarbij vanzelfsprekend het reduceren van het brandgevaar voorop stond. Uit deze keuren komt een heterogeen beeld naar voren. In sommige steden werd al in de veertiende eeuw subsidie verstrekt voor het verharderen van daken en wanden, zoals in Deventer (1339), Zutphen (1365), Utrecht (1368) en Arnhem (1386).⁹ In het westen lijkt de verstening zich later te hebben voltrokken, zoals aanduidingen uit Rotterdam (1431), Leiden (1450), Amsterdam (1452), Dordrecht (na 1457), Harderwijk (1470) en Zierikzee (1485) laten zien.¹⁰ In een aantal steden zijn stenen muren pas vanaf de zestiende eeuw voorschrift, zoals in Hoorn (1513), Schoonhoven (1518), Schiedam (1533), Breda (1534) en Den Briel (1548).¹¹

9 G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, *De verstening van Deventer. Huizen en mensen in de 14^e eeuw* (Groningen 1982) 2.

10 R. Meischke, 'Huizen en keuren', in: Idem, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden* (Amersfoort 1988) 208-262, 240; R. Tijs, *Tot cieraet deser stadt. Bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden. Een cultuurhistorische studie over de bouwtrant en de ontwikkeling van het stedenbouwkundig beleid te Antwerpen van de 13de tot de 20ste eeuw* (Antwerpen 1993) 100. In 's-Hertogenbosch worden stenen scheidsmuren vanaf 1463 voorgeschreven, kort na de stadsbrand.

11 Tijs, *Tot cieraet deser stadt*, 100.

Houten gevel van Zeedijk 1 uit 1551 (Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam).

Een moeilijkheid met de interpretatie van deze bronnen is dat de overgeleverde bouws substantie uit deze periode vrijwel nooit is gebruikt als referentiemateriaal, om te onderzoeken of deze keuren ook daadwerkelijk effectief waren en zodoende als een afspiegeling van de werkelijkheid mogen worden gebruikt.¹² Lange tijd is aangenomen dat de oudste huizen van Amsterdam voor het grootste deel van kort na de verwoestende stadsbrand van 1452 stamden en dat sommige zelfs nog ouder waren. In een keur van kort na de brand, van 31 mei 1452, bepaalden de Vroede Vaders immers dat niemand nog huizen mocht bouwen die geen stenen zijmuren en pannen of leien als dakdekking hadden.¹³ Het houten huis werd op papier dus uitgebannen, met

¹² Ibidem, 39-43, 85-100. Tijs beschrijft het moeizame proces van verstening in Antwerpen, dat in de veertiende eeuw inzette en pas in de zestiende eeuw zijn beslag lijkt te hebben gekregen. Stenen scheidsmuren waren pas sinds 1546 verplicht.

¹³ J.C. Breen, *Rechtsbronnen der stad Amsterdam* ('s-Gravenhage 1902) 49. De boete op overtreding was vijftig gouden ridders.

uitzondering van de gevels, die nog lange tijd van hout mochten worden opgetrokken.

Voor de herbouw van de stad na 1452 verleende Filips de Goede lastenverlichtingen, onder voorwaarde dat de inwoners van Amsterdam hun huizen zouden herbouwen met stenen zijmuren en hard dak.¹⁴ Bij dendrochronologisch en bouwhistorisch onderzoek zijn in de afgelopen jaren echter steeds meer dateringen van huizen verkregen, die laten zien dat de oudste, nog bestaande huizen van de stad aanzienlijk jonger zijn dan 1452.¹⁵ Met uitzondering van het in 1485 gedateerde Warmoesstraat 90,¹⁶ bleek er zelfs een kloof te gapen van meer dan vijfenzeventig jaar, tussen de stadsbrand van 1452 en de tot nog toe met dendrochronologische methode gedateerde huizen in de stad. Pas vanaf circa 1530 begint zich een min of meer gesloten reeks gedateerde (stenen) huizen af te tekenen: dat staat in schril contrast met de verordening van 1452, dat vanaf dat moment nieuwe huizen met stenen zijmuren moesten worden uitgevoerd.¹⁷ Hoewel bovenstaande dateringen slechts konden worden verkregen tijdens onderzoek dat ten gevolge van bouwactiviteiten werd uitgevoerd, en er dus geen integrale dataset van gedateerde panden van voor 1578 beschikbaar is, leidde dit onderzoek wel tot een aanzienlijke bijstelling van dateringen zoals die tot dat moment werden gehanteerd.¹⁸

Nadere beschouwing van de in de vijftiende en zestiende eeuw uitgevaardigde keuren, laat daarnaast zien hoe hardnekkig het gebruik van ‘weke’ bouwmaterialen was. In 1454 werd bepaald dat men het oude riet dat van de huizen kwam niet in huis mocht hebben, maar dat het in het IJ moest worden gegooid.¹⁹ In 1469 vinden we een bepaling die zegt dat in de omgeving van de Sint Jacobskapel en de Zeedijk moest worden ‘afgebroken’.²⁰ Deze keur zou erop kunnen wijzen dat men in deze tijd pogingen heeft gedaan het Amsterdamse dak systematisch, straat voor straat te laten verstenen, maar gezien de bepalingen die hierna nog volgen, bleef dit zonder het gewenste resultaat. In 1478 werd een nieuw verbod voor rieten daken op de Oude Zijde uitgevaardigd,²¹ in

14 Idem, ‘De verordeningen op het bouwen te Amsterdam, vóór de negentiende eeuw’, *Jaarboek Amstelodamum* 6 (1908) 109-148, 112.

15 G. van Tussenbroek, ‘Dendrochronologisch onderzoek in Amsterdam (1490-1790). Bouwhout als materiële bron’, *Stadsgeschiedenis* 4 (2009) 135-165; G. van Tussenbroek, *Historisch hout in Amsterdamse monumenten, Dendrochronologie, houthandel, toepassing* (Amsterdam 2012).

16 Idem en D. Derksen, ‘Oudste huis van Amsterdam ontdekt. Meer dan vijf eeuwen in de Warmoesstraat’, *Ons Amsterdam* 64 (2012) 452-457.

17 Het betreft de panden Warmoesstraat 67 (1479, hergebruikte spanten in verder grotendeels laatzeventiende-eeuwse context), Warmoesstraat 90 (1485), Kloveniersburgwal 12, voorhuis (1498, na rooilijncorrectie), Begijnhof 34 (1528), Prins Hendrikkade 35 (na 1529), Warmoesstraat 42, achterhuis (1535), Warmoesstraat 38, voorhuis (1540), Warmoesstraat 139 (circa 1550), Spuistraat 51 (circa 1550), Zeedijk 1 (1551), Lange Niezel 16 (1551), Warmoesstraat 38, achterhuis (1555), Warmoesstraat 40, voorhuis (1557), Zeedijk 30, achterhuis (1560), Warmoesstraat 145 (na 1560), Spui 3 (1561) en Warmoesstraat 42, voorhuis (circa 1570).

18 Zo werd van Begijnhof 34 op kunsthistorische gronden aanvankelijk aangenomen dat het van kort na 1452 stamde, maar bleek het hout pas in 1528 te zijn gekapt. Voor Prins Hendrikkade 35 werd uitgegaan van een datering in de vijftiende eeuw (hout van na 1529). De huizen Warmoesstraat 38-42 werden bij een eerste opname ook als vijftiende-eeuwse huizen beschouwd, maar bleken uit 1535, 1540 en later te stammen. Tot nog toe konden op basis van jaar-ringonderzoek veertien huizen in de periode 1528-1578 worden gedateerd en slechts twee in de periode daarvoor. Dateringen op basis van archiefonderzoek zijn hierin niet meegenomen.

19 Breen, *Rechtsbronnen*, 52.

20 Ibidem, 75: ‘Of te breken (...) besyden Sint Jacobscapelle, uitgaende ant Ye tottie Nye brug toe, ende die Oude brugstege uitgaende ende voirt noirtwart up an den Ye. Ende an die Oude zyde die noirtzyde van die stege, by die Barvot broders, dat men gaet uptie Zeedijck; voirt noirtwart up tot dat tegeldack toe, ende niet over die straet van die Zeedijck’.

21 Ibidem, 128; Breen, ‘Verordeningen op het bouwen’, 113.

1483 gevolgd door de bepaling dat alle rieten daken voor Sint-Michiëlsdag (29 september) in harde moesten worden veranderd, omdat er oorlog tussen Holland en Utrecht was uitgebroken. Eind september was het conflict echter al beëindigd, wat er mogelijk toe heeft geleid dat de keur zijn urgentie verloor.²²

Ook hierna werden soortgelijke regels nog herhaald en aangescherpt.²³ Burgers klaagden echter dat ‘leyen ende tegelen’ schaars en moeilijk verkrijgbaar waren en daarom besloot het stadsbestuur op 16 juli 1492 de voorgenomen bepaling tot Sint-Jacobsdag 1494 uit te stellen, waarna een nieuw uitstel tot Pinksteren volgde.²⁴ ‘Doch het was feitelijk een uitstel tot Sint-Juttemis’, schreef archivaris Joh. Breen in 1908. Het getouwtrek ging verder en wat het stadsbestuur ook deed, het riet bleef op de daken liggen. Tientallen jaren zou men de geboden herhalen.²⁵ Nog op 9 april 1524 herhaalde de stad het gebod.²⁶

Ondertussen verliep ook de verstening van de houten wanden uitermate traag. In mei 1505 werd het gebod om ‘anders dan mit steenen wanden’ huizen te bouwen vernieuwd, waarbij duidelijk werd gesteld dat de bouwsels van overtreders zouden worden afgekeurd.²⁷ Dertien jaar later, op 11 augustus 1518, moesten oliebereiders, zeepzieders en brouwers hun wanden in steen uitvoeren.²⁸ Het beeld dat uit de geschreven bronnen én uit het tot nog toe bouwhistorisch onderzochte en dendrochronologisch gedateerde huizenbestand naar voren komt is dat het stadsbestuur zich met zijn afkondigingen van maatregelen steeds tegenover voldongen feiten geplaatst zag. Rond 1520 was Amsterdam nog grotendeels een houten stad. Na een grote brand en bij oorlogsdreiging werden weliswaar maatregelen afgekondigd, maar de Amsterdammers hadden er na de laatste stadsbrand voor gekozen hun huizen snel, gemakkelijk en allicht ook betaalbaar te herbouwen in hout – dat in de stad volop verkrijgbaar was – en het was uitermate lastig om ze daarna nog te bewegen hun huizen in steen te vervangen. Niet dat er geen baksteen en natuursteen verkrijgbaar waren, maar het gebruik hiervan vereiste wel een grotere investering, zowel wat de fundamenteën als het gebouw zelf betreft. Amsterdam werd na 1452 dus weer vooral een houten stad. Kort na 1521 zou daarin verandering komen.

Verstening met keizerlijke hulp

Op 5 oktober 1521 bepaalde Keizer Karel v met het oog op het voortdurende brandgevaar dat er in Amsterdam geen huizen met houten wanden meer mochten worden gebouwd, maar tevens dat de bestaande moesten worden afgebroken en in steen wor-

22 Breen, *Rechtsbronnen*, 186; Idem, ‘Verordeningen op het bouwen’, 113.

23 Op 31 augustus 1491 kon men horen dat de ‘heer ende gerecht’ geboden en bevalen, dat niemand van nu af met riet of stro mocht dekken. En iedereen die nog een huis met rieten- of strooien dak bezat, moest dit voor Sint-Jacobsdag (25 juli) afbreken en vervangen door een hard dak, op straffe van een geldboete voor de bouw van de stadsmuur: Breen, *Rechtsbronnen*, 251; Idem, ‘Verordeningen op het bouwen’, 113.

24 Idem, ‘Verordeningen op het bouwen’, 113.

25 In 1497, 1504 en 1507: Idem, *Rechtsbronnen*, 413; Idem, ‘Verordeningen op het bouwen’, 113.

26 Idem, ‘Verordeningen op het bouwen’, 114.

27 Idem, *Rechtsbronnen*, 421-422; Idem, ‘Verordeningen op het bouwen’, 115.

28 J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam I, 1512-1611*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, nr. 69 (’s-Gravenhage 1929) 26, nr. 39; P.D.J. van Iterson en P.H.J. van der Laan, *Resoluties van de vroedschap van Amsterdam 1490-1550* (Amsterdam 1986) 33.

den herbouwd.²⁹ Van de stad wordt op dat moment gezegd ‘dat dat meestendeel van de huysen (...) gemaect sijn van houten wanden aen beyde de sijden d’een den anderen niet rakende, ende nochtans so wijt van malcanderen niet staende, dat men in tijde van Brant daer tusse soude mogen komen’ om het vuur te blussen. De vele koopwaar in de stad – was, vlas, pek, teer, wagenschot, sparren, klaphout, solfer – zorgde voor brandgevaar, zeker wanneer er oorlog dreigde.³⁰ Vanaf nu moest elk jaar van een zeker aantal huizen de houten wanden worden afgebroken. In de plaats moesten stenen muren worden gezet. Deze grote bouwcampagne moest beginnen waar die het meest noodzakelijk was en ‘aen den rijksten ende best vermogende der selver Stadt gheexecuteert’. Nieuwbouw met houten wanden was uiteraard verboden. Degenen die financieel niet in staat waren in steen te bouwen, zou men ‘helpende ende bystaende van sulcker portie, als sy naer gheleghentheyth’ nodig hadden.³¹

Met deze keizerlijke verordening, waarin niet alleen boetes worden genoemd, maar die daadwerkelijke sloop van afgekeurde huizen voorschrijft, lijkt een ingrijpende transformatie van de stad op gang te zijn gekomen. Hierin ligt voor een deel het antwoord op de vraag waarom zoveel huizen in de stad pas van rond 1530 of daarna stammen.³² Kort na het keizerlijke bevel volgden meer maatregelen. Vanaf 1524 werd er vanuit de Vroedschap een fabrieksmeester aangesteld, die vanaf 1528 samen met de rooimeesters verantwoordelijk was voor het afgeven van ‘bouwvergunningen’.³³ Wie wilde bouwen, had daarvoor toestemming nodig. Drie jaar daarna, in 1531, werd een bouwverordening van 23 artikelen afgekondigd, waarin ook brandpreventie weer een belangrijke plaats kreeg.³⁴ Men had vastgesteld dat in het verleden ‘grootte ende diversche ongheregeltheyden’ waren voorgevallen en dat die tot op dat moment doorgingen. Toch tekent zich in deze bouwverordening een beeld af dat het bouwen met stenen zijmuren inmiddels wel geaccepteerd was. Het verbod op het toepassen van houten wanden is in deze verordening namelijk niet meer te vinden. Wel werd bepaald dat ‘nyemande enich nyeu werck’ zou mogen metselen ‘min dan één Goutse steen dick’. Er moesten dus steense muren worden gezet in plaats van halfsteense.³⁵ Ook wordt omschreven hoe schoorstenen moesten worden gebouwd. Wie op zijn verdieping een

29 H. Noordkerk, *Handvesten ofte privilegiën, octroyen en willekeuren; mitsgaders costuimen, ordonnantiën, en handelingen der stad Amstelredam* (Amsterdam 1748) 978.

30 Op 24 mei 1530 woedde een grote brand buiten de poorten waarbij de stad ook zelf gevaar liep. In het *Groot Memoriaal* werd opgetekend dat de stad door deze brand op de Lastage, maar ook bij andere gelegenheden, ‘gestelt es geweest in groote ende merckelijcke pericule’, waarbij het verlies van een groot deel van de stad had bedreigd. W.H.M. de Fremery, ‘De opkomst der Amsterdamsche haven’, *Jaarboek Amstelodamum* 22 (1925) 23-110, 43. Daarom besloot het stadsbestuur – opdat ‘gelijcke periculen nijet meer en gebuieren enden dien te voorcommen’ – dat men voortaan geen pek of teer meer binnen de stad ‘onder dack’ zou mogen leggen, ook niet in de Lastage. De open ruimte rond de stad werd van dertien naar zestien roeden vergroot (59 meter), de huizen in de Lastage moesten van steen en met harde daken zijn. Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 37.

31 Noordkerk, *Handvesten ofte privilegiën*, 978-979. Concrete aanwijzingen voor subsidies zijn tot op heden niet gevonden.

32 G. van Tussenbroek, ‘De datering van het Houten Huys op het Begijnhof. Nieuwe gegevens over het “oudste huis” van Amsterdam’, *Maandblad Amstelodamum* 97 (2010) 150-154.

33 Tussen aanhalingstekens, omdat niet bekend is of deze alleen mondeling, maar ook schriftelijk werden afgegeven.

34 Breen, ‘Verordeningen op het bouwen’, 116-122; Van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven*, 91-93, nr. 178, Keurboek D f167. Op 19 september 1532 werd deze lijst met enkele punten uitgebreid. Idem, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven*, 104, nr. 197.

35 Breen, ‘Verordeningen op het bouwen’, 117; Noordkerk, *Handvesten ofte privilegiën*, 980.

Sloop van Warmoesstraat 96 in 1959. De zijmuur van het houtskelethuis is één steen dik (Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam).

Stoekvloergewelf in Warmoesstraat 145, circa 1560 (Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam).

schoorsteen wilde metselen, moest deze op een stenen gewelfje leggen.³⁶ Wat de daken betreft wordt er niet meer over weke dakmaterialen gesproken. In plaats daarvan is er een bepaling over de toepassing van daktegels en leien.³⁷

Bovenstaande gegevens wijzen erop dat het in 1531 in ieder geval geen punt van discussie meer was om in steen te bouwen en harde daken toe te passen. Dit betekende niet dat houten gebouwen op dat moment uit de stad waren verdwenen of dat er geen houten voorgevels meer werden gebouwd, maar wel dat het versteningsproces een duidelijke mijlpaal had bereikt. Het keizerlijke bevel en het gezag van de stadsfabrieksmeester en zijn rooimeesters, sorteerden na tien jaar in de nieuwe bouwverordening effect. Hierbij poogde het stadsbestuur de regels zo goed als dat ging te handhaven. In 1548 werden enkele eigenaren van huizen in de Warmoesstraat door de burgemeesters belast 'dat zijluijden de wanden van hoeren huijssen (...) zullen maken van steen tusschen dit ende deser stede kerckmisse eerstcomende'.³⁸ De eigenaren verklaarden dit te zullen doen, waarbij Cornelis Luijtsz zei dat hij van plan was 'zijn huijs nijeuwe op te tijmmen'. Vanwege deze plannen werd hem een jaar extra respijt geboden, tot kermis 1549.³⁹

Verplaatsing van gevaarlijke activiteiten naar de periferie

In het kader van brandpreventie waren er nog andere aandachtspunten. Nadat binnen korte tijd tot drie keer toe brand was ontstaan in een oven op de Nieuwezijds Voorburgwal, werd in november 1536 aangekondigd dat het vanaf 1 mei van het volgende jaar verboden zou zijn om pottenbakkerijen te houden binnen de muren van de stad.⁴⁰ Enkele maanden later werd bovendien de maatregel afgekondigd dat niemand een kalkoven mocht oprichten binnen een mijl van de stad.⁴¹

In 1548 voerde de stad een proces tegen Olfert in den Vuijck, die zijn teerhuis moest verleggen om brand te voorkomen.⁴² Zes jaar later, op 13 maart 1554, volgde een gebod om nieuwe teerhuizen op minstens 25 roeden (92 meter) van de stad te bouwen.⁴³ Pieter Hoenich, die een teerhuis bij de Sint-Olofspoort wilde bouwen, had een week eerder te horen gekregen dat hij wat geduld moest hebben totdat de vroedschap had besloten hoe en waar teerhuizen zouden mogen worden gebouwd, maar dat zijn verzoek in ieder geval niet gehonoreerd kon worden.⁴⁴

36 In de schoorsteen mocht geen hout worden verwerkt, met uitzondering van een 'deysem'; twee balkjes boven in de schoorsteen waarop latten worden gelegd om spek of vlees te roken: Breen, 'Verordeningen op het bouwen', 117.

37 Die mogen niet anders 'dan op zijn derdendeel' worden gebruikt. Met andere woorden: slechts een derde van een lei of daktegel mag onbedekt zijn, zodat het dakvlak goed dicht is: Breen, 'Verordeningen op het bouwen', 118. De straf op overtreding bedroeg drie Karolusgulden, te betalen door de werklied, die het werk vervolgens op eigen kosten moesten verbeteren. Blijkbaar maakten zij misbruik om op bouw materiaal te besparen.

38 Stadsarchief Amsterdam (verder SAA), Archief van de Burgemeesters (verder Archief Burgemeesters), inv.nr. 2 (Groot Memoriaal), fol. 11.

39 Breen, 'Verordeningen op het bouwen', 126 noemt in dit verband een akte uit december 1547 en zegt dat andere burgers tien jaar daarvoor al waren gedwongen hun huizen van stenen muren te voorzien, in de Oudebrug- en Nieuwebrugstegen.

40 Van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven*, 118, 223. Op 18 mei 1537 werden de eerste boetes uitgedeeld.

41 Ibidem, 118, 224.

42 Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 82.

43 Ondanks het brandgevaar dat de teerhuizen met zich meebrachten, moesten de wanden van hout worden gemaakt en moesten er weke daken op worden gelegd, omdat de stad geen al te permanente bebouwing buiten de muren wilde zien verrijzen. Van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven*, 233, nr. 402.

44 P.H.J. van der Laan en R. Bessem, *Resoluties van de vroedschap van Amsterdam 1551-1565* (Hilversum 2008) 61.

Ook buskruitmakers kregen het moeilijk. Op 22 november 1548 verbood de stad om binnen een afstand van 40 roeden (een kleine 150 meter) buskruit te vervaardigen. En in de stad zelf mochten geen voorraden worden bewaard die groter waren dan zes pond.⁴⁵ Op 10 mei 1549 vergaderde de raad over klachten van enige poorters die buskruit vervaardigden. Zij 'zeijden bezwaert te wesen' met de keur van 22 november. Daarin was namelijk ook bepaald dat de kruithuizen geen hard dak mochten hebben, omdat de stad – evenals dat bij de teerhuizen het geval was – vreesde voor permanente bebouwing buiten de muren. Maar de kruitmakers vonden – terecht – het weke dak gevaarlijker dan hard dak, omdat de bliksem 'ende oick dat boefven ende scalcken' makkelijk brand zouden kunnen veroorzaken. Het werd daarom toegestaan om toch een hard dak te maken, hoewel de kruitmakers te verstaan werd gegeven dat ze de gebouwen alleen voor het maken van kruit mochten gebruiken en niet als woning.⁴⁶ Dat de maatregel om de buskruitmakers de stad uit te sturen niet voor niets was, bleek enkele jaren later, in 1552, toen de 'moelens ende cruijthuijsen' van Cornelis Frederijcxz en Ellert Willemsz heetten 'verongevalt' te zijn.⁴⁷ Deze molens en kruithuizen stonden aan de Heiligeweg. Toen de zoon van Cornelis Jansz in 1571 verzocht een buskruithuis en -molen te mogen maken buiten de Jan Roodenpoort werd hem te verstaan gegeven dat dit alleen aan de Heiligeweg kon 'daer twe van gelycke moelens staen en gehouden worden'.⁴⁸

De bouwverordening op het timmeren en rooien van 19 december 1565 gold tot in de negentiende eeuw als de 'grondwet voor het bouwen' van Amsterdam.⁴⁹ De vroegere stadstimmerman Jan Jansz Orgel kreeg samen met de rooimeesters zeven gulden voor het 'maicken vande nyeuwe ordinancie opde royinge deser stede jucken, stoupen, straeten'.⁵⁰ Wederom waren 'inconvenienten, disordre ende ongelijkheyden' de aanleiding geweest, hoewel Breen in 1908 al suggereerde dat ook de klachten van een aantal vooraanstaande burgers bij de Landvoogdes over de toestand in de stad, de zogenoemde Doleantie, een rol zal hebben gespeeld.⁵¹

Veel van de al bestaande bepalingen bleven gehandhaafd of werden wat aangescherpt. Ook met het oog op brandpreventie vinden we enkele artikelen die te maken hebben met het gebruik van steen of de bepaling dat metselaars geen ovens mochten bouwen zonder aanwijzingen van de rooimeesters.⁵² Het 54ste artikel maakte nog maar eens duidelijk dat de Amsterdammers niet meer weg zouden komen met het bouwen in hout en weke daken. Op overtreding stond nu maar liefst honderd Karolusgulden boete: dat was een half jaarloon van de fabrieksmeester van die tijd, of een jaar huishuur. Hierbij werd nog bepaald dat alle houten wanden en weke daken die in de voorbije 25 jaar

45 Van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven*, 196, nr. 338.

46 Ibidem, 196, nr. 339.

47 Ibidem, 219, nr. 378.

48 Ibidem, 375, nr. 595.

49 De volledige tekst staat bij: Noordkerk, *Handvesten ofte privilegiën*, 979-984; Breen, 'Verordeningen op het bouwen', 131-135; Van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven*, 318-319, nr. 533.

50 SAA, Archief van Burgemeesters: stadsrekeningen, inv.nr. 34, stadsrekening 1566, fol. 132v. Vgl.: Breen, 'Verordeningen op het bouwen', 132.

51 A.J.M. Brouwer Ancher en J.C. Breen, 'De doleantie van een deel der burgerij van Amsterdam tegen den magistraat dier stad in 1564 en 1565', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 24 (1903) 59-200.

52 Noordkerk, *Handvesten ofte privilegiën*, 980.

waren gebouwd – een indicatie dat er toch nog Amsterdammers door de mazen van de wet waren geglipt – voor de eerstkomende mei moesten zijn afgebroken, met dezelfde zware straf als stok achter de deur.⁵³

Schuiven in de ruimtelijke ordening

De verduurzaming van de bebouwing en het verplaatsen van brandgevaarlijke industrieën naar de periferie kan voor een deel aan het vanaf 1521 ontwikkelde bestuurlijke instrumentarium worden toegeschreven. Er is echter nog een andere factor die de burger zal hebben gestimuleerd om over te gaan tot verstening; te weten de toenemende druk op de ruimte. De sterk groeiende bevolking legde een groot beslag op de ruimte die binnen de muren voorhanden was. Er was een groeiende behoefte aan markten, aan doorstroming in de nauwe straten en stegen, maar ook aan pakhuizen en woonruimte.

Aanvankelijk was er na de brand van 1452 nog ruimte geweest binnen het stadsgebied. In 1462 betrokken de Minderbroeders een klooster tussen de Oudezijds Voor- en Achterburgwal en in hetzelfde jaar werd het klooster van Maria Magdalena in Bethaniën iets ten zuiden daarvan gesticht.⁵⁴ In 1475 vestigden de Cellezusters zich tussen de Oudezijds Achterburgwal en de Zeedijk, ten noorden van de Molensteeg.⁵⁵ En het Clarissenklooster werd in 1494/1513 gesticht aan de zuidzijde van de stad. Voordat deze stichting een feit was, werd echter al vastgesteld dat het klooster zou ‘wesen tot grote beswaernisse ende belastinghe’ van de stad, ‘gemerct die veelheit ende grote menichte van cloesteren die alrede binnen deser stede zijn’.⁵⁶

Deze aanwezigheid zou steeds meer als een belemmering worden gezien vanwege de woondruk en vanwege het feit dat de grote kloosterterreinen de verkeersdoorstroming hinderden. Er ontstond behoefte aan gebouwen en ruimte. In 1492 werd het stadhuis samengevoegd met het aangrenzende Sint-Elisabethsgasthuis en het Sint-Pietersgasthuis, wat een duidelijke indicatie is van een steeds groter wordend ambtenarenapparaat. Er werd geschoven met markten. Al in 1472 was het verboden om varkens op de Damsluis te verhandelen.⁵⁷ De kramen van de pottenbakkers die tot 1478 op de Dam hadden gestaan, moesten in dat jaar verhuizen naar de nieuwe Papenbrug en vrachtkarren mochten alleen nog op ‘t eynde van der sluse’ naast het huis van Jan van Ghelder worden geparkeerd.⁵⁸ Veeverkopers mochten hun varkens en ossen vanaf 1487 niet langer op de kop van de Kalverstraat verkopen, maar moesten dit voortaan op het Spui doen. In 1499 moesten ook de melkverkopers weg van de Dam omdat het er veel te druk was. Zij moesten zich bij de boter- en eierverkopers op de Nieuwezijds Voorburgwal voegen, die in 1482 al naar het einde van de Gasthuisstraat, de huidige Paleisstraat, waren verhuisd. In 1503 volgde een verbod om boter, eieren en appels in de buurt van het stadhuis te verkopen. De fruitverkopers werden tien jaar later ook naar

53 Ibidem, 984.

54 I.H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam van de 14^e tot het eind der 16^e eeuw* (Amsterdam 1941) 231.

55 Ibidem, 111.

56 Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 23.

57 J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* 111 (Amsterdam 1881) 269; J.C. Breen, ‘Topographische geschiedenis van den Dam te Amsterdam’, *Jaarboek der Vereeniging Amstelodamum* 7 (1909) 99-197, 112.

58 Breen, ‘Topographische geschiedenis’, 112, met verwijzing naar: Idem, *Rechtsbromen*, 124.

Drukte op de boter- en kaasmarkt op de Dam, anonieme prent 1590 (Stadsarchief Amsterdam).

de Nieuwezijds Voorburgwal gestuurd.⁵⁹ Er werden dus pogingen ondernomen om centrumfuncties over een ruimer gebied te verdelen.

De genomen maatregelen namen het ruimtegebrek op de Dam echter niet weg. In 1506 stelden de burgemeesteren aan de vroedschap voor het recht van nakoop te gebruiken, om het huis van de al genoemde Jan van Ghelder, aan de Rokinzijde op de Damsluis, waarnaast de karren geparkeerd werden, te kopen voor afbraak.⁶⁰ Ook het huis daar tegenover, aan de Damrakzijde, werd door de stad gekocht.⁶¹ In 1510 kocht de stad wederom twee huizen op de Middeldam, die in 1513 werden afgebroken, maar het gedrang bleef groot, wat er in 1523 toe leidde dat er een afscheiding werd gemaakt waarbinnen de kooplieden zich mochten ophouden. De maatregelen hielpen slechts ten dele. Omdat men vond dat de straten ruim en 'onbelet' moesten zijn, 'tot geryflicheyt van den wandelende man,' werden op 26 augustus 1525 nogmaals maatregelen afgekondigd om de handel in wortelen, uien, fruit en dergelijke daar te verbieden.⁶²

Naast het stadhuis verrezen in de jaren daarna banken en kramen en ook in 1525, 1531 en 1540 werden huizen aangekocht en afgebroken om meer ruimte te scheppen.⁶³ In 1534 volgde een keur dat iedereen die varkens wilde verkopen – of dit nou Am-

59 Idem, 'Topographische geschiedenis', 112; Speet, 'Verstening, verdichting en vergroting', 93. Zie over markten rond 1500 ook: Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* III, 269.

60 Het recht van nakoop hield in dat de stad bevoegd was een huis te kopen wanneer dit van eigendom wisselde. De koper zou daarvoor het door hem betaalde koopbedrag van de stad ontvangen. Breen, 'Topographische geschiedenis', 114. later zouden hierover grote klachten ontstaan. J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* VI (Amsterdam 1889) 46.

61 Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 28.

62 Van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven*, 58, nr. 101.

63 Breen, 'Topographische geschiedenis', 114-117. De exacte positie hiervan, tegen 'Lambert Michielszoens huys' kon niet worden gelokaliseerd. Zie ook: Van der Laan en Bessem, *Resoluties van de vroedschap*, 236-237, voor het gebruik van genoemde banken.

sterdammers waren of mensen uit Friesland, Waterland of van elders – voortaan hun markt moesten houden bij de nieuwe stenen brug achter de Halsteeg.⁶⁴ In 1547 werd bepaald dat de korenmarkt voortaan moest worden gehouden ten westen van de Oudezijds Voorburgwal, tussen de Sint Jansstraat en de Halsteeg, de huidige Damstraat.⁶⁵ In 1553 werd een plaats aangewezen voor een garen- en linnenmarkt.⁶⁶ In 1570 werd de ‘nyeuwe straete’ tussen de Haarlemmerpoort en de rosmolen aangewezen als varkensmarkt.⁶⁷

Niet alleen op het land, ook op het water volgden maatregelen om het verkeer te reguleren. Zo werd in 1541 besloten dat de bierschepen die dagelijks aanlegden aan de Vijgendam te verplaatsen naar de Nieuwezijds Kolk, ongetwijfeld om de enorme drukte bij de Dam tegen te gaan.⁶⁸ Twaalf jaar later werden de bierschepen die Engels, Hamburgs en Oostzeebier aanvoerden van het Damrak naar de Oudezijds Voorburgwal tussen de huidige Damstraat en de Oude Kerk verplaatst. De Voorburgwal zou hiervoor worden verbreed en de wal worden beschoeid.⁶⁹ In 1560 werd nagedacht over de plaats van de kalkschepen, die nu nog bij de Kapel ter Heilige Stede aanlegden, waar ze echter voor ‘inconveniënten’ zorgden.⁷⁰ Ook de aanvoer van schepen met ossen en runderen aan het Kamperhoofd was verre van optimaal, zodat ook hierover werd gesproken in de vroedschap.⁷¹ En in 1564 werden de turf- en houtschepen van hun aanlegplaats bij de Papenbrug naar het Rokin bij de Langebrug aan de Turfmarkt verplaatst.⁷²

Wokeren met de ruimte

Hoe dynamisch het proces van stedelijke transformatie na 1521 was, wordt duidelijk als we kijken naar veranderingen in rooilijnen, straten en kades (zie bijlage). Grofweg kunnen we drie maatregelen onderscheiden: veranderingen die te maken hebben met een betere verkeersdoorstroming en verbinding tussen centrum en periferie, veranderingen met betrekking tot het vergroten van de openbare ruimte, en ten slotte veranderingen die gericht waren op het creëren van ruimte om huizen te bouwen. In de zestiende eeuw werden in de bestaande binnenstad in ieder geval tien nieuwe straten aangelegd, waarbij de toegang vanaf de stadsranden naar de Dam werd verbeterd, terwijl die Dam zelf aanzienlijk werd vergroot. Ook de doorlopende kades langs Damrak en Rokin, die tussen 1526 en 1561 werden gerealiseerd, de sloop van huizen in de Waag- of Vogelsteeg in 1525 en 1540 en afkondigingen met betrekking tot luifels en stoepen moeten in dit kader worden gezien.⁷³

64 Van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven*, 113, nr. 213. Vgl.: Ibidem, 158, nr. 284.

65 Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 80. Vgl.: Van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven*, 181, nr. 321.

66 Van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven*, 223, nr. 385.

67 Ibidem, 374, nr. 589.

68 Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 56.

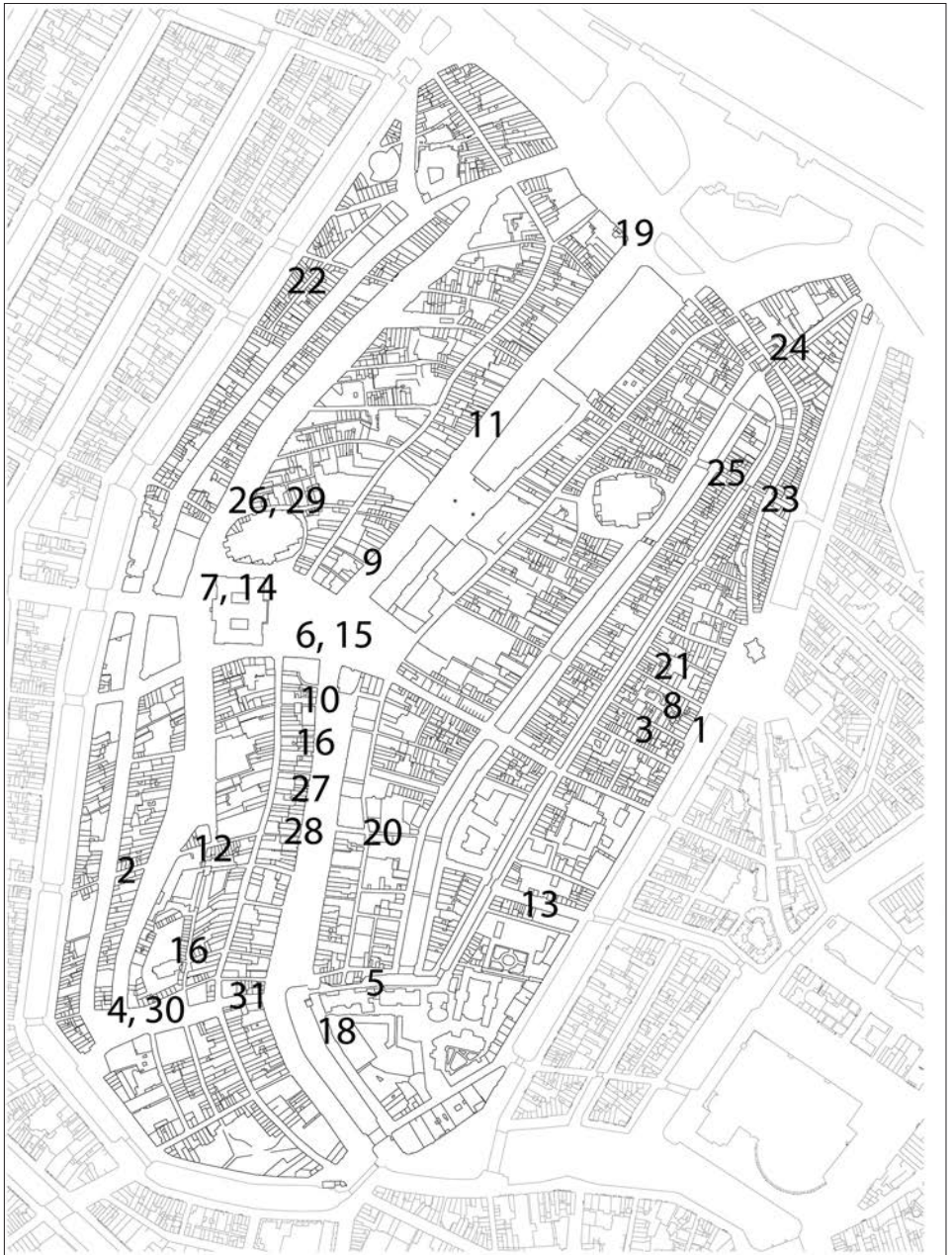
69 Van der Laan en Bessem, *Resoluties van de vroedschap*, 83.

70 Ibidem, 202.

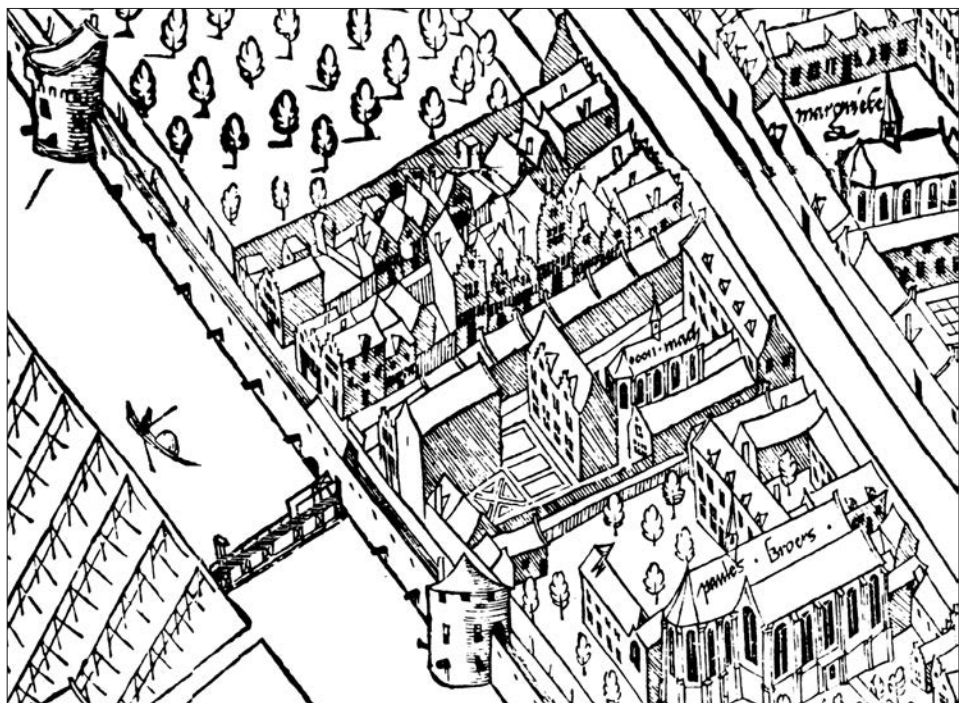
71 Ibidem, 212.

72 Ibidem, 247.

73 Breen, ‘Verordeningen op het bouwen’, 123-124. Zie ook: Noordkerk, *Handvesten ofte privilegiën*, 980 en SAA, Archief van het Stadsfabriekambt en Stadswerken en -gebouwen (verder Archief Stadsfabriekambt), inv.nr. 743 (Rooimeestersboek), fol. 103v-106.

De binnenstad van Amsterdam, met daarin aangegeven de wijzigingen in straten, stegen, rooilijnen en kades tot 1578. De cijfers verwijzen naar de bijlage (Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam).

Het in 1537 aangelegde en bebouwde Rusland op de houtsnedekaart van Cornelis Anthonisz uit 1544 (*Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam*).

Het rooien van straten en de bouw van huizen kan vanzelfsprekend niet los van elkaar worden gezien. Ten behoeve van de huizenbouw breidde het Begijnhof in 1511 aan de westzijde uit en werd in 1548 de Turfmarkt aangelegd. Tussen de Oudezijds Voor- en Achterburgwal lag tussen het Oude Nonnenklooster en het noordelijk daarvan gelegen Sint-Ursulaklooster een terrein dat rond 1400 aan een zekere Willem Ruysch toebehoorde. Dit Ruyschen- of Ruusschenland stond rond het midden van de zestiende eeuw bekend als het Rusland.⁷⁴ Aan de noordzijde stonden lage huisjes die eigendom waren van het Sint-Ursulaklooster. Aan de achterkant waren zij voorzien van blinde muren, zodat de kloosterzusters geen inblik hadden. Aan de voorzijde werd in 1537 een verbinding gegraven tussen de Achterburgwal en de stadsgracht en aan de zuidzijde ervan konden nu ook huizen verrijzen.⁷⁵

In het *Groot Memoriaal* komen we regelmatig aankopen van huizen door het stadsbestuur tegen, waarvan niet altijd duidelijk is wat men met de koop beoogde.⁷⁶ Dat het verbeteren van de openbare ruimte een motief was, ligt voor de hand. Ook werden stukken erf gekocht om 'te gebruiken tot een deurganck of strate'.⁷⁷ Deze poging van

⁷⁴ A.E. d'Ailly, 'Het Rusland', *Jaarboek Amstelodamum* 32 (1935) 49-88, 50.

⁷⁵ D'Ailly, 'Het Rusland', 50.

⁷⁶ Zie bijvoorbeeld: SAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 2 (Groot Memoriaal), fol. 32-34, met de aankoop van huizen aan de Nieuwezijds Dwarstraat, op de Appelmarkt, de Plaats en Ibidem, fol. 42, betreffende een gedeelte van een huis ('drie voerwaeken') bij de Haarlemmerpoort.

⁷⁷ SAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 1 (Groot Memoriaal), fol. 304v.

het stadsbestuur om de openbare ruimte te verbeteren en te vergroten, stond echter haaks op de behoefte aan woonruimte. Het ruimtelijke beleid ging vrijwel voorbij aan de behoefte van de burger om een plaats te hebben om te wonen en werken en zijn handelswaar op te slaan. Het feit dat een steeds groter wordende bevolking op hetzelfde oppervlak moest worden ondergebracht, leidde tot een verdichting en verhoging van de bestaande bebouwing en ongetwijfeld schrijnende woonomstandigheden voor velen waarvan we in de bronnen soms een spoor terugvinden. In 1547 werd een keur uitgevaardigd die huiseigenaren verplichtte de door hen verhuurde kamers die zich op de verdiepingen bevonden van een afvoer te voorzien om ervoor te zorgen dat de bewoners hun afvalwater niet meer op straat zouden gooien.⁷⁸ In 1554 besloot de vroedschap de privaten die op de burgwallen en in pothuizen te vinden waren – en waarvan er steeds meer kwamen – te verbieden.⁷⁹ Ook de vuilnisvaten en het rondslingerende vuil in de stad waren een probleem.⁸⁰

Het ruimtegebrek kwam tot uitdrukking in inflatoir stijgende huren. Dankzij het onderzoek dat Lesger in 1986 publiceerde, hebben we een goed inzicht in de Amsterdamse huurmarkt vanaf 1550. De huurprijsontwikkeling was een zaak die geheel aan de markt werd overgelaten en die werd bepaald door de demografische ontwikkeling en koopkracht. De vorming van nieuwe huishoudens door huwelijk of immigratie was daarbij van grote invloed, omdat hieruit de vraag naar een eigen woonruimte voortvloeide. Aan de andere kant leidden sterfte en opname in een ander huishouden tot afname van de vraag.⁸¹ Vanaf het moment dat er gegevens voorhanden zijn, vanaf 1550, vertonen de huren een stijgende lijn, tot het einde van de jaren zestig van de zestiende eeuw.⁸² Door de godsdienststroevelen en de geïsoleerde positie waarin Amsterdam zich meer en meer manoeuvreerde, namen steeds meer Amsterdammers daarna tijdelijk de wijk. Hierdoor nam de vraag af, zakten de prijzen, totdat de goedkoopste soorten woningen qua prijs in 1576 het niveau hadden bereikt waarop zij zich in 1552 hadden bevonden.⁸³ Hierna – in de periode direct aansluitend op de tijd die in deze bijdrage wordt onderzocht – kenden de huurprijzen wederom een explosieve groei.⁸⁴ Deze stijging van prijzen ging samen met een grote verdichting van het stedelijk weefsel. De kohieren van de tiende penning laten tussen 1543 en 1562 een sterke toename zien van het aantal hoofdbewoners/woningen in de stegen ter weerszijden van de Nieuwendijk, soms tot een verdrievoudiging toe.⁸⁵

Het stadsbestuur moet hebben ingezien dat het ruimtelijke beleid op den duur onhoudbaar was. Het ‘buitentimmeren’ nam hand over hand toe: in 1514 waren er

78 C. Lesger, *Huur en conjunctuur. De woningmarkt in Amsterdam, 1550-1850* (Amsterdam 1986) 34; Breen, ‘Verordeningen op het bouwen’, 123.

79 Van der Laan en Bessem, *Resoluties van de vroedschap*, 64.

80 Ibidem, 103 en 108.

81 Lesger, *Huur en conjunctuur*, 31.

82 Ook in Antwerpen, waar geen tekort aan huizen lijkt te zijn geweest, waren deze stijgende prijzen te zien: P. Maclot, *The status of stone. Urban identity and the typological discourse of private houses in the Antwerp city during the long sixteenth century* (Dissertatie, KU Leuven 2014) 84.

83 Lesger, *Huur en conjunctuur*, 65.

84 Ibidem, 38, 42-44.

85 J.W. Verhey, ‘Warmoesstraat, Nieuwendijk en Damrak in het midden van de zestiende eeuw’, in: M. Jonker, L. Noordegraaf en M. Wagenaar (red.), *Van stadskern tot stadsgewest. Stedebouwkundige geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1984) 63-87, 78.

nog slechts 25 illegaal gebouwde huizen buiten de muren, in 1557 waren dit er 416, in 1562 al 660 en in 1564 werden 964 illegaal opgetrokken bouwwerken buiten de muren geteld.⁸⁶ Maar in plaats van te kiezen voor een stadsuitbreiding, onderzocht de vroedschap of er binnen de stad nog ruimte te vinden was. In 1550 werd het besluit genomen om het erf dat direct ten noorden van de nieuwe Grimnessesluis lag te verkopen 'tot vermeerdering van den huijsen binnen deser stede'.⁸⁷ Twee jaar later werd onderzocht of er 'tusschen sGravenstraet ende Dirck van Hasselsstege' nog ruimte kon worden gevonden 'om aldaer huysen te stellen' en even later werd zelfs besloten een dwarsstraat vanaf de Gravenstraat naar de Kolk te rooien zodat men daaraan huizen zou kunnen bouwen, een plan dat uiteindelijk niet werd uitgevoerd.⁸⁸ Het zou ook weinig hebben geholpen. De instroom van nieuwkomers in de stad was enorm, iets wat instellingen als de Sint-Jorishof of het weeshuis ook merkten.⁸⁹

In 1555 werd op last van de burgemeesters een aantal 'ledige erven deser stede toebehoerende' opgemeten, zowel op de Lastage als binnen de muren. Aan de oude en nieuwe zijde betrof het in totaal 24 erven, onder andere bij de Nicolaastoren op de Zeedijk, bij het 'camperhoofd', de oudezijds school en de 'grimmenesser sluijs' op de Oude zijde en bij de Regulierspoort, de appelmart en de Haarlemmerpoort aan de Nieuwe zijde. Wellicht was deze inventarisatie bedoeld om te onderzoeken of hierop nog bebouwing gerealiseerd kon worden, maar het ruimtegebrek bleef spelen.⁹⁰ In 1564 bood een deel van de Amsterdamse burgers een smeekschrift aan de landvoogdes aan, waarin werd gesteld dat prijsstijgingen in de stad werden veroorzaakt door de 'cleijnheit der plaetsen ende nauwe betimmeringe binnen der voorscreven stede, ende doer die groete menichte van alderleije sorte van volcke, uijt vreemde landen'.⁹¹ Herhaaldelijk werd er geklaagd over het gebrek aan ruimte en de maatregelen die werden genomen. Een lijndraaier kreeg het verbod om tussen de Sint-Anthonispoort en de Schreiershoek tussen de stadsmuur en de huizen en pakhuizen zijn nering te doen, maar dit was niet veel meer dan symptoombestrijding.⁹²

De noodzaak om 'ruijmpte ende berijff in der stede te maicken',⁹³ functies te herschikken en vervuilende en overlast veroorzakende ambachten en industrie naar de buitenranden van de stad te verbannen bleef tot aanvang van de troebelen bestaan. Los van reformatorische tendensen, was de druk op de kloosters rond het midden van de zestiende eeuw al enorm. Dit zien we aan de bouw van het Turfpakhuis op het terrein van het Maria Magdalenaklooster, van het Bushuis op het terrein van het Paulusklooster, het rooien van een straat op het terrein van het Bethaniënklooster en de bouw van huizen op de terreinen van andere kloosters. In feite waren dit de enige plaatsen in de stad waar nog ruimte te vinden was.

86 J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* iv (Amsterdam 1884) 487; Van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven*, xxv; Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 12.

87 Ook in 1557 werd er nog een erf bij de sluis voor woningbouw bestemd. Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 94 en 163.

88 Ibidem, *Resoluties van de vroedschap*, 43-44.

89 Van der Laan en Bessem, *Resoluties van de vroedschap*, 44, 56, 61, 108, 234-235, 248-249.

90 SAA, Archief Stadsfabriekambt, inv.nr. 743 (Rooimeestersboek), fol. 108v-110.

91 Geciteerd bij: Lesger, *Huur en conjunctuur*, 42.

92 Van der Laan en Bessem, *Resoluties van de vroedschap*, 123.

93 Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 101.

Los van stedelijke maatregelen namen ook particulieren hun kans waar. Toen de Paulusbroeders steeds verder in de financiële problemen kwamen, kregen grofsmid Lambert Thonisz, slotenmaker Jan Heinrichsz en anderen de beschikking over lege erven die in het bezit van het klooster waren geweest.⁹⁴ Verdere aanwijzingen dat het stadsbestuur inzag dat er dringend ruimte nodig was, zien we in 1564. In dat jaar koopt de stad een erf buiten de Sint-Anthonispoort om dit in te richten als wagenplein. En ook wordt vlak daarbij plaats gemaakt voor ossen en runderen.⁹⁵ Als een jaar later wordt besloten dat het Damrak uitgediept moet worden, wordt verordonneerd dat de uitgebaggerde grond wordt gebruikt om een eerder door de stad gekocht erf op de Lastage op te hogen.⁹⁶

Investeren in vastgoed

Het opdrijven van prijzen op de huizenmarkt is een belangrijk argument voor draagkrachtige burgers om te investeren in vastgoed. Vanzelfsprekend was het ook voor het tweede kwart van de zestiende eeuw al mogelijk om op goede fundamenten huizen te bouwen die zijmuren van baksteen hadden en meerdere verdiepingen telden. Voor wie geld had, was het kopen van eikenhout, baksteen, natuursteen en andere bouwmaterialen in principe geen enkel probleem. Maar het feit dat op de kaart van Cornelis Anthonisz uit 1538 vooral eenlaags huizen te vinden zijn, impliceert dat de behoefte aan hogere huizen niet groot was. Private eigenaars konden echter wanneer zij daartoe de aanleiding en de middelen hadden besluiten hun huis te vernieuwen of te verhogen. De toenemende welvaart van een deel van de bevolking en de vastgestelde hoogconjunctuur vanaf 1540 schiepen de voorwaarden voor een ingrijpende vernieuwing van het huizenbestand van de stad.

Gestimuleerd door de stedelijke wetgeving die houten wanden en weke daken probeerde uit te bannen, zag een groot aantal burgers zich genoodzaakt hun houten bebouwing door steen te vervangen. Dit was tegelijk een goede aanleiding om nu direct hoger te bouwen, wat vanzelfsprekend meer vierkante meters en rendement opleverde. Zo liet Griete Sijbrandt in 1539 een deel van haar huis aan de Warmoesstraat verhogen, ‘op die halve oude muere’ die haar en haar buurman toebehoorde.⁹⁷ Door middel van regelgeving probeerde de stad dit soort initiatieven te stimuleren, waarbij ook in dit verband de keuren een duidelijke ontwikkeling vertonen. Bij herlezing blijken we het toenemende ruimtegebrek in de regulering te kunnen terugvinden. Om het bouwen in steen te stimuleren, was al in het keurboek van 1413 de bepaling opgenomen, dat wie een fundament legde en vervolgens in steen bouwde zonder dat zijn buurman zich daartegen verzette, zijn bouwsel niet hoefde af te breken, wanneer later bleek dat hij te ver over zijn erfsgrens was heengegaan. Hij kon het aanpalende stuk grond eenvoudigweg kopen nadat dit door het gerecht was getaxeerd.⁹⁸ Iets meer dan 100 jaar later, in 1531 – de ruimte in de stad was duidelijk afgenomen – behoorde dit overnemen van

94 I.H. van Eeghen, ‘Het S. Paulus- of Paulusbroedersklooster te Amsterdam en het kapittel van Utrecht, 1409-1579’, *Jaarboek Amstelodamum* 40 (1944) 19-51, 24-25.

95 Van der Laan en Bessem, *Resoluties van de vroedschap*, 250-251, 253, 255, 258-259.

96 Ibidem, 256-257.

97 SAA, Archief Stadsfabriekambt, inv.nr. 743 (Rooimeestersboek), fol. 24.

98 De zeer cryptische passage is te vinden bij: Breen, *Rechtsbronnen*, 14. Ik volg de uitleg van: Idem, ‘Verordeningen op het bouwen’, 111.

ten onrechte bebouwde grond niet meer tot de mogelijkheden. Maar hoewel er in het register van de rooimeesters, dat vanaf 1532 werd bijgehouden, soms wordt verwezen naar ‘die nijeuwe ordonnancie’,⁹⁹ kwam het in de praktijk nog wel eens voor dat er voor de meest praktische oplossing werd gekozen.¹⁰⁰ De overtreder betaalde en stelde zijn buurman schadeloos en daarmee was de kous af. Volgens de regels mocht men echter slechts ‘tjimmeren op zijn selfs gront ende nyet vorder’. Op overtreding stond een boete van tien Karolusgulden.¹⁰¹ In 1565, de druk op de grond was nog verder toegenomen, volgde ook een bepaling dat fundamenten eerst door de rooimeesters gecontroleerd moesten worden, ook al had er van tevoren al een huis opgestaan. Wat ten onrechte was gebouwd moest door de overtreder weer worden afgebroken.¹⁰²

Om een kwantitatieve indruk van de particuliere bouwactiviteit te krijgen, biedt het register van de rooimeesters, die verantwoordelijk waren voor het bepalen van erfgrenzen en rooilijnen, waardevolle informatie. In de jaren 1532-1578 vonden in de stad minstens 567 rooiingen plaats, wat betekent – omdat het altijd de perceelsscheiding met de buurman betrof – dat er in de praktijk zeker 1134 percelen bij betrokken waren, dit is ongeveer 18,5 procent van het totale aantal percelen in de stad. Het ging hierbij om nieuwbouw en verbouwingen, aanpassingen van ozendroppen en soms ook om het overhangen van bouwdelen boven de grond van de buurman of het wegnemen van licht door muren of juist hinderlijk aanwezige vensters. Bij het doornemen van het register blijken er veel rooiingen later te zijn ingeschreven dan de daadwerkelijke meting plaats had,¹⁰³ en bovendien vinden we vanaf 1557 expliciete vermeldingen dat burgers de rooimeesters verzochten hun rooiing ‘int Roijbouck te doen stellen’.¹⁰⁴ In de bewogen jaren tussen 1564 en 1570 werd het boek niet bijgehouden, zodat we kunnen vermoeden dat het totale aantal rooiingen en perceelsveranderingen dat in de stad tussen 1532 en 1578 heeft plaatsgevonden in werkelijkheid nog hoger moet liggen. Dat dit daadwerkelijk zo is, blijkt uit het feit dat de uitgifte en verandering van percelen die met de hierboven genoemde aanleg van nieuwe straten als het Rusland (1537) en de Turfmarkt (1550) gepaard gingen niet in het boek zijn terug te vinden. Dit geldt tevens voor een ingrijpende sloop en nieuwbouw aan de Heiligeweg, waar de stad in de jaren 1550-1552 een deel van de bestaande bebouwing aankocht om die vervolgens te slopen en er achttien nieuwe huizen te bouwen ten behoeve van een aantal textielwerkers.¹⁰⁵

Bij het bestuderen van het Rooimeestersboek is doorgaans niet tot in detail te herleiden waaruit de bouwwerkzaamheden precies bestonden en er is geen duidelijk patroon te herkennen wat betreft vernieuwingen van huizen. Er lijkt niet zoiets als een straat- of wijkaanpak ten behoeve van de verstening te zijn geweest, zoals dat aan het einde van de

99 SAA, Archief Stadsfabriekambt, inv.nr. 743 (Rooimeestersboek), fol. 3-3v.

100 Ibidem, fol. 49v-50 (1544).

101 Breen, ‘Verordeningen op het bouwen’, 117.

102 Noordkerk, *Handvesten ofte privilegiën*, 979; Breen, ‘Verordeningen op het bouwen’, 117.

103 SAA, Archief Stadsfabriekambt, inv.nr. 743 (Rooimeestersboek), fol. 31v.

104 Ibidem, fol. 113v-114. Vgl.: Ibidem, fols. 140-140v, 143v, 144v, 145-145v.

105 Vgl.: Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 114; SAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 2 (Groot Memoriaal), fol. 36-39; Van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven*, 215, nr. 373. Slechts een rooiing aan de oostzijde van deze huizen wordt genoemd. SAA, Archief Stadsfabriekambt, inv.nr. 743 (Rooimeestersboek), fol. 87-87v.

zestiende eeuw bij de verstening van de daken in Leiden bijvoorbeeld het geval was.¹⁰⁶ Het particulier initiatief was daarvoor te grillig. Wel kunnen we vaststellen dat de activiteit van de rooimeesters in de verschillende wijken van de stad verschilde, maar ook hierin lijkt geen duidelijk patroon aan te wijzen.¹⁰⁷ Weinig rooiingen vonden plaats aan de Heiligeweg (2)¹⁰⁸ of Heintje Hoekssteeg (2), maar in andere kleine stegen zoals de Halsteeg (6) of de Dirk van Hasseltssteeg (9) werden meer rooiingen opgetekend. Verschillen zien we ook aan de burgwallen en de belangrijkste straten van de stad. De Oudezijds Achterburwal (11), de Zeedijk (14) en Oudezijds Voorburgwal (18) kenden minder rooiingen, dan de Kalverstraat (20), Nieuwendijk (23) of het Damrak (25). De meeste rooiingen vinden we echter aan de Nieuwezijds Achterburgwal (29), de Nieuwezijds Voorburgwal (40) en de Warmoesstraat (40).¹⁰⁹ Hiermee lijken de meest kapitaalkrachtige burgers er het vaakst voor te hebben gekozen hun rooiingen in het register te laten optekenen. Met name de bouwactiviteit van de minder draagkrachtigen blijft hiermee buiten beeld.

Niet alleen uit deze gegevens blijkt samen met de huizen die uit die periode zijn overgeleverd overduidelijk hoezeer de stad in beweging was. Veranderingen in het stratenpatroon en aanleg van kades gingen gepaard met perceelscorrecties op bouwblokniveau. Daarbij was de stad hard bezig de hoogte in te groeien. Huizen werden hoger opgetrokken, het gebruik van het binnenstadsgebied intensiverde, niettemin met prijsexplosies op de huizenmarkt als resultaat.

Besluit

In dit artikel is onderzocht wanneer precies het omslagpunt in het ruimtelijke proces van verstening en verdichting in Amsterdam in de zestiende eeuw is aan te wijzen, waarom en hoe deze zich voltrok en welke actoren daarbij een hoofdrol speelden. Op basis van bouwhistorisch en dendrochronologisch onderzoek kon worden vastgesteld dat vanaf circa 1530 een min of meer gesloten reeks gedateerde huizen bestaat, terwijl huisbebouwing van voor dat jaar in de Amsterdamse binnenstad vrijwel afwezig is. Het genoemde jaartal kan worden gekoppeld aan een keizerlijk bevel van 1521 waarin Karel v verordonneerde dat de bestaande houten bebouwing in Amsterdam moest worden gesloopt en door stenen moest worden vervangen. Het stedelijk apparaat, dat vanaf 1524 beschikte over een fabrieksmeester, over rooimeesters die vanaf 1528 onder zijn leiding kwamen en een eigen administratie begonnen bij te houden én een uitgebreide bouwverordening van 1531, had zodoende de instrumenten waarmee de stad haar beleid in de praktijk kon handhaven.

Waarom dit beleid succesvol was, is toe te schrijven aan twee factoren. De aanwas van de bevolking en de daaruit voortvloeiende druk op de openbare ruimte zorgden ervoor dat het stadsbestuur het hoofd moest bieden aan vraagstukken die te maken hadden met veiligheid, huisvesting, verkeer en openbare orde. Straten, kades en bouwblokken ondergingen op veel plaatsen wijzingen die het directe gevolg waren van de behoefte aan ruimte in de stad. De hardnekkige weigering van de vroedschap om het

106 J. Dröge, 'Bauvorschrift, Versteinerung und Subvention. Das Leidener "Ontwerpkeurboek" von 1607 als Quelle für die Baugeschichte', in: *Hausbau in Holland. Baugeschichte und Stadtentwicklung*. Jahrbuch für Hausforschung, nr. 61 (Marburg 2010) 267-276.

107 Het betrof hier zowel rooiingen als uitspraken bij geschillen.

108 Hoewel de genoemde nieuwbouw van achttien huizen aldaar niet is opgetekend.

109 SAA, Archief Stadsfabriekambt, inv.nr. 743 (Rooimeestersboek), passim.

stadsgebied op grote schaal uit te breiden en daarmee daadwerkelijk plaats te bieden aan nieuwkomers zorgde er voor dat tot 1578 de grenzen moesten worden opgezocht van wat er in de ommuurde binnenstad mogelijk was.

Het voortdurend zoeken naar ruimtelijke oplossingen voor de explosief groeiende handel en bevolking leidde tot inflatoir stijgende vastgoedprijzen. Deze stijging viel samen met een periode waarin een krachtige poging werd gedaan Amsterdam van een houten in een stenen stad te laten transformeren. Voor een grote groep burgers die kon profiteren van de toenemende welvaart was dit aanleiding om te investeren in vastgoed. De verstening kon zodoende gepaard gaan met een vergroting en verhoging van de voorheen houten bebouwing, waarbij meer van het perceel dan voorheen werd bebouwd. Naast de veranderende ruimtelijke ordening op macroniveau ontstond er aldus ook een verandering van honderden perceelsscheidingen binnen bestaande bouwblokken, bij de vernieuwing van huizen. Een positieve bijkomstigheid was de intensieve en kwalitatief hoogstaande vernieuwing van die huizen waarmee het ruimtegebruik in de stad werd geoptimaliseerd en brandgevaarlijke materialen werden uitgebannen. De verstening kan hierbij als een consolidatie van vestiging op een perceel worden beschouwd, als een bevestiging van de waarde van het perceel. Het waren particuliere investeringen van draagkrachtige burgers die voor de grootste vernieuwingsslag in het huizenbestand hebben gezorgd, waarbij zij door de continu stijgende prijzen van het vastgoed het rendement van hun investeringen konden verhogen.

Toch beet het stedelijke beleid zich bij het zoeken naar meer ruimte in zijn eigen staart, doordat het bebouwing opofferde ten behoeve van verkeer. Hierdoor steeg de behoefte aan gebouwen juist nog verder en kwam de huizenmarkt onder nog hogere druk te staan. De eenzijdige oplossing leidde tot een crisis op de huizenmarkt. Dit leidde met name voor de minder vermogenden tot existentiële problemen en in de praktijk betekende dit dat de stad voor een grote groep in feite onbetaalbaar werd.¹¹⁰ Een van de grote fouten die het stadsbestuur in de zestiende eeuw dan ook maakte was om de toestroom weliswaar te laten gebeuren, maar niet te faciliteren en hardnekkig te weigeren om de stad uit te breiden, waardoor functies en mensen over een groter gebied hadden kunnen worden gespreid. Pas met de grote uitbreidingen van Amsterdam in de zeventiende eeuw zou dit probleem structureel worden aangepakt. Dit laatste is een belangrijke les. De enorme toename van bezoekers naar Amsterdam noopt politici en beleidsmakers er tegenwoordig weer toe na te denken over duurzame oplossingen om de binnenstad toegankelijk en leefbaar te houden. In de media verschijnen berichten over drukte, verkeersinfarcten en een zorgelijke toestand op de huizenmarkt, waar het ook voor de groep met middeninkomens steeds moeilijker wordt om betaalbare woonruimte te vinden.¹¹¹ Door te kijken naar het verleden wordt duidelijk dat deze problematiek niet voor het eerst speelt en dat de aanwas van de bevolking en bezoekers en de daaruit voortvloeiende druk op de openbare ruimte en de huizenmarkt soms lijnrecht tegenover elkaar kunnen staan. In een tijd waarin de druk op de Amsterdamse binnenstad ieder jaar nog toeneemt is het van belang te weten hoe de stad in het verleden met deze problematiek is omgegaan.

¹¹⁰ Vgl.: E. Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Amsterdam 2005).

¹¹¹ 'Huur in Amsterdam niet meer te betalen', *Het Parool*, 14 februari 2015.

Bijlage. Veranderingen van rooilijnen en kades en aanleg nieuwe straten 1521-1578

	Plaats	Jaar	Bijzonderheden
1	Kloveniersburgwal ¹	1498	Aanpassing rooilijn
2	Rosmarijnsteeg ²	1500	Aanleg
3	Bethaniënstraat ³	1506	Aanleg
4	Begijnhof ⁴	1511	Uitbreiding strook aan westzijde
5	Grimmenes ⁵	1523	Aanleg brug en weg bij Nieuwe Nonnen
6	Middeldam ⁶	1525	Sloop huis t.b.v. doorgang bij Amstel/ Rokin
7	Waag- of Vogelsteeg ⁷	1525	Sloop huis
8	Koestraat ⁸	1525/50	Openleggen van kloostersteeg
9	Damrak ⁹	1526	Kade tussen Dam en Papenbrug
10	Rokin ¹⁰	1529	t.b.v. kade
11	Damrak ¹¹	1530	Rooilijn tussen Zoutsteeg en Oudebrugsteeg
12	Sint Luciënsteeg (w.) ¹²	1532	Aanleg
13	Rusland ¹³	1537	Aanleg, tussen OZ A'burgwal en Stadsgracht
14	Waag- of Vogelsteeg ¹⁴	1540	Sloop huis en twee stenen kameren
15	Dam ¹⁵	1546	Sloop drie huizen
16	Rokin ¹⁶	1548	Aankoop huizen t.b.v. ruimte voor sledes
17	Wijde Begijnensloot ¹⁷	1549	Verbreiding door sloop huis
18	Grimmenes ¹⁸	1550	Aanleg Turfmarkt, bouw huizen
19	Hoek Damrak/ Prins Hendrikkade ¹⁹	1550	Sloop muurtoren, herverkaveling
20	Tussen OZ V'burgwal, Nes en Amstel ²⁰	1550	Demping Spui t.b.v. bouw turfpakhuis
21	Barndesteeg ²¹	1550	Aanleg
22	Oude Nieuwstraat ²²	1550	Aanleg
23	Stormsteeg ²³	1550	Aanleg
24	Oudezijds Kolk ²⁴	1550	Verbreiding door sloop huizen
25	Korte Niezel ²⁵	1554	Aanleg
26	Bij Nieuwe Kerk ²⁶	1557	Aankoop huizen
27	Rokin ²⁷	1559	t.b.v. kade
28	Rokin ²⁸	1561	t.b.v. kade
29	Gravenstraat ²⁹	1561	Rooiing
30	Begijnhof ³⁰	1564	Uitbreiding strook zuidwestzijde
31	Osjesluis ³¹	ca. 1564	Aanleg kade bij Spui aan Rokin

- 1 SAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 1 (Groot Memoriaal), fol. 218v. Zie ook: J.C. Breen, 'De woning van Jan van der Heyden in de Koestraat met eenige bijzonderheden uit de geschiedenis dezer straat', *Jaarboek Amstelodamum* 11 (1913) 109-118, 114; Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 24.
- 2 Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* III, 240-241; SAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 1 (Groot Memoriaal), fol. 304v.
- 3 Derksen, *Gewijde aarde herbestemd*, 14; R. Meischke, 'Enige merkwaardige gebouwen in de Koestraat', *Jaarboek Amstelodamum* 53 (1961) 140-175, 140-141.
- 4 J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe. Tweede stuk* (Amsterdam 1765) 368; Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof*, 319.
- 5 SAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 1 (Groot Memoriaal), fol. 281v. Zie ook: P. Scheltema, 'Het klooster der Nieuwe Nonnen te Amsterdam', in: P. Scheltema, *Aemstel's oudheid of gedenkwaardigheden van Amsterdam* VII (Amsterdam 1885) 1-12, 8.
- 6 Breen, 'Topographische geschiedenis', 117.
- 7 Ibidem, 119.
- 8 Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 35, 114. Vgl.: Derksen, *Gewijde aarde herbestemd*, 15 en Breen, 'De woning van Jan van der Heyden', 110.
- 9 Breen, 'Topographische geschiedenis', 118. Zie ook: Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 36, fol. 287.
- 10 Breen, 'Topographische geschiedenis', 118.
- 11 Ibidem, 119; Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 38, fol. 291v.
- 12 Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof*, 157 en 167.
- 13 J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* V (Amsterdam z.j.) 56-57; D'Ailly, 'Het Rusland'.
- 14 Breen, 'Topographische geschiedenis', 120.
- 15 Ibidem, 124; Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 75. Twee huizen ten oosten van de gesloopte huizen werden eveneens aangekocht door de stad, maar pas in 1599 afgebroken.
- 16 SAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 2 (Groot Memoriaal), fol. 10v.
- 17 Ibidem, fol. 15v.
- 18 Ibidem, fol. 16v-17. Zie ook: Scheltema, 'Het klooster der Nieuwe Nonnen', 9; Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 94. Ook in 1557 werd er nog een erf bij de sluis voor woningbouw bestemd: Van der Laan en Bessem, *Resoluties van de vroedschap*, 163.
- 19 Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 93; SAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 2 (Groot Memoriaal), fol. 20; in 1559 werd besloten tot de bouw van een steiger aan het Kamperhoofd. Van der Laan en Bessem, *Resoluties van de vroedschap*, 197.
- 20 M. Carasso-Kok en C. van Lakerveld, *Tussen Burgwal en Nes. De Amsterdamse Stadsbank van lening anno 1614* (Hilversum 2009) 31; Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 93. Over deze spui verder: J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* 1 (Amsterdam 1879) 190-191.
- 21 Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 114-115.
- 22 Ibidem, 114-115.
- 23 Van der Laan en Bessem, *Resoluties van de vroedschap*, 64.
- 24 De Fremery, 'De opkomst der Amsterdamsche haven', 49; Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties van de vroedschap*, 117; Van Der Laan en Bessem, *Resoluties van de vroedschap*, 17-18.
- 25 Van der Laan en Bessem, *Resoluties van de vroedschap*, 60, 102.
- 26 SAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 2 (Groot Memoriaal), fol. 68v.
- 27 Van der Laan en Bessem, *Resoluties van de vroedschap*, 197.
- 28 SAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 2 (Groot Memoriaal), fol. 83v.
- 29 Ibidem, fol. 86v.
- 30 Ibidem, fol. 100v/101; de metingen en rooing die door de fabrieksmeester, stadstimmerman en stadsmetselaar in 1561 'achter ende over tRonde baghijn hoff, streckende vande zijder buitencant' noordwaards waren verricht, hielden hier mogelijk verband mee: Ibidem, fol. 89. Vgl. Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof*, 328.
- 31 SAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 2 (Groot Memoriaal), fol. 15.

‘Of was ik soms ook asociaal genoemd?’

Concentratie en spreiding van ‘onmaatschappelijken’ in drie Amsterdamse wijken: het heropvoedingproject Geuzenveld-Slotermeer en Tuindorp Buiksloot, 1953-1981*

Inleiding

‘Tot nu toe werden zij als hete aardappels heen en weer gejongleerd tussen woningcorporaties, maatschappelijke opvang en gemeenten. Iedereen wilde hen graag kwijt en niemand wilde zijn vingers branden aan een oplossing’.¹ We hebben het hier over de nachtmerrie van burgerlijk Nederland: asociale burens die drugs gebruiken, laveloos op de bank hangen, rotzooi rond de woning zetten, de boel verwaarlozen en de buurt terroriseren. Onder invloed van de steeds luider wordende roep om overlastgevende probleemgezinnen uit de samenleving te plaatsen, zijn de afgelopen tien jaar diverse proeven gedaan met het fameuze Deense huisvestingmodel *Skaeve Huse* (rare huizen). In de *Skaeve Huse*, die net als hinderlijke bedrijven buiten woongebieden staan, worden doorgaans alleenstaanden gehuisvest die ‘zich zo bizar, smerig, luidruchtig of agressief’ gedragen dat naast omwonenden en woningbouwcorporaties zelfs de noodopvang hen niet meer accepteert.² In het verlengde van deze proefneming besloot de gemeente Amsterdam begin 2013 tot een nieuwe, rigoureuze aanpak van ‘treitersituaties van overlastgevende multiprobleemgezinnen’.³ Onder de naam Treiteraankpak worden intimiderende overlastgevers uit huis geplaatst en aan de rand van de stad, ver weg van ‘normale’ woonwijken in kleine concentraties containerwoningen ondergebracht.⁴ De stigmatisering van deze containercomplexen heeft niet lang op zich laten wachten: al snel stonden ze in de volksmond bekend als ‘tuigdorpen’, ‘hufferhutten’ en ‘asocontainers’.

Zoals blijkt uit de literatuur over de landelijke onmaatschappelijkheidsbestrijding, heeft het vraagstuk of deze categorie gezinnen *geconcentreerd* in aparte wijken en complexen of juist *gespreid* tussen ‘normale’ mensen in ‘normale’ woonwijken zouden moeten worden geplaatst zowel in het heden als in het verleden de beleidsvoering omtrent probleemgezinnen gedomineerd. Met het op grote schaal sluiten van zogenaamde woonscholen werd eind jaren dertig pijnlijk duidelijk dat geconcentreerde huisvesting gedoemd was te mislukken. Desondanks werd begin jaren vijftig de noodzaak tot controle en disciplineren zeer sterk gevoeld en ging men opnieuw over tot geïsoleerde re-

* Dit artikel is grotendeels gebaseerd op het bronnenonderzoek dat ik heb verricht in het kader van een gecombineerde stage aan het Amsterdam Centre for Urban History (ACUH) en de Rekenkamer Metropool Amsterdam. Mijn dank gaat uit naar Jan Hein Furnée voor zijn begeleiding tijdens het onderzoeksproces en bij de totstandkoming van dit artikel. Graag dank ik ook de directeur van de Rekenkamer Jan de Ridder, evenals de anonieme referenten voor hun nuttige commentaar bij de eerste versie van dit artikel.

1 J. Singelenberg en L. Tabak, *Rare huizen voor rare leefwijzen. Van wooncontainers tot skaeve huse* (Ouderkerk aan den IJssel 2005) 2.

2 Ibidem, 2, 5.

3 *Jaarplan Treiteraankpak 2015. De Treiteraankpak. Intimidatie in de woonomgeving*. Gemeente Amsterdam (Amsterdam 2015).

4 Ibidem.

socialisatie in heropvoedingcomplexen.⁵ Toen vanaf het midden van de jaren zestig ook de heropvoedingcomplexen hun deuren sloten, werd het probleemgezinnenbeleid op nationale schaal verlegd naar de maatschappelijke verheffing van gezinnen door middel van hulpverlening in de directe woon- en leefomgeving.⁶ Wanneer we een blik werpen op de Amsterdamse onmaatschappelijkheidsbestrijding in de jaren vijftig, zestig en zeventig blijkt dat zowel de gemeente als de instellingen voor welzijns- en maatschappelijk werk – of zij nu een concentratie- of spreidingsbeleid nastreefden – voortdurend werden geplaagd door beleidsdilemma's, beleidsverschuivingen en onzekerheid over de juistheid van de gehanteerde resocialisatiemethoden. Welke beleidsverschuivingen hebben zich in de naoorlogse Amsterdamse onmaatschappelijkheidsbestrijding voorgedaan, welke oorzaken lagen daaraan ten grondslag en welke actoren hebben daar een belangrijke rol bij gespeeld?

De begeleiding, huisvesting en heropvoeding van probleemgezinnen in speciaal daarvoor aangewezen wijken verliep in Amsterdam zeker niet zonder slag of stoot. Zoals we zullen zien, kwam dat niet alleen door de tot in bestuurskringen doorwerkende veranderende maatschappelijke opvattingen, maar ook doordat buurtbewoners, die in toenemende mate op de steun van maatschappelijk werkers konden rekenen, de beleidsplannen bekritiseerden en soms zelfs dwarsboomden. Om de verschuivingen in het Amsterdamse beleid ten aanzien van probleemgezinnen goed te kunnen bestuderen zal dit artikel zich specifiek richten op de interactie tussen de buurtbewoners, het maatschappelijk werk en de gemeentelijke overheid. Ik zal daarbij inzoomen op het niveau van de buurt: op dit niveau worden de spanningen het best zichtbaar die voortkomen uit het plaatsingsbeleid en de voortdurende wisselwerking tussen beleidsmakers, beleidsuitvoerders en zij die het beleid ondergaan. Ik richt me hierbij specifiek op de situatie in drie Amsterdamse wijken: de zogenaamde 'toeslagwijken' Geuzenveld en Slotermeer in Nieuw-West en Tuindorp Buiksloot in Amsterdam-Noord.⁷ Welk beleid – spreiden of concentreren – leek het meest effectief? Welke maatregelen werden er door de gemeente, het maatschappelijk werk en de bewoners genomen om de huisvesting, begeleiding en integratie van probleemgezinnen in goede banen te leiden? Welke invloed had de plaatsing van probleemgezinnen op de wijken en hoe stonden de bewoners hier tegenover?

Om het perspectief van buurtbewoners en maatschappelijk werkers recht te doen, kan een eenzijdige visie op de – overigens nog nauwelijks aangeboorde – ambtelijke bronnen van de gemeentelijke onmaatschappelijkheidsbestrijding niet volstaan. Naast de door buurthuis- en maatschappelijk werkers opgestelde politieke manifesten, actieplannen en wijkkranten, werpen interviews met oud-bewoners vanuit een verfrissende invalshoek licht op het geraadpleegde archiefmateriaal. Hoewel hierin niet specifiek naar ervaringen met de onmaatschappelijkheidsbestrijding werd gevraagd, refereerden de geïnterviewden daar wel een aantal maal aan. Bovendien bieden de interviews een

5 A. de Regt, 'Ontoelaatbare gezinnen: over het ontstaan van onmaatschappelijkheid', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 7 (1981) 391-432, 427-428.

6 F. van Wel, 'Een eeuw interventieperspectieven op gezinnen met meervoudige problemen', in: C. Brinkgreve en P. van Lieshout, *Geregelde gevoelens* (Maarssen 1999) 21-43, 32; A. Dercksen en L. Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1 Archief Maatschappelijk Werk-1970* (3^e druk; Meppel 1997) 238.

7 Voor wat betreft de toeslagwijken Geuzenveld en Slotermeer is het correcter te spreken van *bouwblokken* in plaats van wijken, aangezien zij slechts enkele huizenblokken binnen twee grotere wijken (tuinteden) omvatten.

woonscholen en gezinsoorden zo veel pennen in beweging gebracht? Dat heeft alles te maken met de *nachwuchs* van de maatschappijkritische opvattingen zoals die in de jaren zeventig en tachtig opgang deden en nog altijd de boventoon lijken te voeren in de studies op dit terrein. Dit kan het beste worden geïllustreerd met twee toonaangevende en nog altijd courante overzichtsstudies: *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland*, 1 *Archief Maatschappelijk Werk-1970* (1987) van Adrienne Dercksen en Loes Verplanke en het in 1988 verschenen proefschrift van Frits van Wel, *Gezinnen onder toezicht. De Stichting Volkswonen te Utrecht, 1924-1975*.

Dercksen en Verplanke betoogden in 1987 stellig dat de onmaatschappelijkheidsbestrijding in 1969 haar eindpunt had bereikt: 'Wat men vijftig jaar lang beschouwde als veelbelovende oplossing voor het probleem der onmaatschappelijke gezinnen, namelijk het concentreren, apart zetten en heropvoeden, is terzijde geschoven als zijnde mislukt en uitgaand van verkeerde ideeën.'¹⁰ Achter dit zakelijke en ingetogen ogende citaat gaat een welhaast onzichtbare opluchting schuil. Opluchting dat welzijnswerkers zich sindsdien – en dus ook in de tijd dat Dercksen en Verplanke hun onderzoek verrichtten – middels het vriendelijke en democratische buurt- en wijkwerk richtten op achterstandsituaties van kansarme groepen.¹¹ De vraagtekens die welzijnswerkers rond 1970 bij het betuttelende karakter van de woonscholen plaatsten, waren een decennium later onder invloed van het democratiseringsideaal en het anti-autoritaire streven naar de ontvoogding van de burger omgevormd tot uitroepetekens. Onmaatschappelijkheid, zo was de gedachte in die jaren, was niet te wijten aan de gezinnen zelf, maar aan de maatschappij als geheel. Wat was er daarom verfoeilijker dan de hopeloos ouderwetse *topdown* controle- en bemoeidrang met betrekking tot de woonzeden van een bevolkingsgroep met belemmerde kansen?

De twee auteurs zagen hun onderzoeksgebied dan ook vanuit die maatschappijkritische invalshoek. 'We waren vreselijk geschokt toen we vernamen hoe het tot nu toe ging in die oorden', vertelden zij. 'De voor Nederlandse begrippen mensonwaardige (kamp)-situatie' typeerden zij als 'onbegrijpelijk en natuurlijk volstrekt belachelijk'.¹² Zij stelden zich, om de woorden van Frits van Wel te gebruiken, op het 'vooruitzichts- of emancipatiestandpunt' waarmee zij voornamelijk het verschil benadrukten tussen de hulpverleningspraktijken in hun eigen tijd en de als autoritair bestempelde toezichtpraktijken van weleer.¹³ Dat ook Van Wel zich in zijn proefschrift niet geheel vrij kon maken van de toen heersende maatschappijopvattingen – met name ten aanzien van zijn stelling dat het onmaatschappelijke gezin nooit werkelijk heeft bestaan maar de uitkomst van een sociaal constructieproces is – zal later ter sprake komen.¹⁴

Dercksen en Verplanke hebben zich door hun emancipatiestandpunt laten beïnvloeden

in Nederland. De Ravelijn in Maastricht als laatste herinnering', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 20 (2002) 60-69; E. Snel, *De vertaling van wetenschap. Nederlandse sociologie in praktijk* (Utrecht 1996); F. van Wel, *Gezinnen onder toezicht. De Stichting Volkswonen te Utrecht, 1924-1975* (Amsterdam 1988); A. de Regt, 'Ontoelaatbare gezinnen: over het ontstaan van onmaatschappelijkheid', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 7 (1981) 391-432.

¹⁰ A. Dercksen en L. Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland*, 1 *Archief Maatschappelijk Werk-1970* (3^e druk; Meppel 1997) 238.

¹¹ *Ibidem*, 245.

¹² H. ten Oevers, 'Geschiedenis Drentse opvoedingskampen onbekend. Utrechtse historici willen alles weten', *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 augustus 1983.

¹³ Van Wel, *Gezinnen onder toezicht*, 225.

¹⁴ *Ibidem*, 220.

en het opdoeken van de heropvoedingcomplexen in 1969 geïnterpreteerd als het eindpunt van de onmaatschappelijkheidsbestrijding.¹⁵ Aan deze conclusie kleven twee bezwaren. In de eerste plaats is er, de huidige praktijk van geconcentreerde plaatsing in containerwoningen in ogenschouw nemend, voorlopig nog geen sprake van een eindpunt: de problematiek loopt door tot in het heden. Uit de Amsterdamse praktijk blijkt dat rond 1970 een significante beleidsomslag plaatsvond. In een verwoede poging in de pas te lopen met de veranderde tijdgeest, begon het gezins- en wijkwerk aan een nieuw hoofdstuk: gespreide plaatsing van probleemgezinnen. In de tweede plaats schetsten zij, gedeeltelijk voortvloeiend uit hun focus op het landelijke beleid en heropvoedingcomplexen, ten onrechte het beeld van een overheid die ongeacht tegengeluiden vanuit het werkveld, de politiek en de sociologie nauwelijks twijfelde aan het concentratiebeleid.¹⁶ Zoals uit de volgende paragrafen zal blijken, was de omschakeling van een concentratiebeleid naar een spreidingsbeleid lang niet zo plotseling noch zo zwart-wit als Dercksen en Verplanke voorspiegelden en waren de Amsterdamse beleidsmakers en -uitvoerders voortdurend op zoek naar de best werkende oplossingen voor het onmaatschappelijkheidsvraagstuk.

Stigmatisering en collectieve schaamte: het heropvoedingproject Geuzenveld-Slotermeer

Onder druk van volksvijand nummer één – de woningnood – besloot het Amsterdamse gemeentebestuur in de zomer van 1950 tot grootschalige stadsuitbreiding.¹⁷ Ten westen van de stad verrezen in de jaren daarna vier gloednieuwe tuinsteden die gezamenlijk aan ruim 20.000 gezinnen onderdak boden: Slotermeer, Geuzenveld, Slotervaart en Osdorp. In Geuzenveld en Slotermeer werden twee bouwblokken van respectievelijk 100 en 110 woningen bestemd voor gezinnen die ‘wegens bijzondere omstandigheden’ moeilijk te huisvesten waren. Omdat de gemeente in deze zogenaamde ‘toeslagwijken’ huurtoeslag verstrekke waardoor de weekhuur niet boven de vijf gulden uitkwam, leek de gemeente zich in eerste instantie op economisch zwakke en kinderrijke gezinnen te richten.¹⁸ Toen de verantwoordelijke wethouder echter gevraagd werd wat hij verstond onder de bijzondere omstandigheden waarin de gezinnen verkeerden, antwoordde hij ontwijkend ‘dat er vele termen in omloop zijn, waarmee men de maatschappelijke groeperingen, die voor deze woningen in aanmerking komen, moet betitelen’.¹⁹

Welke termen de wethouder precies bedoelde, liet hij in het midden, maar te denken valt aan toentertijd gangbare benamingen als ‘asociaal’, ‘achtergesteld’, ‘sociaalzwak’, ‘ontoelaatbaar’ en ‘onmaatschappelijk’. Dat kregen de maatschappelijk werksters in de loop der tijd ook door: ‘deze woningen zijn dus van het begin af aan bestemd voor zwakmaatschappelijke gezinnen. Als wij nu na tien jaar constateren dat zij er ook wonen, heeft het geen zin ach en wee te roepen over deze plaatsing. De gemeente heeft het zo bedoeld’.²⁰ Waarom probeerde de gemeente in eerste instantie dan te verhullen dat

15 Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis*, 238.

16 Ibidem, 105.

17 ‘Kennissegeving Onteigening Geuzenveld (West)’, *De Tijd*, 15 juni 1950.

18 Stadsarchief Amsterdam (verder SAA), Archief van de Gemeentelijke Sociale Dienst en rechtsvoorgangers (verder Archief Sociale Dienst), inv.nr. 13446, kopie notulen raadsvergadering gemeente Amsterdam, 27 november 1953.

19 Ibidem.

20 SAA, Archief van de Vereniging Ons Huis (verder Archief Ons Huis), inv.nr. 1080, Voorstel tot structurering van de sociale voorzieningen in de toeslagwoningen Geuzenveld en Slotermeer, 1963.

Foto uit 1956 van de zogenaamde toeslagwoningen aan de Abraham van der Hartstraat 25-31 (Geuzenveld). Deze vier woningen maakten onderdeel uit van de toeslagwijk en stonden deels tussen andere toeslagwoningen en deels tussen ‘normale’ woningen (Beeldbank Stadsarchief Amsterdam).

het om sociaalzwakke gezinnen ging? Omdat huisvesting van sociaalzwakke gezinnen in nieuwbouwwoningen onwenselijk werd geacht. De gedachte was immers dat zij ‘bijna zeker van een nieuwe woning binnen korte tijd ook een krot maken’.²¹ Hoewel de gemeente Amsterdam dit standpunt deelde, zag zij eenvoudigweg geen andere oplossing: de Amsterdamse realiteit dwong tot het bouwen van nieuwe woningen. Bovendien zou alleen in de nieuwe tuinsteden de mogelijkheid bestaan om gezinnen bijeen te plaatsen in speciaal voor hen bestemde bouwblokken die als het ware zouden moeten opgaan in de rest van de wijk.²² Zo ontstonden er twee bewust gevormde concentraties van ‘maatschappelijk onangepaste gezinnen’ die eigenlijk vanaf het moment dat de eerste bewoners zich daar vestigden het stempel ‘asociaal’ kregen opgedrukt. De slechte reputatie van deze 210 woningen zou al snel, geheel tegen de bedoeling in, afstralen op de hele wijk.

De toeslagwijk en diens bewoners werden door de overige Geuzenvelders als last voor de hele tuinstad ervaren. Zij voelden zich niet alleen ten onrechte gestigmatiseerd

²¹ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (verder IISG), Documentatie Asociale(n)beleid (verder Asociale(n)beleid), Preadvies van mw. W. Ploegstra-Bentum. Het sociale aspect, 1954, 24.

²² SAA, Archief van de Raad voor het Maatschappelijk Welzijn en van Algemeen Maatschappelijk Werk (verder Archief Maatschappelijk Werk), inv.nr. 70, Rapport betreffende enkele aspecten van het vestigen van sociaal-zwakke gezinnen in een nieuw te bouwen stadswijk, 1961.

maar ook misdeeld: de toeslagwijkbewoners genoten ondanks – of beter gezegd: dankzij – hun ‘maatschappelijk onaangepaste gedrag’ financiële bevoorrechtting, terwijl zij als gewone Geuzenvelders zelf de volle huurprijs betaalden. ‘Ze hebben me tussen een zootje a-socialen gezet’ merkte een bewoonster op. ‘We worden erop aangekeken, dat we asociaal zijn, doordat er een stelletje gezinnen is, dat de boel verpest’, zei een ander. ‘Ook al zou die 30% a-socialen, die hier zitten, eruit zijn, dan houdt de wijk toch zijn stempel’, concludeerde weer een ander.²³ De negatieve beeldvorming waarmee Geuzenveld te kampen had, leidde er op termijn toe dat sommige woningzoekenden in de rest van Amsterdam hun neus optrokken voor een woning in de nieuwe tuinstad. Een oud-bewoner van de Van Beuningestraat (Oud-West) herinnerde zich dat zijn ouders overal in de stad wilden wonen, ‘maar ze wilden specifiek niet in Geuzenveld, want daar woonden de asocialen’.²⁴ Ook bij woningruil gooide de slechte reputatie nogal eens roet in het eten: ‘de mensen vinden de huizen wel mooi, maar ze willen niet in deze wijk wonen’.²⁵

Voor de afwijzende houding ten opzichte van de toeslagwijkbewoners konden de beleidsmakers en de in de wijk werkzame welzijnsinstellingen alle begrip opbrengen. Neem bijvoorbeeld de buurthuisleider, die stelde dat ‘de verschijningsvorm van het niet aangepast zijn in bijvoorbeeld Geuzenveld van een aard is die men zich in moderne tuinsteden nauwelijks kan voorstellen’.²⁶ De opsomming die beleidsmakers en maatschappelijk werkers maakten ter typering van het gedrag en de leefwijze van deze bewonersgroep loog er ook allerm minst om: ‘onvoldoende woonkunst, onverzorgd straatbeeld, onaangepaste gedragingen van kinderen op school, onverzorgde kleding en omgangsvormen, geslotenheid ten opzichte van de omliggende straten, gereserveerde houding van de werkgevers ten opzichte van de werkkrachten uit deze blokken’.²⁷ In haar functie als woonmaatschappelijk werkster moest Flora de Miranda toezicht houden op de gekste dingen: ‘zo mochten de mensen geen kolen opslaan in de badkamer, geen aapjes houden op het balkon en de wc-bril niet gebruiken om het portret van opoe in te lijsten’.²⁸

Toen begin jaren zestig de sportvelden in gebruik werden genomen, kwam het breed gedeelde gevoel van collectieve schaamte tot een hoogtepunt. De enige toegangsweg tot het sportcomplex liep namelijk dwars door de toeslagwijk. Alle bezoekers moesten dus noodgedwongen langs de ‘asocialen’ en dat was veel overige wijkbewoners een doorn in het oog: ‘nu komt iedereen er langs en denkt dat heel Geuzenveld zo is. Dat is toch geen entree, dat lijkt op niets’.²⁹ Daar kwam nog eens bij dat de meeste voetballertjes afhankelijk waren van het openbaar vervoer. Aangezien de bus de wijk niet binnenreed, moesten zij het laatste stuk te voet afleggen. ‘Dan moest je langs dat paard’, herinnerde een oud-voetballer zich. ‘Die stond met zijn kop door de halve deur gewoon in de gang van de schillenboer. Die stond gewoon te schijten’.³⁰ Het fameuze paard en diens eige-

23 HSG, Asocialenbeleid, Onderzoek Toeslagwoningen Slotermeer en Geuzenveld, 20 december 1957.

24 Interview met Jan (1962) uit de Van Beuningestraat, afgenomen door T. Keevel, 16 juni 2015.

25 SAA, Archief Ons Huis, inv.nr. 1093, Onderzoek Wijkcentrum Geuzenveld naar de behoeften en wensen t.a.v. de leefbaarheid van de wijk, 07 juni 1968.

26 Ibidem, inv.nr. 1088, Rapport inzake een gehouden vakantie-project voor kinderen uit ‘zwak-sociale’ milieus onder auspiciën van de Voorlopige Beleidscommissie Onmaatschappelijkheidsbestrijding, 1 november 1960.

27 Ibidem, inv.nr. 1080, Voorstel tot structurering van de sociale voorzieningen.

28 H. Raaff, ‘Op huisbezoek in de “toeslagbuurten”’, *Ons Amsterdam* 63 (2011) 160-165.

29 SAA, Archief Ons Huis, inv.nr. 1088, Onderzoek Wijkcentrum Geuzenveld.

30 Interview met Jan (1962).

naar, de eenbenige fruitverkoper annex schillenboer, hebben de toeslagwijk stadsbreed als 'asobuurt' op de kaart gezet. Dat leidde zelfs tot een verschillende sociale rangorde tussen de twee toeslagwijken: 'in Geuzenveld is er sprake van een minderwaardigheidsgevoel: verhuizing van Geuzenveld naar Slotermeer wordt beleefd als promotie'.³¹

De spanning tussen toeslagwijkbewoners en bewoners van aanpalende woonblokken komen niet zozeer voort uit wat Norbert Elias en John L. Scotson typeerden als 'a sharp division (...) between an old-established group and a newer group of residents' maar eerder uit het daarmee samenhangende superioriteitsgevoel van 'the more powerful groups [which] look upon themselves as the "better" people'.³² Het ging hier immers niet om een groep nieuwkomers – beide bewonersgroepen hebben de wijk vanaf de bouw bevolkt – maar wel om twee groepen met een duidelijk afwijkende *social standing*. Nog los van het stempel 'asociaal' uitte dat zich niet alleen in woonzeden of gedragskenmerken, maar ook in de hoogte van het inkomen en de mate van scholing. In Geuzenveld en Slotermeer, waar in totaal 13.655 gezinnen woonden, had ruim de helft van de beroepsbevolking ten minste lager onderwijs genoten, had slechts achttien procent een bruto jaarinkomen van beneden de 12.000 gulden en betaalde slechts één procent een jaarhuur van minder dan 660 gulden.³³ Hoewel de toeslagwijken niet apart in de statistieken zijn opgenomen, blijkt uit de buurtinventarisatie van 1964 dat in slechts 146 van de 220 huishoudens een kostwinner aanwezig was en dat maar liefst 102 van hen tot de categorie 'ongeschoolde arbeiders' behoorden.³⁴

Paradoxaal genoeg nam de negatieve karakterisering van de toeslagwijken niet weg dat er wel degelijk mensen wilden komen wonen. Met name gezinnen uit de oude stadswijken zouden er een lief ding voor over hebben hun bedompte krot te verruilen voor de ruime en relatief luxe woningen in de toeslagwijken. Na jarenlang tevergeefs de aandacht van de gemeente te hebben gevraagd voor haar slechte woonomstandigheden, richtte een moeder van drie kinderen zich ten laatste male tot het gemeentebestuur met het verzoek een woning in Geuzenveld te mogen betrekken. 'Geachte Mijnheer', zo begon de brief die zij op een slordig afgescheurd blaadje schreef:

Ik wou u vragen of u het nog doorgegeven had voor één woning. (...) Want ik heb geen bericht meer gehad. Het ging over waar ik nu woon dat ik te klein woon en met al die cafés om mijn heen. Dat mijn kinderen nooit op straat komen. Dat ze gehaald en gebracht worden van school. En dan naar boven. Het is hopeloos waar ik woon. Gaarne hoop ik één berichtje terug of ik nog in aanmerking kan komen voor zo'n woning. (...) Want wij zijn met vijf man (...) En mijn huis bestaat uit één voorkamer, achterkamer, keuken, 1 slaapkamertje. Misschien weet u het nog wel van die vorige brief.³⁵

31 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 67, Notulen van de eerste vergadering van de Voorlopige Commissie Geuzenveld-Slotermeer, 22 mei 1964.

32 N. Elias en J.L. Scotson, *The established and the outsiders. A sociological enquiry into community problems* (2^e druk; Londen enz. 1994) xv, xvi.

33 *Sociaal-economische gegevens per buurtcombinatie op basis van de volkstelling 1971*. Amsterdams Bureau voor Onderzoek en Statistiek (Amsterdam 1981).

34 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 70, Inventarisatie Toeslagbuurten, 1964, 2.

35 Ibidem, inv.nr. 61, Brief van bewoonster Korte Leidsedwardsstraat aan de directeur der Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting, 13 januari 1971.

Foto uit 1976 van vier toeslagwoningen aan de Burgemeester van Leeuwenlaan 181-183 (Slotermeer). Vier gezinnen deelden één trap: twee woonden er op de begane grond en twee op één hoog. Het tweede huizenblok hoort niet bij de toeslagwijk (Beeldbank Stadsarchief Amsterdam).

Het antwoord van de gemeente kwam ditmaal spoedig, maar was ronduit kil te noemen: ‘naar aanleiding van uw bovenvermelde brief deel ik u mede dat de toeslagwoningen (...) niet als keuzewoningen kunnen worden gehanteerd’.³⁶

De toeslagwijken Geuzenveld en Slotermeer waren, zoals Dercksen en Verplanke terecht aanstipten, projecten voor probleemgezinnen.³⁷ Deze heropvoedingprojecten mogen niet verward worden met heropvoedingcomplexen, die doorgaans scherp waren afgebakend van de rest van de omgeving en waar een opzichterechtpaar permanent toezicht hield. De toeslagwijken daarentegen lagen geïntegreerd in de wijk en de gezinsbegeleiding was in handen van maatschappelijk werkers van diverse instellingen die niet in het bouwblok woonden en daar geen permanente post hadden. Uit Pat Starkey’s analyse van het Engelse beleid ten aanzien van de heropvoeding van probleemgezinnen blijkt dat de Engelse media veel aandacht besteedden aan de Nederlandse praktijk van afzonderen in heropvoedingcomplexen en enkele conceptuele uitstapjes in die richting, maar dat zij meestal toch de voorkeur gaven aan het buurtgeoriënteerde *family casework*.³⁸ Het idee van permanent toezicht sprak de gezinsverzorgers van de in 1953

³⁶ Ibidem, Brief van directeur der Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting aan bewoonster Korte Leidsedwardsstraat, 19 januari 1971.

³⁷ Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis*, 105.

³⁸ P. Starkey, ‘The medical officer of health, the social worker, and the problem family, 1943-1968: The case of Family Service Units’, *The Society for the Social History of Medicine* 11 (1998) 421-441, 432.

opgerichte *Family Service Unit* in Bristol wel aan: 'All three workers lived in the unit house, were on call twenty-four hours a day, kept more-or-less open house, shared their washing machine with local families, and endeavoured to become part of the local community'.³⁹

De gezins- en wijkwerkers in de toeslagwijken in Amsterdam gingen lang niet zover, wat echter niet wegneemt dat het heropvoedingaspect wel degelijk prominent aanwezig was. Net zoals in de vooroorlogse woonscholen was het immers de bedoeling dat de onmaatschappelijke gezinnen een paar jaar in de wijk zouden doorbrengen, zich zouden aanpassen aan de normen en waarden van de samenleving teneinde daarin te (her)integreren. De geresocialiseerde gezinnen konden dan een huis in een 'normale' woonwijk betrekken en maakten zo plaats in de toeslagwijken vrij voor nieuwe onmaatschappelijke gezinnen. Om dit roulatiesysteem soepel te laten verlopen, werd er een in- en uitplaatsingsbeleid toegepast. Aspirant-kandidaten die voor plaatsing in het project in aanmerking kwamen, werden door ambtenaren onderzocht of er urgentie was te verhuizen, of het aantal kinderen groot genoeg was (ten minste vier) en of het betreffende gezin behoorde tot de categorie 'lichte' of 'zware' probleemgevallen. Lichte gevallen werden getypeerd door 'gebrekkige normering, relatieve uiterlijke verwaarlozing van de woning, kleding en lichaam, doorgaans schulden, een stabiel dan wel onstabiel arbeidsverleden en een positieve dan wel negatieve houding ten aanzien van medewerking aan sociale reëducatie'.⁴⁰ Bij 'zware' gevallen kwam daar nog eens bij dat zij crimineel en parasitair gedrag vertoonden en bovendien infectueus waren ten opzichte van de overige gezinnen.⁴¹ Eenzelfde onderscheid werd in Engeland aangebracht tussen 'borderline cases' en gezinnen die als 'the worst type' werden afgeschilderd.⁴²

In de praktijk bleek dat het beoogde roulatiesysteem totaal niet werkte. Een deel van de geresocialiseerde gezinnen – 'wat deze aanduiding ook moge betekenen', voegden de maatschappelijk werksters hier veelbetekenend aan toe – vertrok volgens plan uit de wijk.⁴³ De gezinnen die noodgedwongen in de wijk moesten blijven wonen, gleden steeds verder af en voelden zich hoe langer hoe meer sociaal gedegradeerd: zij schaamden zich voor de buurt tegenover collega's en werkgevers, waren bang voor de slechte invloed van de buurt op de kinderen en hadden heimwee naar de buurt van herkomst. Zij wilden dan ook zo snel mogelijk vertrekken, maar de wachtlijst voor uitplaatsing werd steeds langer. In 1961 wachtten maar liefst 74 van de 209 gezinnen – inwonende gezinnen niet meegerekend – op een woning elders in de stad. Hun uitplaatsing werd belemmerd door de krapte op de woningmarkt en de weigerachtige houding van particuliere woningbezitters en woningbouwcorporaties om probleemgezinnen in hun woningarsenaal op te nemen. 'Een oplossing is niet mogelijk, het is een cirkeltje', constateerden de beleidsmakers terneergeslagen.⁴⁴

39 Ibidem, 434.

40 SAA, Archief Ons Huis, inv.nr. 1080, Voorstel tot structurering van de sociale voorzieningen, 1963.

41 Ibidem.

42 Starkey, 'The medical officer', 432.

43 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 61, Projectraad Geuzenveld-Slotermeer. Overzicht uitplaatsingsvoorstellen.

44 Ibidem.

‘Ondanks de bemoeiing van vele zijde’ een groot fiasco

Enkele Amsterdamse beleidsmakers stelden in 1960 verontwaardigd vast: ‘In de praktijk is gebleken, dat vele bewoners niet tot een normale aanpassing in de wijk konden komen, zowel geestelijk als maatschappelijk, hetgeen gezocht moet worden in een zeer povere aanpak bij de opzet van deze materie.’⁴⁵ Zij wezen hier nadrukkelijk niet op het aantal instellingen dat werkzaam was in de toeslagwijken – maar liefst 28 – maar op het chronische gebrek aan onderlinge communicatie en samenwerking. Pas in 1961 werden de eerste stappen gezet om tot een samenwerkingsverband te komen, ruim acht jaar na de start van het heropvoedingproject. In de jaren vijftig en zestig droeg het maatschappelijk werk een uitgesproken verzuild karakter. Elke zuil droeg zorg voor de opheffing van achterstanden in de wijk, maar beperkte zich wel tot de eigen achterban.⁴⁶ Dat leidde tot een groot aantal los van elkaar werkende instellingen, variërend van het Parochiale Armenbestuur, de katholieke vereniging Ons Verband en de Sint Vincentius Vereniging tot de Diaconieën der Hervormde Gemeente, de Israëlitische Stichting voor Sociale Arbeid en de neutrale vereniging Ons Huis. ‘De sociale voorzieningen tezamen leveren een verbrokkeld beeld. Wederzijdse communicatie (...) tussen gezinsmaatschappelijk werk – gespecialiseerd maatschappelijk werk – sociaalcultureel vormingswerk – in/uitplaatsingswerk (...) is steeds afhankelijk van toevallige initiatieven.’⁴⁷

Van vereniging Ons Huis ging veruit de meeste verbindende kracht uit. De vereniging was sinds 1956 werkzaam in Geuzenveld en stelde zich ten doel een bewoonbare en gezellige tuinstad te creëren ‘waar het goed leven is (...) en waar goede mogelijkheden tot contact en vrijetijdsbesteding bestaan’.⁴⁸ Dat moest de bewoners als muziek in de oren hebben geklonken: een solide sociaal-maatschappelijke infrastructuur was nog steeds niet aangelegd, om nog maar te zwijgen van goed georganiseerde en toereikende gezinsbegeleiding. Het ontbrak de bewoners naar eigen zeggen aan alles. De capaciteit van de kleuterscholen hield geen pas met het grote aantal kinderen in de wijk en het ontbreken van een permanent aanwezige sociaalwerkster werd als groot gemis ervaren. Bovendien was er geen bioscoop, geen kinderspeeltuin met toezicht, geen EHBO-post en waren er geen clubs of verenigingen.⁴⁹ De landelijke pers had dit probleem ook al opgepikt: *De Telegraaf* meldde bijvoorbeeld dat de problemen omtrent het plaatsen van ‘asociale’ gezinnen in Slotermeer en Geuzenveld werden verscherpt door het feit dat de buurt nog niet voltooid was, waardoor ontspanning buitenshuis ontbrak.⁵⁰

Ons Huis sprong in dit vacuüm en richtte zich op een *horizontale* werkwijze – dat wil zeggen dat de buurthuisstaf en de buurtbewoners gezamenlijk het buurthuis bestierden. Hun atypische buurthuis bestond uit vijf verspreid over de wijk liggende onderkomens, wat de staf naar eigen zeggen dwong ‘om telkens het oog te richten op de wijk waarin de lokalen liggen en zich af te vragen of deze lokalen een functie in deze wijk hebben’.⁵¹

45 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 70, Plan Tuntler-Melkert, 21 juni 1960.

46 Ibidem, Inventarisatie Toeslagbuurten, 1964.

47 Ibidem.

48 SAA, Archief Ons Huis, inv.nr. 1091, Instellingsverslag van het Buurthuis Geuzenveld van de Vereniging Ons Huis te Amsterdam, 1962.

49 IISG, Asocialebeleid, Onderzoek Toeslagwoningen.

50 ‘Overplaatsing asociale gezinnen een probleem’, *De Telegraaf*, 22 augustus 1957.

51 SAA, Archief Ons Huis, inv.nr. 1090, Verslag over seizoen 1959-1960. Buurthuis Geuzenveld.

Onder de slagzin 'Van Volkshuis naar Buurthuis' werd het buurthuis langzaam maar zeker een begrip in de toeslagwijk.⁵² Vanuit het buurthuis werden talloze recreatieve en enigszins vormende activiteiten georganiseerd, zoals instuiven voor verschillende leeftijden, theateravonden, poppenkastvoorstellingen, sportmiddagen, voetbal-, naai-, judo-, ballet-, fotografie- en klaverjasclubs.⁵³ Dat was een veel breder aanbod dan de Engelse *Family Service Units* die zich welhaast uitsluitend toededen op gedragsvormende activiteiten, zoals het verzorgen van cursussen op het gebied van huishoudelijke werkzaamheden, kinderverzorging en verstandige geldbesteding. Bovendien werd het Engelse gezinswerk niet gedomineerd door een baaiend van op confessionele leest geschoeide instellingen, maar werd al het lokale werk vanuit één *Unit* georganiseerd.⁵⁴

Door de expliciete bemoeienis met de toeslagwijk dreigde een deel van de reguliere bezoekers zich van het buurthuis af te wenden 'als zou het buurthuis alleen voor een bepaalde (lagere) sociale laag zijn'.⁵⁵ Het stigma 'asociaal' raakte dus niet alleen de wijkbewoners zelf, maar ook de op hen toegesneden hulpverlening. Om te voorkomen dat er een negatieve identificatie met het buurthuiswerk als geheel ontstond, moest het werk in de toeslagwijk weer gescheiden worden van het algemeen clubhuiswerk. 'De problemen die de toeslagwijk door vorm en situatie schept, zowel voor de bewoners zelf als voor de instanties die daar helpen, vragen om een gecoördineerde aanpak welke alle bevolkingsgroepen in de toeslagwijk bereikt en elke groep in zijn waarde laat'.⁵⁶ Vanaf 1960 zette het buurthuis dan ook speciaal voor de kinderen uit de toeslagwijken een vakantieproject op. Hoewel er verspreid over heel Amsterdam diverse instellingen waren die vakantiecampen voor de jeugd organiseerden – de vereniging Schoolkind in Vakantie Amsterdam (SIVA) is misschien wel de bekendste – kregen de maatschappelijk werkers van Ons Huis in de gaten dat de kinderen uit de toeslagwijken door allerlei 'milieufactoren' niet met deze reguliere vakantiebesteding mee konden doen. Zo zouden de kinderen vaak onverzorgd en in medisch opzicht een bron van infectie zijn waardoor zij door andere kinderen werden afgewezen en nagewezen. Bovendien waren de ouders vaak niet in staat of bereid de verplichtingen na te komen die deelname aan clubs en verenigingen met zich meebrachten.⁵⁷

Toen het vakantiecamp voor 'toeslagkinderen' van start ging, bleek dat zij daarmee niets teveel hadden gezegd: al na twee dagen was de kampleiding, bestaande uit kweek-schooll leerlingen en studenten van de Sociale Academie, geschokt door de 'nauwelijks te bevatten mate van onmaatschappelijkheid' van haar pupillen:

De kinderen waren behept met een enorme vernielzucht. Zij grissen elkaar de spullen uit de handen, vliegen elkaar in de haren, slaan tijdens het timmeren met een hamer of een stuk hout op elkaar in. Er werd gerost met het materiaal en het gereedschap. Binnen twee dagen waren een tiental hamers steelloos. Kleding van de

⁵² Ibidem.

⁵³ SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 70, Inventarisatie Toeslagbuurten, 1964.

⁵⁴ Starkey, 'The medical officer', 433, 435.

⁵⁵ SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 1090, Verslag over seizoen 1959-1960.

⁵⁶ SAA, Archief Ons Huis, inv.nr. 1088, Brief van buurthuisleider Geuzenveld aan hoofdbestuur van Ons Huis, 26 september 1963.

⁵⁷ Ibidem, Rapport inzake een gehouden vakantieproject.

groepsleiders, in hun argeloosheid de eerste dag nog in de grote tent ergens neergehangen, werd (...) in flarden teruggevonden. Tentwanden werden doorboord met stokken en spijkers (...) hutten werden gesloopt en leeggeroofd.⁵⁸

Het project bleek – afgezien van de vernielzucht van de kinderen – op twee fronten toch een groot succes. Ten eerste trok het twee weken durende kamp veel meer kinderen dan gedacht: maar liefst 250 kinderen deden mee. Ten tweede was de Beleidscommissie voor de Onmaatschappelijkheidsbestrijding bijzonder in haar nopjes met de film die van het vakantieproject was gemaakt: ‘het filmpje (...) kan als weergave van het project geslaagd worden genoemd. Het laat vooral de verschijningsvorm van de onmaatschappelijkheid onder deze milieus sterk uitkomen, iets wat misschien te weinig tot de buitenwereld is doordrongen’.⁵⁹

Of het aan dit filmpje te danken is of niet, het besef dat de toeslagwijkbewoners ‘ondanks de bemoeiing van vele zijde’ geïsoleerd waren geraakt van het sociaal-culturele leven in de wijk drong nu ook door tot de gemeente en de andere instellingen voor maatschappelijk werk.⁶⁰ Na drie mislukte pogingen om tot een constructieve samenwerking te komen – met name omdat de katholieken het niet zagen zitten om in een grotere organisatie te worden opgelost – was er in 1961 sprake van een doorbraak. Toen de katholieke organisaties beseften dat zij de andere instellingen nodig hadden om hun eigen werk te realiseren (voornamelijk omdat alleen in dat geval het werk voor 100 procent gesubsidieerd werd) was eindelijk de weg vrij voor een samenwerkingsverband tussen kerkelijke, particuliere en gemeentelijke instanties.⁶¹ Maar het kwaad was al geschied: de geïsoleerde en bestempelde bewonersgroep had in de afgelopen stuurloze jaren een eigen subcultuur ontwikkeld en begon zich af te zetten tegen de bemoeienis van hogerhand. Zo hadden de bewoners op eigen houtje met sinterklaas en Bevrijdingsdag diverse festiviteiten georganiseerd en schreven zij in 1961 – met behulp van een buurtmaatschappelijk werkster – een brief aan de gemeenteraad met het verzoek om een eigen clubhuis te mogen bouwen. Geen van de beleidsvoerders noch de buurthuisleider waren hier erg van gecharmeerd. De initiatiefgroep werd niet serieus genomen en was in hun ogen niet meer dan een groep dissidenten die zich in een situatie van sociale vorming bevonden.⁶² Over bewonersparticipatie zou pas enkele jaren later onder invloed van de veranderende en maatschappijkritische opvattingen compleet anders gedacht worden.

Hoewel de beleidsmakers zich terdege bewust waren dat het heropvoedingproject in de toeslagwijken was uitgelopen op een fiasco – de bewoners werden als *social outcast* gezien, het project werd door bewoners als vijandige eenheid ervaren, er trad versterking op van de isolatie, stigmatisering en gettovorming en er was een chronisch gebrek aan adequate voorzieningen – ging de gemeente stoïcijns op dezelfde voet verder.⁶³ Het

58 Ibidem.

59 Ibidem.

60 SAA, Archief Ons Huis, inv.nr. 1088, Resumée van het gesprek met enkele leden van de Algemene Commissie; Ibidem, Poging tot benadering van de problematiek.

61 Ibidem, Poging tot benadering van de problematiek.

62 Ibidem.

63 SAA, Archief Ons Huis, inv.nr. 1088, Concentratie van maatschappelijk gedesintegreerde gezinnen in de Nieuwe Tuinsteden te Amsterdam, 25 april 1961.

risico op gettovorming en een scherp buurtantagonisme ten spijt, werd in 1961 overgegaan tot geconcentreerde huisvesting van maar liefst 152 'sociaalzwakke' gezinnen in Tuinstad Osdorp.⁶⁴

Toch was er iets veranderd in de houding van de gemeente: er hing een zweem van onzekerheid over het tot dan toe gevoerde concentratiebeleid en de eerste aanzetten tot een spreidingsbeleid werden zichtbaar. Zo was de gemeente afgestapt van een concentratie van (nagenoeg) 100 procent zwaksociale gezinnen in één woonblok. Voortaan plaatsten zij 'in complexen van 100 woningen ongeveer 20 gezinnen met meerdere en 30 gezinnen met mindere mate van sociale aangepastheid, te midden van 50 ongeschoolde arbeiders met sociaal-culturele achterstand'.⁶⁵ Juist door de geringe uiterlijke verschillen tussen beide groepen, zo was het idee, 'verkrijgt men een onopvallende opzet, terwijl men tevens het grote voordeel heeft, gezinnen zonder ernstige defecten in de totale benadering te kunnen betrekken, zonder dat men ze dwingt tot vestiging, in een omgeving welke voor hen aanstootgevend is'.⁶⁶ Deze beleidslijn werd na 1967 door de Stichting Bijzonder Opbouwwerk Amsterdam uitgekristalliseerd tot wat ik typeer als een *semispreidingsbeleid*. Hoewel de gemeente even triomfantelijk als hardnekkig bleef beweren dat echte concentraties probleemgezinnen – behalve in de toeslagwijken – niet aanwezig waren, was er van een werkelijke spreiding evenmin sprake. Dat blijkt duidelijk uit de situatie in Tuindorp Buiksloot.⁶⁷

Buurtbewoners in het geweer: Tuindorp Buiksloot

'Tuindorp Buiksloot? Ik dacht altijd dat dat een ander stukje was (...) wij noemden het altijd Blauwe Zand', was de reactie van een oud-bewoonster bij het horen van de officiële naam van de wijk waarin zij was opgegroeid.⁶⁸ Tuindorp Buiksloot werd in 1931 gebouwd op de veenlanderijen tussen de oude dorpskernen van Buiksloot en Nieuwendam. Om de slappe veengrond bouwrijp te maken, werd het terrein opgehoogd met een mengsel van zand en klei, wat de grond een blauwe kleur gaf. Al snel stond de wijk alom bekend als Het Blauwe Zand, wat tot groot genoegen van volkshuisvester Arie Keppler voor korte tijd zelfs de officiële naam van het tuindorp werd.⁶⁹ Van meet af aan had Blauwe Zand in de rest van de stad een slechte reputatie. De wijk was bedoeld als overloopgebied voor de huisvesting van gezinnen die door krotoprui- ming hun woning moesten verlaten. Het ongeveer 900 woningen tellende Tuindorp Buiksloot werd gekenmerkt door een hoge werkloosheid en een overwegend 'rode' arbeidersbevolking. Ruim de helft van de stemmen ging consequent naar de Communistische Partij Nederland en de Partij van de Arbeid.⁷⁰ Van de 3.534 inwoners die de wijk in 1956 telde, was iets meer dan de helft uitkeringsgerechtigd. Maar liefst 90 pro-

64 Ibidem; SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 70, Rapport betreffende enkele aspecten van het vestigen van sociaal-zwakke gezinnen in de nieuw te bouwen stadswijk, maart 1961.

65 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 70, Rapport betreffende enkele aspecten van het vestigen van sociaal-zwakke gezinnen in de nieuw te bouwen stadswijk, maart 1961.

66 Ibidem.

67 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 70, Onderzoek probleemgezinnen Amsterdam, 1965.

68 Interview met Sandra (1967) uit de Tholenstraat (Tuindorp Buiksloot), afgenomen door T. Keevel, 21 februari 2015.

69 W. Swart, *Assepoester aan de overkant van het IJ. Amsterdam-Noord van 1930 tot 1980* (Zaltbommel 1996) 14-16.

70 D. Vosskühler e.a., *Buurtonderzoek Tuindorp Buiksloot 1* (1974) paragraaf B bladzijde 18.

cent van de werkende mannen en 85,5 procent van de werkende vrouwen werden als arbeider aangemerkt en slechts 3 procent van hen had voortgezet onderwijs genoten.⁷¹

De communisten, steuntrekkers en branieachtige arbeiders in Tuindorp Buiksloot staken hun ongenoegen over sociale, maatschappelijke en economische ongelijkheid niet onder stoelen of banken, waarmee zij keer op keer de aandacht op hun wijk vestigden. Na een serie van gewelddadige incidenten omtrent provocaties van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) – waarbij ook NSB-leider Anton Mussert rake klappen ontving en zich zelfs voor de rechter moest verantwoorden⁷² – werd de naam Blauwe Zand in 1937 officieel gewijzigd in Tuindorp Buiksloot, in de ijdele hoop dat de vooroordelen over de wijk spoorlags zouden verdwijnen. Toch is de naam Blauwe Zand nooit in onbruik geraakt, sterker nog: de meeste bewoners kenden hun buurtje niet anders. Bovendien moest het ook wel een beetje een erenaam betekenen, ‘omdat hij herinnerde aan de voortdurende strijd die de bewoners hebben gevoerd om hun bestaan te verbeteren’.⁷³ De slechte reputatie van Blauwe Zand werd begin jaren zeventig op nogal schokkende wijze door de gemeente aangewend als het ultieme argument om juist in deze wijk probleemgezinnen onder te brengen. Na vier jaar intern getouwtrek over de in de toekomst te varen koers inzake huisvesting van probleemgezinnen, accordeerde de gemeente in 1972 uiteindelijk de hoogst omstreden *Nota met betrekking tot de (her)huisvesting van gezinnen met externe problematiek op het gebied van het wonen* (BOA-nota).⁷⁴

In deze nota claimde het Bijzonder Opbouwwerk voortaan een nieuw spreidingsbeleid te voeren. Als we de plannen echter wat beter bekijken, blijkt dit maar ten dele waar te zijn. Ten aanzien van gezinnen met zogenaamde ‘lichte externe woonproblematiek’ verkoos het Bijzonder Opbouwwerk gespreide huisvesting boven (geleidelijke) bijeenplaatsen. De lichte gevallen werden verspreid over de stad in zes verschillende wijken ondergebracht. Voor gezinnen met ‘zware externe woonproblematiek’ daarentegen achtten de beleidsmakers een concentratiebeleid om twee redenen onvermijdelijk.⁷⁵ Ten eerste om de gerechtvaardigde belangen van de wijdere woonomgeving en de verhuurders te beschermen en ten tweede om een nauw op elkaar afgestemd geheel van voorzieningen en vormen van dienstverlening te kunnen realiseren. Zonder goede voorzieningen zou namelijk de kans op ernstige communicatiestoringen tussen oude en nieuwe bewoners in hoge mate aanwezig zijn,⁷⁶ wat, zoals Elias en Scotson inmiddels hadden aangetoond, de processen van in- en uitsluiting alleen maar versterkte.⁷⁷ Slechts drie wijken kwamen voor plaatsing van zware gevallen in aanmerking: de toeslagwijk Geuzenveld, Floradorp⁷⁸ en Tuindorp Buiksloot. Deze buurten hadden volgens de

71 *Sociaal-economische gegevens per buurtcombinatie*. Amsterdams Bureau voor Onderzoek en Statistiek; Vosskühler e.a., *Buurtonderzoek*, paragraaf B bladzijde 14.

72 ‘Het incident op “Het Blauwe Zand” te Amsterdam. Ir. Mussert moet terechtstaan’, *Leeuwarder Courant*, 16 november 1937.

73 Vosskühler e.a., *Buurtonderzoek*, paragraaf H bladzijde 19.

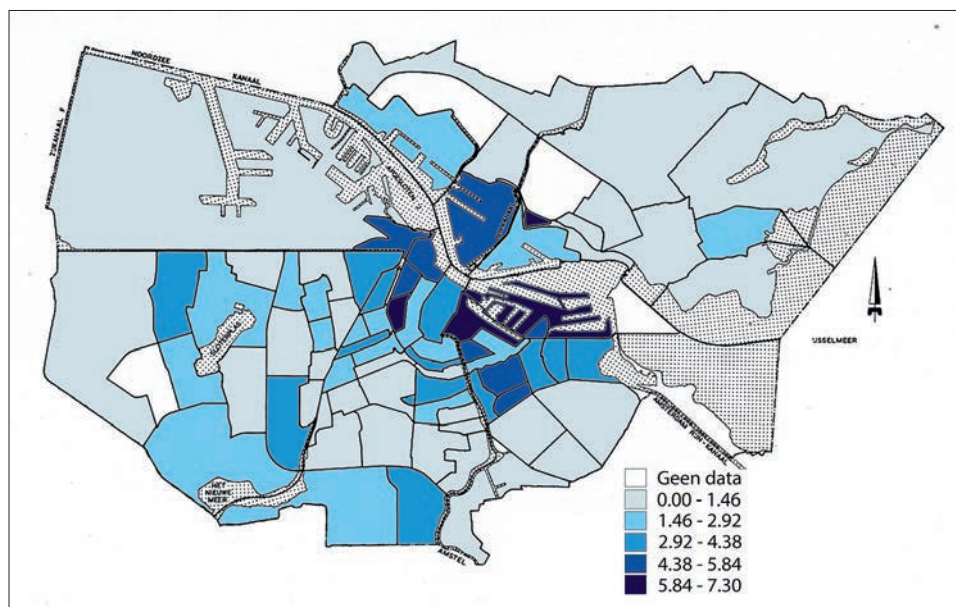
74 IISG, Asocialenbeleid, *Nota met betrekking tot de (her)huisvesting van gezinnen met externe problematiek op het gebied van het wonen*, 26 februari 1972.

75 *Ibidem*.

76 *Ibidem*.

77 Elias en Scotson, *The established*, 73.

78 Officieel: Tuindorp Buikslooterham. Floradorp is in 1926 met hetzelfde doel als Tuindorp Buiksloot gebouwd en ligt hemelsbreed nog geen kilometer ten noordwesten hiervan.

Percentages 'probleemgezinnen' per buurtcombinatie, afgezet tegen het aantal inwoners van de wijk. Tuindorp Buiksloot behoort tot de buurten met de hoogste percentages. De gegevens zijn niet door het Amsterdamse Bureau voor Onderzoek en Statistiek gepubliceerd, maar wel opgenomen in het *Onderzoek probleemgezinnen Amsterdam (1965)* van de *Beleidscommissie Onmaatschappelijkheidsbestrijding* (Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Raad voor het Maatschappelijk Welzijn en van Algemeen Maatschappelijk Werk, inv.nr. 218).

beleidsmakers 'reeds een minder gunstige naam' waardoor 'geleidelijke bijeenplaatsing min of meer aansluit bij het beeld dat men elders in Amsterdam heeft van deze buurten'.⁷⁹

Dat schoot de bewoners van de drie plaatsingswijken volledig in het verkeerde keelgat. 'Dit lijkt sterk op diskriminatie!', zo was hun reactie: 'volgens ons is dit het officieel maken van een ondoordacht stuk gemeentelijk (her)huisvestingsbeleid, dat leidt tot ghettovorming'.⁸⁰ Wat hen misschien nog wel het meest frustreerde, was dat de beleidsmakers de schadelijke gevolgen van de bijeenplaatsing ronduit toegaven, maar dat letterlijk als noodzakelijk kwaad wegwiifden:

Het betekent dat de buurt zal worden aangeduid met minder vleiende namen als 'asobuurt', 'onderwereldbuurt' en 'daar woont het uitschot'. De bewoners (...) kunnen zich gediskrimineerd voelen, menen dat ze niet voor vol worden aangezien. (...) Geleidelijke bijeenplaatsing is derhalve een noodzakelijk kwaad dat als uiterste middel moet worden gehanteerd.⁸¹

⁷⁹ HSG, Asocialebeleid, Nota met betrekking tot de (her)huisvesting van gezinnen met externe problematiek.

⁸⁰ Ibidem, Brief van Werkgroep Tuindorp Buiksloot m.b.t. de BOA-nota aan Gemeenteraad Amsterdam, 17 januari 1973.

⁸¹ Ibidem, Nota met betrekking tot de (her)huisvesting van gezinnen met externe problematiek.

Geen wonder dat de BOA-nota kwaad bloed zette. Begin januari 1973 initieerde een aantal buurtbewoners met behulp van buurthuiswerkers de 'Werkgroep Tuindorp Buiksloot met betrekking tot de BOA-nota' en belegden ze diverse buurtvergaderingen waar de buurtbewoners hun bezorgdheid en verontwaardiging konden uiten. Een buurtbewoonster maakte zich bijvoorbeeld kwaad over de onterechte stigmatisering van de buurt: 'In '36 hebben wij hier alle NSB-ers uit het dorp gegooid en toen is men begonnen over ongerechte buurt, waar alle asociale wonen. Mijn man is invalide, heeft jarenlang geen pensioentje gehad. Zonder steun gaan we aan het gas. Of was ik soms ook asociaal genoemd?'⁸²

Tot grote ontsteltenis van de actiewerkgroep bleek de gemeente in haar eerste reacties op de inmiddels te hoop lopende media glashard te ontkennen dat er van een bewuste plaatsing sprake was. 'Moeilijk te huisvesten gezinnen komen bij toeval in bepaalde buurten terecht, buurten met grote en goedkope gemeentewoningen. Het is geen bewuste plaatsing, maar het heeft wel hetzelfde effect', liet de voorzitter van het Bijzonder Opbouwwerk aan *De Noord-Amsterdammer* weten.⁸³ Onder druk van de voortschrijdende stadssanering en het vastlopende roulatiesysteem in de toeslagwijken, zag de gemeente zich al vanaf begin jaren zestig genoodzaakt de zwaarste gevallen stilzwijgend in Tuindorp Buiksloot en Floradorp te plaatsen.⁸⁴ Vanuit het perspectief van de beleidsmakers mocht dit dan wel een min of meer aanvaardbare oplossing zijn, maar voor de buurtbewoners gold dat absoluut niet: zij zagen de probleemgezinnen liever gaan dan komen.⁸⁵ Begrijpelijk, als we de gezinsrapporten van de gemeentelijke woninginspecteurs mogen geloven:

De man ziet er onverzorgd en vuil uit. Zijn kleding, bestaande uit oude opgelapte broek en jas ziet er vies en smerig uit. De vrouw is slonzig en vuil. Zij draagt een armoedige vuile japon, oude opgelapte trui e.d. haar ongewassen haren hangen los rond haar schouders (...) Er was geen vloerbedekking, het meubilair was oud, versleten en slecht onderhouden. De bedden waren een hoop vieze smerige vodden, zonder lakens of slopen.⁸⁶

Begin jaren zestig kon de gemeente misschien nog wel weggkomen met een onofficieel en heimelijk plaatsingsbeleid, maar tien jaar later vierde het antiautoritaire streven naar de ontvoogding van de burger hoogtij en namen burgers het heft in eigen hand. Illustratief voor de nieuwe idealen was het oprichten van buurtraden, het beleggen van buurtvergaderingen, het gezamenlijk optrekken tegen de gemeente waar bewonersbelangen in het geding waren en het strijden voor een leefbare buurt. 'Livability', zo stelde Harm Kaal in dit verband vast, 'had turned into a political ideology that encompassed claims for a new urban politics centred around new notions of direct democracy

⁸² Ibidem, Oproep aan alle bewoners van TBS tot vergadering, 13 februari 1973; Ibidem, Aanbiedingsbrief 'Tegen Nota Boa', 2 maart 1973.

⁸³ *De Noord-Amsterdammer*, 29 november 1972.

⁸⁴ SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 70, Brief van Selectie en Adviescommissie aan Beleidscommissie Onmaatschappelijkheidsbestrijding, 20 mei 1963.

⁸⁵ IISG, Asocialebeleid, Brief van Florabuurtraad aan Gemeenteraad Amsterdam, 22 februari 1973.

⁸⁶ SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 70, Uittreksels uit gezinsrapporten van probleemgezinnen, 20 mei 1963.

and active citizenship'.⁸⁷ Actief burgerschap was duidelijk het uitgangspunt van de buurthuizen en de bewoners, zoals blijkt uit een schrijven van de Florabuutraad aan de gemeente: 'het zal u duidelijk zijn dat de buurtraad niet alleen de bedoeling heeft de wensen/eisen onder uw aandacht te brengen, maar dat zij ook actief betrokken wil zijn bij de voorbereiding en realisering hiervan'.⁸⁸

Ook de gemeente leek ondertussen tot het inzicht gekomen te zijn dat de leefbaarheid in wijken met concentraties probleemgezinnen gebaat was bij een constructief samenspel tussen de bevolking, de overheid en de betreffende welzijnsfuncties.⁸⁹ De buurtcomités stonden echter sceptisch tegenover deze geste en redeneerden als volgt: 'ekstra voorzieningen kunnen slechts werken aan insidentele symptoom-bestrijding, waarvan het effect teniet wordt gedaan door de bijeenplaatsing'.⁹⁰ Het bijeenplaatsen van probleemgezinnen moest in hun ogen dan ook per direct worden gestopt aangezien verdere concentratie alleen maar meer aanleiding zou geven tot gettovorming, verslechtering van het leefklimaat, discriminatie van de buurt door pers, personeelschefs en de publieke opinie.⁹¹ Paradoxaal genoeg mocht het eventueel stopzetten van het plaatsingsbeleid er absoluut niet toe leiden dat het beloofde voorzieningenpakket kwam te vervallen. In de hoedanigheid van woordvoerder voor Tuindorp Buiksloot bedong raadslid Ed van Thijn – de latere burgemeester van Amsterdam – dat spoedig begonnen moest worden met de aanleg van de voorzieningen omdat de wijk op dat gebied ernstig achterliep.⁹² Bovendien was de buurt niet alleen gebaat bij specifiek op gezinsproblematiek toegesneden voorzieningen, maar ook bij voorzieningen die een integrerend karakter droegen en voor alle buurtbewoners toegankelijk zouden zijn. Voor leefbaarheidverhogende voorzieningen maakten de buurtbewoners en welzijns werkers gezamenlijk een vuist.⁹³

'Slechte bestrating, ratten en muggen, de gemeente is niet van de vlugge. Verbeter de buurt nu!' prijkte op een spandoek boven de Waddenweg – de doorgaande verkeersader die dwars door de wijk liep.⁹⁴ Onder de titel *Zak es lekker door! Verstratings & Stankrapport* maakten de buurtbewoners de slechte bestrating en rioleringsproblemen aanhangig.⁹⁵ Een oud-bewoonster wist zich nog te herinneren hoe zij in 1975 als basisschoolleerlinge mee had gedaan aan de acties voor de plaatsing van stoplichten op de steeds drukker wordende Waddenweg. 'Bij die actie voor de stoplichten had ik een doos om me lijf, met me armen zo erdoor, hadden ze een stoplicht erop geschilderd. We

87 H. Kaal, 'A conceptual history of livability. Dutch scientists, politicians, policy makers and citizens and the quest for livability', *City: Analysis of urban trends, culture, theory, policy, action* 15 (2011) 532-547, 539.

88 IISG, Asocialebeleid, Brief van Florabuutraad aan Gemeenteraad Amsterdam, 22 februari 1973.

89 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 62, Stichting Bijzonder Opbouwwerk Amsterdam, Toelichting op de bedoelingen van de schrijvers van de BOA-nota, 1 juni 1973.

90 IISG, Asocialebeleid, Politiek manifest, bijlage bij Kelderman e.a., *Tegen Rapport BOA-nota*, 27 maart 1973.

91 Ibidem.

92 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 62, Notulen van de gecombineerde vergadering van de Commissie voor Volkshuisvesting en de Commissie voor de Sociale Zaken, 2 april 1973.

93 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 72, Brief van bewoners en welzijns werkers Geuzenveld, Floradorp en Tuindorp Buiksloot, aan Werkgroep Nota Herhuisvesting, eind mei 1973.

94 Fotocollectie Spaarnestad, Nationaal Archief Den Haag, Persfoto, fotograaf onbekend, 19 oktober 1976. Website Nationaal Archief (9 oktober 2015). Zie: <http://www.gahetna.nl/collectie/afbeeldingen/fotocollectie/zoeken/weergave/detail/start/1/tstart/0/q/zoekterm/waddenweg>.

95 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 73, *Zak es lekker door! Verstratings & stankrapport*, mei 1976.

De actie van buurtbewoners en welzijnswerkers wierp zijn vruchten af. De leerlingen van de Rozenburgschool hadden zich uitgedost als stoplicht ter gelegenheid van de ingebruikstelling van de stoplichten op de Waddenweg in Tuindorp Buiksloot, 1975 (Nationaal Archief Den Haag, Fotocollectie Anefo, CC-BY-SA).

hadden er ook een liedje bij, ik weet nog wel: ‘Groen, Oranje, Rood / Laat ze bránden, laat ze bránden / Groen, Oranje, Rood / Stop die gevaarlijke vloot’.⁹⁶

Ook wat betreft de eisen aan het comfort van de woningen had de tijd niet stilgestaan. Onder invloed van de toegenomen welvaart en veranderende ideeën over privacy en wooncultuur achtte men het niet langer vanzelfsprekend dat een woning met vier slaapkamers plaats bood aan acht personen. Men neigde eerder naar een ideale leefsituatie waarin elk gezinslid – behoudens het echtpaar – over een eigen kamer beschikte. ‘Geen gezinnen met méér dan drie kinderen in de buurt’ eisten de opstellers van het *Tegen Rapport BOA-nota* in dit verband.⁹⁷ Bovendien waren de woningen zelf dringend aan modernisering toe. Zo ontketenden de Blauwe Zanders in 1973 de Grote Ramen Actie. Een buurtbewoonster vertelde: ‘je mocht officieel niet je ramen veranderen. Enkele buurtbewoners hebben toen expres een groot modern raam ingezet en een aktie ontketend’.⁹⁸ Douches ontbeerden alle woningen, maar na veel onderhandelen en diverse malen de publiciteit opgezocht te hebben, kregen de Blauwe Zanders vanaf 1976 een douche in huis. ‘Dat weet ik nog wel’, vertelde een oud-bewoonster, ‘dat was een weelde voor ons. Ik had nog nooit gedoucht en me vader ging altijd met een handdoekje onder zijn arm naar het badhuis’.⁹⁹

⁹⁶ Interview met Sandra (1967).

⁹⁷ IISG, Asocialebeleid, Kelderman e.a., *Tegen Rapport BOA-nota*.

⁹⁸ Vosskühler e.a., *Buurtonderzoek*, paragraaf H bladzijde 21.

⁹⁹ Interview met Sandra (1967).

Op het gebied van sociaal-culturele, lichtelijk vormende activiteiten stonden de ontwikkelingen ook niet stil. Op een braakliggend terrein tegenover het buurthuis verrees een jeugdland – het 'Huttendorp' genaamd – waar de buurtkinderen konden bouwen, koken, klimmen, deelnemen aan de drukkerijclub, filmclub en sleutelclub. Vanuit de twee buurthuizen en de speeltuinvereniging werd onder meer huiswerkbegeleiding gegeven, bingo georganiseerd en talentenjachten gehouden. Zelfs seksuele voorlichting werd door de buurthuiswerksters verzorgd. De bewoners zelf verenigden zich in actiecomités, feestcomités en talloze clubjes.¹⁰⁰ De actiebereidheid was midden jaren zeventig ongekend hoog en het begrip leefbaarheid werd, om nogmaals met Kaal te spreken, met groot succes ingezet voor 'their calls for environmental improvement and citizen participation in policy making'.¹⁰¹

Beleidsmakers in de ontkenningfase

In 1974 berichtte de gemeentelijke werkgroep die de problematiek rond het BOA-plaatsingsbeleid in kaart bracht middels een motie in de gemeenteraad: 'De bewoners van Geuzenveld, Tuindorp Buiksloot en Floradorp wijzen de beleidsvoorstellen, in de BOA-nota gedaan, van de hand en eisen op grond daarvan, dat verdere bezinning plaatsvindt op aanvaardbare alternatieven voor het (her)huisvestingsbeleid'.¹⁰² De macht van de participerende burgers was de beleidsmakers begin 1974 boven het hoofd gegroeid, maar ondanks toenemend gemorrel in eigen kring, weigerden zij pertinent daaraan toe te geven. Keer op keer wisten zij de door de bewoners afgedwongen behandeling van deze motie uit te stellen. 'Wij pikken het niet langer en wensen niet aan het lijntje gehouden te worden. Wij willen nu wel eens weten waar we aan toe zijn', was de reactie van de buurtbewoners.¹⁰³ Om te laten zien dat het menens was, ging een groep buurtbewoners in mei 1974 hoogst persoonlijk verhaal halen bij de verantwoordelijke wethouder. Om hun eisen kracht bij te zetten brachten zij maar liefst 1.200 handtekeningen mee en toen de wethouder deze niet in ontvangst wilde nemen, bezetten de buurtbewoners diens kamer op het stadhuis.¹⁰⁴ Het tij was definitief gekeerd en de gemeentelijke beleidsmakers moesten in de democratie-van-onderop hun meerdere erkennen.

Inmiddels was het ook tussen de gemeente en het Bijzonder Opbouwwerk gaan rommelen en was het overleg compleet vastgelopen. Waar het College van B&W in februari 1972 nog haar fiat gaf aan de plannen in de BOA-nota, stelde zij diezelfde plannen anderhalf jaar later weer ter discussie. Er gingen zelfs geluiden op om tabula rasa te maken: 'we moeten niet uitgaan van de BOA-nota, ik zou blanco willen beginnen'.¹⁰⁵ Bovendien hadden de gemeentelijke ambtenaren zich collectief van het semispreidingsbeleid gedistantieerd en was er tegen de voorzitter van het Bijzonder Opbouwwerk een motie van wantrouwen ingediend.¹⁰⁶ Omgekeerd was er vanuit het Bijzonder

100 *Tuindorp Buiksloot Krant*, 1976; Interview met Sandra (1967).

101 Kaal, 'A conceptual history of livability', 534.

102 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 62, Adviesnota uitgebracht door de werkgroep nota (her)huisvesting, 1974.

103 HSG, Asocialebeleid, Persbericht van de bewoners van de buurten Geuzenveld, Tuindorp Buiksloot en Floradorp, 8 mei 1974.

104 *Ibidem*.

105 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 62, Verslag van de 1e vergadering van de werkgroep nota (her)huisvesting, 3 april 1973.

106 *Ibidem*, Verslag van de 4e vergadering van de werkgroep nota (her)huisvesting, 18 juni 1973.

Opbouwwerk wantrouwen jegens de gemeentelijke ambtenaren wegens hun zeer geringe bijdrage aan de beleidsvoering. 'Dit bevreemdt te meer', zo stelde het Bijzonder Opbouwwerk, 'daar de verantwoordelijkheid voor een plaatsingsbeleid primair berust bij de gemeentelijke overheid. Wij hebben langzamerhand het gevoel dat de werkgroep fungeert als rookgordijn en mogelijkheid om de gemeentelijke verantwoordelijkheid af te schuiven'.¹⁰⁷ Toen bleek dat het semispreidingsbeleid nog voordat het goed en wel ten uitvoer kon worden gebracht, had gefaald, kon het grote zwartepieten en afschrijven van verantwoordelijkheden beginnen.

In de tweede helft van de jaren zeventig begon in Amsterdamse beleidskringen een nieuwe visie op onmaatschappelijkheid opgang te maken. Veel weerklank vond bijvoorbeeld het gedachtegoed van de socioloog A.J.M. van Tienen, die de term 'andersmaatschappelijken' muntte. 'Het maatschappelijk anders zijn van zogenaamde randzone-bewoners', zo stelde hij, 'is nooit voldoende onderkend. Onmaatschappelijkheid is er pas (...) wanneer er een discrepantie is tussen de verwachte sociale rol en de werkelijk gespeelde rol van het desbetreffende milieu'.¹⁰⁸ Exemplarisch voor de maatschappijkritische houding is het boek van de socioloog Joop Simonse, met de veelzeggende titel *Belemmerde kansen. Sociologie van de volksbuurt* (1977). Hierin betoogde hij dat 'de kansen van volksbuurtbewoners (...) op individuele ontplooiing, op maatschappelijk aanzien en op beslissingsmacht worden belemmerd'.¹⁰⁹ Het probleem lag niet langer bij de probleemgezinnen zelf maar bij de gezagshebbers en de maatschappij in het algemeen.

Deze nieuwe visie op onmaatschappelijkheid sloeg aan bij het Bijzonder Opbouwwerk. In 1976 maakte de stichting een doorstart in de vorm van de Beleidscommissie (Her)huisvesting met een volledig nieuw ledenbestand. Zij maakte een radicale wending en kwam tot de conclusie 'dat er in werkelijkheid geen categorie gezinnen met externe problematiek op gebied van het wonen te isoleren is'.¹¹⁰ Dat men toch jarenlang met deze gecreëerde categorie gewerkt heeft, had volgens de beleidscommissie twee oorzaken. In de eerste plaats was de categorie geconstitueerd door 'de moeilijkheden die de samenleving een aantal huishoudens bezorgt bij het vinden van een onderdak'. Deze opvatting was enkele jaren eerder ook al bij actievoerende buurtwerkers te ontwaren: 'men kan evengoed een categorie probleemhuiseigenaren of eigenaren met eksterne problematiek op het gebied van het huren in het leven roepen'.¹¹¹ In de tweede plaats stelde de Beleidscommissie zich op het standpunt dat de categorie probleemgezinnen slechts was ontstaan en bestendig door het bestaan van allerlei bijzondere voorzieningen, waardoor de commissie willens en wetens de bijl aan eigen wortels legde.¹¹²

Hier valt een rechte lijn te trekken naar het in 1988 verschenen proefschrift van Frits van Wel. Door niet de gezinnen zelf als analyseobject te gebruiken, maar 'de interventiepraktijken waarin het gewicht van hun vorm van socialiteit wordt bepaald', proble-

107 Ibidem, Brief van Werkgroep nota (her)huisvesting aan College van B&W, 2 juli 1973.

108 Geciteerd in: Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis*, 221.

109 J. Simonse, *Belemmerde kansen. Sociologie van de volksbuurt* (Alphen aan den Rijn 1977) 196.

110 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 63, Advies van de Beleidscommissie (Her)huisvesting, 15 april 1976.

111 HSG, Asocialenbeleid, Kelderman e.a., *Tegen Rapport*, 4.

112 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 63, Advies van de Beleidscommissie (Her)huisvesting.

matiseert hij het bestaan van de categorie onmaatschappelijke gezinnen. Hij reflecteert op de frequente wisseling in de betiteling van de gezinnen waarin werd ingegrepen, wat volgens hem grond geeft aan de gedachte dat het beeld van deze gezinnen geen weerspiegeling is van een gegeven object in de sociale werkelijkheid maar slechts een 'sociale constructie' is.¹¹³ De verschillende benamingen voor deze gezinnen – ontoelaatbaar, asociaal, sociaal ziek, onmaatschappelijk, probleemgezin en gezin met externe woonproblematiek – noemt hij 'probleemfiguraties' die appelleerden aan de verbeelding en niet alleen als rationeel, waar en effectief golden, maar ook de interventiepraktijken aanstuurden en beïnvloedden.¹¹⁴ In de recente studie *Underclass. A history of the excluded, 1880-2000* stelt John Welshman zich op een vergelijkbaar standpunt. Volgens hem is het concept van probleemgezinnen slechts van nut geweest voor verschillende belangengroepen die hun bestaansrecht grotendeels ontleenden aan het bestaan van een dergelijke categorie.¹¹⁵ Hij geeft zijn hoofdstuk over de periode 1940-1970 dan ook de veelbetekenende titel 'the invention of the problem family' mee.¹¹⁶

Zijn er dan nooit probleemgezinnen in de maatschappij geweest? Joegen de beleidsmakers ruim een halve eeuw een spook na? Twee factoren beïnvloedden midden jaren tachtig het denken over probleemgezinnen en voedden het idee dat zij slechts een beleidsconstructie waren. In de eerste plaats moet gewezen worden op de opvallende gelijkenis tussen Van Wels conclusie dat het onmaatschappelijke gezin 'geen in de werkelijkheid gegeven object' is en die van de Amsterdamse beleidsmakers dat er 'geen in de werkelijkheid gegeven categorie gezinnen (...) te isoleren is'. Met deze gedachtegang volgde het Amsterdamse beleid duidelijk de toentertijd dominante denktrant van sociale wetenschappers over onmaatschappelijkheid – en vice versa. In de tweede plaats stonden probleemgezinnen begin jaren tachtig niet meer in het centrum van de belangstelling. Zo zorgde een wijziging in het stadssaneringsbeleid van slopen naar restaureren ervoor dat veel gezinnen in hun oude woning konden blijven wonen. De stopzetting van het plaatsingsbeleid verlichtte de druk op de buurten waardoor de actiebereidheid van de buurtbewoners drastisch afnam. Woningbouwverenigingen waren in toenemende mate bereid probleemgezinnen tot hun woningvoorraad toe te laten, er was sprake van een sterke bezuiniging op het welzijnswerk en van een vergaande versplintering van het gezins- en wijkwerk. Bovendien dwongen nieuwe en meer herkenbare categorieën probleemgevallen – te denken valt aan drugsverslaafden en buitenlanders – de gezinsproblematiek naar de achtergrond.¹¹⁷

Toch is dit niet het hele verhaal. Een korte blik op de begripwijziging van probleemgezinnen naar gezinnen met externe woonproblematiek, die zich tussen 1968 en 1972 voltrok, wijst uit dat het wisselen van terminologie niet noodzakelijkerwijs betekent dat de groep als geheel niet in de werkelijkheid gegeven is. Volgens het Bijzonder Opbouwwerk had 'het loslaten van de omschrijving probleemgezin (...) het voordeel dat een schijnuidelijke categorie buiten beschouwing wordt gelaten'.¹¹⁸ Wat

113 Van Wel, *Gezinnen*, 11.

114 Ibidem, 220.

115 J. Welshman, *Underclass. A history of the excluded, 1880-2000* (Londen 2006) 84.

116 Ibidem, 67.

117 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 73, Stand van zaken, bijlage bij brief van Voormalige Beleidscommissie aan College van B&W, 22 mei 1981.

118 IISG, Asocialebeleid, Nota met betrekking tot de (her)huisvesting van gezinnen met externe problematiek.

er dan zo schijnduidelijk was aan de oude categorie probleemgezinnen blijft schimmig, evenals de reden waarom deze term naar de taboesfeer werd verbannen. Op de keper beschouwd blijkt er tussen probleemgezinnen en gezinnen met externe woonproblematiek – behoudens de specifieke nadruk op de wooncultuur van de laatste – praktisch geen verschil te zijn. Het lijkt eerder op een etiketverwisseling, op een nuanceverschil: de bedoelde bevolkingsgroep en de onderliggende problematiek zijn gelijk gebleven. Het waren doorgaans arme, kinderrijke gezinnen die voor het overgrote deel waren gehuisvest in onbewoonbaar verklaarde krotwoningen, overlast veroorzaakten en niet konden voldoen aan de eisen die dominante groepen in de maatschappij stelden. Hoewel de bron voor de onaangepastheid van deze gezinnen in toenemende mate bij structurele weeffouten in de maatschappij werd gelegd, bleef toch het gedragspatroon bepalend voor de vaststelling wie tot de probleemgroep behoorde en wie niet. Of zoals D. Zuithoff, zijn Engelse collegae citerende, reeds in 1963 verzuchtte: 'a problem family is a family which is easy to recognize, but difficult to define'.¹¹⁹ Waar eerst 'gebrekkige normering, relatieve uiterlijke verwaarlozing van woning, kleding en lichaam' typerend was voor een probleemgezin,¹²⁰ werd dat bij 'externe woonproblematiek' vervangen door 'wijze van bewonen die schadelijk is voor woning als gebouw' en 'gedragspatroon dat zich manifesteert in moeilijkheden met de bureu'.¹²¹

Waarom werd er dan rond 1970 zo resoluut afstand genomen van het 'oude' begrippenkader? Dat heeft niet alleen te maken met veranderende opvattingen over wat voor 'normaal' versus 'abnormaal' of maatschappelijk versus onmaatschappelijk gedrag moest doorgaan, maar ook met welke begrippen er op een bepaald moment wel en welke niet door de maatschappij geaccepteerd worden. Ontegenzeggelijk had 'externe woonproblematiek' – al was het maar doordat het veel omslachtiger was – een politiek correctere klankkleur dan 'onmaatschappelijk'. Bovendien komt het in de ban doen van beladen termen niet alleen binnen de onmaatschappelijkheidsbestrijding voor: het is een maatschappijbreed fenomeen. Tegenwoordig spreekt niemand meer van 'zwakzinnige', 'imbeciel' of 'mongool', maar van 'iemand met een verstandelijke handicap'. Het spreken over 'allochtonen' is onder veel beleidsmakers de laatste jaren taboe geworden: 'Nieuwe Nederlanders' of 'Nederlanders van buitenlandse afkomst' zijn de voorgeschreven termen. Spreekt men van 'negerzoenen' of 'achterbuurten' dan wordt men onverbiddelijk gecorrigeerd: 'schuimzoenen' en 'Kracht- of Prachtwijken' moet het zijn. Hebben we het hier over wezenlijk *andere* zaken? Mijns inziens niet: we hebben slechts etikettes verwisseld en oude wijn in nieuwe zakken gedaan. In deze trant pleitte de sociaal-geneeskundige Arie Querido al eens om het niet langer te hebben over het 'ontoelaatbare' gezin, maar over het vriendelijker klinkende 'asociale' of 'onmaatschappelijke' gezin.¹²² De mode verandert: vandaag de dag spreekt de Amsterdamse Treiteraangepak weer onbeschaamd van 'multiprobleemgezinnen'.¹²³

119 D. Zuithoff, *Een verkenning op menswetenschappelijk terrein ten behoeve van geestelijke gezondheidszorg en sociale psychiatrie* (Arnhem 1963) 32.

120 SAA, Archief Ons Huis, inv.nr. 1081, Voorstel tot structurering van de sociale voorzieningen, 1965.

121 IISG, Asocialenbeleid, Nota met betrekking tot de (her)huisvesting van gezinnen met externe problematiek.

122 Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis*, 54.

123 *Jaarplan Treiteraangepak*.

Conclusie

'Het nadeel van sociale bestempeling', zo betoogde in 1961 een landelijke commissie over onmaatschappelijkheid, 'weegt waarschijnlijk niet op tegen het voordeel van gekoncentreerde huisvesting, die veiligheid, betere mogelijkheden tot hulpverlening en tot sociale contacten geeft.'¹²⁴ In het naoorlogse Amsterdamse gezins- en wijkwerk heeft het concentratiebeleid de boventoon gevoerd: eerst in speciaal voor probleemgezinnen ingerichte toeslagwijken, later in een aantal verspreid over de stad liggende arbeidersbuurten die volgens de gemeente toch al met sociale en culturele achterstanden kampten. Van een zuiver spreidingsbeleid is echter nooit iets terecht gekomen. Eind jaren zeventig leek er nog even sprake te zijn van een nieuwe aanpak in de vorm van een volledige spreiding van probleemgezinnen over de hele stad, maar die opleving was slechts van korte duur. De hoge kosten – 250.000 gulden zou slechts een druppel op de gloeiende plaat zijn – en de versplintering van het werkveld zorgden ervoor dat dit beleid nooit gepraktiseerd is.¹²⁵ Het beleid na 1967 kan dan ook slechts als *semispreidingsbeleid* worden getypeerd.

Wisselende maatschappelijke opvattingen en onzekerheid onder de beleidsmakers en -uitvoerders drukten hun stempel op het denken over de oplossing voor het onmaatschappelijkheidsvraagstuk. In de jaren vijftig en zestig droeg het beleid een paternalistisch karakter: voor u zonder u, was het motto. In de jaren zeventig werd er gestreefd naar de ontvoogding van de burger en kreeg de democratie-van-onderop de overhand: met u door u, werd de leus. Ook de betiteling van de gezinnen in kwestie was aan verandering onderhevig: van 'asociaal', 'onmaatschappelijk' of 'probleemgezin' naar het omslachtige doch meer politiek correcte 'gezinnen met externe woonproblematiek'. Zoals we hebben gezien, betekent de verandering van terminologie echter niet, zoals Van Wel stelde, dat een categorie probleemgezinnen niet in de werkelijkheid gegeven zou zijn. De overlast die direct omwonenden in Tuindorp Buiksloot ondervonden van de aanwezigheid van enkele verspreid wonende probleemgevallen, of in Geuzenveld van een bewust gevormde concentratie probleemgezinnen was immers wel degelijk in de werkelijkheid gegeven. Omgekeerd geldt hetzelfde: zoals we hebben gezien ondervonden ook de probleemgezinnen zelf – en zelfs de op hen toegesneden voorzieningen – grote hinder van het stigma dat hen aankleefde. Hetzelfde kan gesteld worden voor de 'overlastgevende treitersituaties' waarop de gemeente Amsterdam tegenwoordig handhaaft: er is klaarblijkelijk een bepaalde groep gezinnen die om de een of andere reden niet aan de verwachtingspatronen van dominante groepen in een bepaalde samenleving kunnen voldoen en zich zodoende negatief profileert. Dat er geen 'harde' criteria voor een al dan niet wetenschappelijke definitie zijn aan te voeren, wil nog niet zeggen dat de groep als geheel slechts een (beleids)constructie is. In dit geval lijkt Zuithoff de spijker op zijn kop te slaan: 'a problem family is a family which is easy to recognize, but difficult to define'.¹²⁶

¹²⁴ *Sociale integratie probleemgezinnen. Rapport van de Adviescommissie Bestrijding Onmaatschappelijkheid, ingesteld door het Ministerie van Maatschappelijk Werk.* Adviescommissie Bestrijding Onmaatschappelijkheid ('s-Gravenhage 1961) 86.

¹²⁵ SAA, Gemeentebld 1977, afd. 1, Voordracht B&W, 18 mei 1977 inzake het bevorderen van een gespreid plaatsingsbeleid, 1862-1864; SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 73, Brief van Voormalige Beleidscommissie aan College van B&W, 22 mei 1981.

¹²⁶ Zuithoff, *Een verkenning op menswetenschappelijk terrein*, 32.

Uit de Amsterdamse praktijk blijkt dus dat de onmaatschappelijkheidsbestrijding niet, zoals Dercksen en Verplanke stelden, in 1970 ten einde kwam. Hoewel de beleidsmakers begin jaren tachtig gedesillusioneerd concludeerden dat het beleid vervaagde en in het slop was geraakt,¹²⁷ bewijst de Treiteraankpak dat de problematiek heden ten dage nog springlevend is. Het bijeenplaatsen van onmaatschappelijke gezinnen liep in het verleden keer op keer uit op een fiasco, maar uit de recente ontwikkelingen blijkt dat de gemeente toch weer een concentratiebeleid heeft oarmmd. Natuurlijk wijkt de Treiteraankpak op een aantal punten significant af van de praktijken in bijvoorbeeld de toeslagwijken. Het meest opvallende verschil is wel dat de heropvoedingdrang tegenwoordig nagenoeg verdwenen is en dat de bijeenplaatsing in containerwoningen – en misschien ook wel de onvermijdelijke stigmatisering – expliciet als strafmaatregel wordt gehanteerd. Maar er zijn ook overeenkomsten: zo worden de ‘treiteraars’ van de maatschappij geïsoleerd om de overlast die zij ‘normale’ bewoners bezorgen, te voorkomen.

Of de Treiteraankpak de oplossing voor de problematiek rond deze gezinnen is, zal de praktijk moeten uitwijzen. Vooralsnog ziet het er niet gunstig uit: het eerste Amsterdamse probleemgezin dat in 2014 naar een containerwoning werd verbannen, heeft het daar welgeteld een maand uitgehouden. Na een kort geding van de woningcorporatie Rochdale werden zij de containerwoning uitgezet omdat zij geen fatsoenlijke vloerbedekking hadden, hun huisvuil niet netjes aanboden en een forse huurschuld hadden.¹²⁸ De parallellen met de gezinnen die vroeger ‘asociaal’ en ‘onmaatschappelijk’ werden genoemd of last hadden van ‘externe woonproblematiek’ zijn moeilijk over het hoofd te zien. Opnieuw brandt de gemeente Amsterdam haar vingers aan de heen en weer gejongleerde hete aardappels en klinkt de onverbiddelijke echo uit het verleden: ‘een oplossing is niet mogelijk, het is een cirkeltje’.¹²⁹

127 SAA, Gemeentebld 1977, afd. I, Voordracht B&W, 18 mei 1977 inzake het bevorderen van een gespreid plaatsingsbeleid.

128 M. Willems, ‘Amsterdamse probleemgezin vrijwillig vertrokken uit containerwoning’, *NRC Handelsblad*, 11 juni 2014.

129 SAA, Archief Maatschappelijk Werk, inv.nr. 61, Projectraad Geuzenveld-Slotmeer. Overzicht uitplaatsingsvoorstellen.

GISHistorical Antwerp: historisch GIS als laboratorium voor de stadsgeschiedenis*

Inleiding

Kaarten vormen sinds lang een aantrekkelijk medium om historische informatie te analyseren en te delen. In de introductie van zijn *Theatrum orbis terrarum* (1570), een uitgave die beschouwd wordt als de eerste moderne atlas, benadrukte Abraham Ortelius reeds het belang van geografische kennis voor het begrijpen van de geschiedenis.¹ Binnen de structuralistische geschiedschrijving van de jaren 1960 tot 1980 vormden kaarten een belangrijk instrument om de veranderende sociale stratificatie van de stad te analyseren.² De *cultural turn* en het constructivisme deden echter de blik wenden naar de beleefde ruimte, en het enthousiasme voor de cartografie als vermeende spiegel van de sociale werkelijkheid nam af. De opkomst van geografische informatiesystemen (GIS) in het midden van de jaren 1990 bleef in het brede veld van de stadsgeschiedenis dan ook lange tijd vrijwel onopgemerkt.³

Aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen wordt sinds 2012 GISHistorical Antwerp ontwikkeld, een historisch GIS ('HISGIS') project.⁴ Opgevat als infrastructuurproject, reconstrueert GISHistorical Antwerp de fysieke, sociale en culturele ruimte van Antwerpen voor diverse tijdsperiodes en biedt onderzoekers zo een geografisch kader dat toelaat een brede waaier aan bronnen ruimtelijk inzichtelijk te maken. Deze bijdrage bespreekt de buitengewone mogelijkheden van een historisch GIS en het GISHistorical Antwerp project voor de studie van steden in het verleden én het heden. We zullen argumenteren dat een historisch GIS, indien opgevat als een laboratorium voor de stadsgeschiedenis, een essentiële rol kan vervullen in multidisciplinair en gelaagd onderzoek naar actuele stedelijke uitdagingen. Daarnaast pleiten we ervoor dat historisch GIS een centrale plaats kan innemen in de materialisatie van een nieuw perspectief op de wetenschapsbeoefening.

Een stadshistorisch GIS is meer dan een nieuw instrument om bestaande historische vragen te beantwoorden. Onder invloed van de discipline van de *Science and Technology Studies*, en met het werk van Bruno Latour als meest invloedrijke bijdrage, wordt de visie

* De auteurs bedanken Tim Soens en Hilde Greefs voor hun bemerkings bij eerdere versies van dit artikel.

1 W. Goffart, *Historical atlases: the first three hundred years, 1570-1870* (Chicago/Londen 2003) 1-2.

2 Denk voor Antwerpen aan het werk van J. De Belder, 'De behuizing te Antwerpen op het einde van de XVIII eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 8 (1977) 367-446 en C. Lis, *Social change and the labouring poor: Antwerp, 1770-1860* (New Haven/Londen 1986).

3 GIS is een verzamelnaam voor computerprogramma's waarbinnen via ruimtelijke referentie uiteenlopende informatie over elkaar geprojecteerd en geanalyseerd kan worden. Bekende betalende GIS-pakketten zijn ArcGIS (<http://www.esri.com/software/arcgis>, 23 oktober 2015) en MapInfo Professional (www.mapinfo.com (23 oktober 2015)). Een veelgebruikt *Open Source* alternatief is QGIS (<http://www.qgis.org> (23 oktober 2015)).

4 GISHistorical Antwerp (2012-2016) wordt gefinancierd door de Universiteit Antwerpen en de Herculesstichting. Bruno Blondé, Tim Soens, Hilde Greefs, Ilja Van Damme en Peter Stabel zijn de promotoren van het project.

gemeengoed dat '[t]he crucial intellectual move (...) is one that turns towards (...) the erasure of familiar conceptual distinctions between the natural and the social, the human and the non-human, and the material and the cultural'.⁵ Ondanks veelbelovende recente ontwikkelingen, wordt het potentieel van historisch GIS als onderzoekstool die deze materiële en culturele ruimte van de stad met elkaar verzoent, zelden onderkend. GISHistorical Antwerp wil daar verandering in brengen. Bij wijze van illustratie van de mogelijkheden en beperkingen van de huidige GISHistorical Antwerp infrastructuur bespreekt dit artikel de test-case van de Antwerpse eerste wijk, rond de Werf en het Eilandje tussen 1796 en 1898.

Recente evoluties in historisch GIS

De eerste generatie historisch GIS leek nog sterk op de analoge cartografie, en was in het bijzonder schatplichtig aan de historische atlas. In een context van geringe democratisering van GIS-software, ging het vaak om omvangrijke nationale projecten met een focus op verschuivingen in politieke en administratieve grenzen, en de ontsluiting en ruimtelijke visualisatie van belangrijke negentiende- en twintigste-eeuwse bronnenreeksen, zoals volks- en nijverheidstellingen. Een Belgisch voorbeeldproject is het Belgisch HISGIS, ontwikkeld in 2003 aan de Universiteit van Gent, dat de LOKSTAT databank ontsluit en is uitgegroeid tot een onmisbaar instrument in zowel macro-economisch als historisch demografisch onderzoek.⁶

Het aggregeren van gegevens per gemeente of parochie beperkte echter de bruikbaarheid van de eerste generatie historisch GIS voor onderzoekers met belangstelling voor stadshistorische vraagstukken. Gedreven door interesse in de evolutie van de stedelijke morfologie en intra-stedelijke sociale differentiatie ontstond een tweede generatie historisch GIS-projecten. Tal van steden beschikken zo inmiddels over hun eigen HISGIS op het microniveau van het individuele huis of perceel. Een dergelijke gedetailleerde reconstructie van de historische stedelijke ruimte is echter erg arbeidsintensief en bijgevolg beperkt het merendeel van de tweede generatie HISGIS-projecten zich tot enkele temporele *snapshots*. Het door de Fryske Akademy gecoördineerde Nederlandse HISGIS vormt een internationaal toonaangevend voorbeeld van deze 'tweede weg': HISGIS.nl beoogt uiteindelijk een volledige digitalisatie van het kadaster van Nederland – inclusief de steden – waarbij voor sommige provincies en steden ook oudere en meer recente tijdlagen aangeboord worden.⁷

De ambitie om door middel van een GIS-aanpak een nieuw licht te werpen op grote historische vragen confronteerde de tweede generatie HISGIS ook met de beperkingen van de technologie. Historische bronnen zijn vaak schaars, incompleet en ambigu, en dit terwijl het GIS datamodel weinig ruimte laat voor onnauwkeurigheid. Daarnaast werd de geografische software ontworpen voor het werken met kwantitatieve gegevens en voor het lokaliseren van gegevens in de ruimte, niet in de tijd. Het wordt algemeen aangenomen dat GIS daarom beter verenigbaar is met de methodologieën van de sociale wetenschappen dan met de geesteswetenschappen.⁸ Doorheen de jaren ontwikkelden

5 T. Bennett en P. Joyce, 'Material powers: introduction', in: Idem (red.), *Material powers: cultural studies, history and the material turn* (Londen 2010) 1-22, 4, zoals geciteerd bij: L. Jerram, 'Space: a useless category for historical analysis?', *History and Theory* 52 (2013) 400-419, 410.

6 HISSTAT, *Lokale statistieken in België (1800-2000)*. 2012. http://www.hisstat.be/hisstat_start.php (9 oktober 2015).

7 Fryske Akademy, 'HISGIS', 1 mei 2015. <http://www.hisgis.nl/> (9 oktober 2015).

8 D.J. Bodenhamer, J. Corrigan en T.M. Harris, 'Introduction: deep maps and spatial narratives', in: D.J. Bodenham-

GIS-gebruikers echter oplossingen voor deze beperkingen, die hebben bijgedragen tot de uitbouw van een werkbaar *historisch* GIS.

Het ontwikkelen van methoden die de grenzen van de rigide GIS-software verleggen om innovaties in velden als *qualitative GIS*, *spatiotemporal GIS* en *literary cartography* een plaats te geven, vormt een belangrijke uitdaging voor de derde generatie historisch GIS.⁹ Een alternatieve kijk op de digitale cartografische praktijk is *deep mapping*. Een *deep map* wordt omschreven als een nieuwe creatieve ruimte, die visueel is, structureel open en diverse media met elkaar integreert. Het concept verzoent de materiële ruimte met de ruimtebeleving, ‘a sense of place’, die vaak niet terug te brengen is tot een coördinatenpaar.¹⁰ Een laatste nieuwe element dat de huidige derde generatie karakteriseert, is het toegenomen belang van interdisciplinariteit binnen de geesteswetenschappen. Centraal in vele recente HISGIS projecten staat immers de ruimtelijke analyse van teksten door middel van de integratie van GIS met technieken uit de computationele linguïstiek.¹¹

Het GISTorical Antwerp project heeft tot doel het lange termijnperspectief van de eerste generatie HISGIS, te combineren met de aanpak op microniveau van de tweede generatie en de grensoverschrijdende benadering van de derde generatie HISGIS.

Een integrerend onderzoeksplatform met geografische locatie als basis

Geïnspireerd door de theoretische kritieken op GIS en de paradigmaverschuiving geïnstigeerd door de *Science and Technology Studies* is GISTorical Antwerp ontworpen als een laboratorium voor de stadsgeschiedenis. Daarbij fungeert de GIS-infrastructuur tegelijk als een communicatieplatform dat onderzoekers en wetenschapspraktijken uit diverse disciplines met elkaar in aanraking brengt, en als een onderzoeksomgeving die de stad als complexe configuratie van mensen, natuur en technologie kan vatten door middel van de integratie van een grote diversiteit aan data. Kortom, we verkennen methoden die het best kunnen worden omschreven als ‘postconstructivistische kartering’, waarbij we beogen een onderzoekstool te ontwikkelen die materiële en discursieve praktijken met elkaar integreert, zowel wat betreft de gekarteerde inhoud als het cartografisch proces zelf. Nieuwe vormen van kartering met behulp van historisch GIS laten zo niet enkel nieuwe representaties van de stedelijke ruimte toe, maar ook nieuwe vormen van wetenschapsbeoefening. Daarbij is er ruimte voor inbreng vanuit diverse disciplines en voor de ontwikkeling van een *bottom-up* datamodel waarbij ook ‘niet-experten’ data aanbrengen en eigen kaarten kunnen maken. Een historisch GIS is zo tegelijk ‘a platform, a process, and a product’.¹²

De unieke kenmerken van een GIS, die het mogelijk maken alle informatie met een geografische component, hoe divers ook, met elkaar te integreren, maakt een historische GIS-omgeving uiterst geschikt als een platform voor interactie. Dankzij

er, J. Corrigan en T.M. Harris (red.), *Deep maps and spatial narratives* (Bloomington/Indianapolis 2015) 1-6, aldaar 2.

9 I.N. Gregory, C. Donaldson, P. Murrietta-Flores en P. Rayson, ‘Geoparsing, GIS and textual analysis: current developments in spatial humanities research’, *International Journal of Humanities and Arts Computing* 9 (2015) 1-14, 6-7.

10 Bodenhamer, Corrigan en Harris, ‘Introduction’, 3. Omtrent het onderscheid tussen *space*, *place* en *location*, zie Jerram, ‘Space’, 404.

11 Gregory, Donaldson, Murrietta-Flores en Rayson, ‘Geoparsing’, 7-8. Aan de universiteit van Lancaster loopt al sinds 2012 een HISGIS project dat expertise in *digital humanities*, corpuslinguïstiek en ruimtelijke analyse integreert: University of Lancaster, *Spatial Humanities: Texts, GIS & Places*. <http://www.lancaster.ac.uk/fass/projects/spatial-hum.wordpress/> (9 oktober 2015).

12 Bodenhamer, Corrigan en Harris, ‘Introduction’, 3.

de GISHistorical Antwerp infrastructuur, werd reeds een samenwerking opgestart met talrijke onderzoekers binnen en buiten de Universiteit Antwerpen en binnen en buiten de discipline van de geschiedenis. Sinds 2014 kan ook een breder publiek de basisdata raadplegen via de GISHistorical Antwerp web-viewer op de HISGIS.nl website.¹³ Omwille van de grotere vertrouwdheid met GIS in de sociale wetenschappen hoeft het niet te verbazen dat de eerste interdisciplinaire initiatieven werden opgezet met onderzoekers uit de sociologie en communicatiewetenschappen.

Het samengaan van historisch GIS met de *digital humanities* leidt daarnaast tot heel wat nieuwe mogelijkheden binnen de geesteswetenschappen.¹⁴ Aan de Universiteit Antwerpen wil GISHistorical Antwerp de komende jaren samenwerken met het *Platform Digital Humanities* rond de integratie en ruimtelijke analyse van belangrijke stadshistorische bronnencorpora zoals het Gemeentebled en gedigitaliseerde kranten.¹⁵ In deze samenwerking met onderzoekers geschoold in de computationele linguïstiek ligt een belangrijke toekomst voor HISGIS, aangezien het de mogelijkheid biedt een historische onderzoekstool te ontwikkelen die verder gaat dan de geijkte technische configuraties van GIS software. De flexibiliteit van dit historisch GIS ‘op maat’ laat toe concepten, paradigma’s en de sociale en materiële wereld op een geheel nieuwe manier met elkaar in relatie te brengen, terwijl de onderzoeker bewuster en kritischer interageert met de digitale onderzoeksomgeving.

Digitale verwerking van cartografisch materiaal en bronnen: uitdagingen en oplossingen

De basis voor het ruimtelijk verwerken van historische informatie wordt gevormd door zogenaamde geografische informatie systemen. In een GIS kunnen alle mogelijke digitale data worden ingeladen, waarbij een ruimtelijke lokalisatie via coördinaten binnen een projectiesysteem wordt gerealiseerd.¹⁶ Dit betekent dat alle ruimtelijke informatie via aparte lagen in (gedeeltelijke) overlap kan worden geplaatst, zodat het vergelijken van diverse bronnen mogelijk wordt. Recente (bijvoorbeeld topografische) data beschikken al bij dataverstrekking over een ruimtelijke referentie, voor historische data moet een dergelijke referentie handmatig worden toegekend via georeferentie.¹⁷

Elementen op de historische kaarten kunnen vervolgens ‘gevectoriseerd’ worden als GIS-objecten, in de vorm van punten, lijnen, of polygonen (vlakelementen). Aan deze elementen kunnen vervolgens via attribuuttabellen (historische) data gelinkt worden op basis van een unieke ID, die zowel bij de objecten als in de dataset voorkomt.¹⁸ De lokalisatie van elementen binnen een tekst vindt plaats met behulp van automatische

13 Te raadplegen via: Fryske Akademy, ‘HISGIS’. 1 mei 2015. <http://www.hisgis.nl/hisgis/gewesten/antwerpen/antwerpen> (9 oktober 2015).

14 I.N. Gregory en A. Geddes, ‘Introduction: from historical GIS to spatial humanities: deepening scholarship and broadening technology’, in: Idem (red.), *Toward spatial humanities. Historical GIS and spatial history* (Bloomington/Indianapolis 2014) ix-xix, x. Gregory en Geddes bespreken hoe de recente ontwikkelingen in historisch GIS, de methodologie aansluiting laten vinden bij de *humanities*, nu de toepassing ervan zich niet langer beperkt tot kwantitatieve studies in de sociale geschiedenis.

15 Universiteit Antwerpen, *Platform Digital Humanities*. <http://dighum.uantwerpen.be/> (9 oktober 2015).

16 P. De Maeyer en M. Antrop, *Theoretische concepten van GIS* (Gent 2008) 155-160.

17 B. De Wit, ‘Historisch GIS in de praktijk’, *Tijd-schrift. Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen* 2 (2012) 76-89, 81-82.

18 Ibidem, 83-84.

herkenning van toponiemen.¹⁹ De link tussen de tekst en de in GIS gerealiseerde elementen, kan gebeuren via zogenaamde *gazetteers* waarin voor een gekende locatie in GIS alle spellingsvarianten van het bijhorende toponiem zijn opgenomen.²⁰

Bij de verwerking van historische bronnen in een GIS duiken uiteraard een aantal complexiteiten op. De belangrijkste betreft de nauwkeurigheid van het beschikbare kaartmateriaal. Voor een analyse op perceelniveau dienen we allereerst te beschikken over grootschalig kaartmateriaal. Op kleine schaal is het niet meer mogelijk perceelsgrenzen, of zelfs wegen, min of meer correct af te beelden. Zelfs bij grootschalig kaartmateriaal kunnen er nog onnauwkeurigheden opduiken, gaande van een gebrek aan topografisch detail, lokale vervormingen, of het dooreenhaspelen van verschillende tijdslagen (bijvoorbeeld veroorzaakt door het overnemen van elementen uit oudere kaarten). Toch zijn oudere – vroegmoderne – kaarten niet noodzakelijk minder nauwkeurig dan negentiende- of twintigste-eeuwse kaarten: grootschalige zeventiende- en achttiende-eeuwse kaarten bereikten dikwijls een niveau van nauwkeurigheid dat georeferentie en GIS-verwerking zonder te grote vervormingen toelaat.²¹

Een zoektocht naar dergelijk hoogkwalitatief kaartmateriaal leverde voor GIS-torical Antwerp bruikbare kaarten op voor circa 1800-1802 (het Frans Gevelplan), 1823-1824/1835 (de plannen van het Primitief Kadaster), 1855 (Valerius-Jouan), 1868 (Scheepers), 1886 (Scheepers), 1898 (de brandverzekeringskaart van Gervais) en 1908 (Royers).²² Van groot belang bij het verwerken van historisch kaart- of bronnenmateriaal is het opstellen van heldere metadata, die informatie bevatten over de bewerking van de originele bron. Metadata bieden toelichting bij de keuzes die gemaakt werden tijdens het dataverwerkingsproces, in de transformatie van analoge gegevens naar *geodata*.²³

De ontwikkeling van GIS-torical Antwerp

De basis voor GIS-torical Antwerp is het vroegnegentiende-eeuwse kadaster, waarbij op systematische wijze voor alle percelen van België zowel kaarten als bijkomende eigendomsinformatie werden opgetekend.²⁴ Voor Antwerpen gebeurde dit tussen 1823 en 1835. De kaarten (71 aparte bladen voor de binnenstad) werden allereerst georeferereerd in het softwareprogramma MapInfo.²⁵ Door dit voor alle beschikbare kadasterkaarten te doen werd een mozaïek van kaarten gecreëerd dat de volledige binnenstad

19 Gregory, 'Geoparsing', 3.

20 H. Southall, R. Mostern en M.L. Berman, 'On historical gazetteers', *International Journal of Humanities and Arts Computing* 5 (2011) 127-145, 127-128.

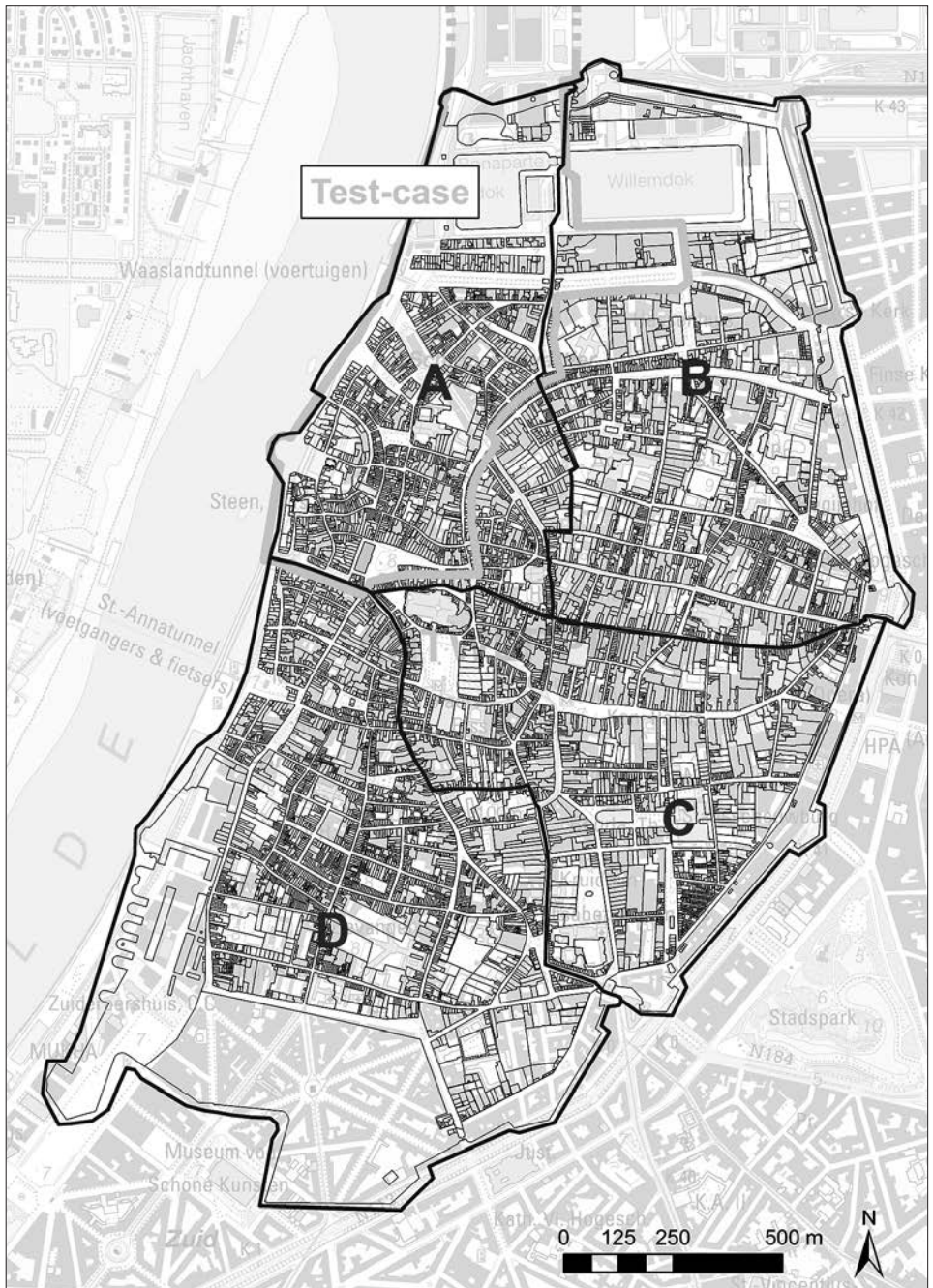
21 I. Jongepier e.a., 'Assessing the planimetric accuracy of historical maps (sixteenth to nineteenth centuries). New methods and potential for coastal landscape reconstruction', *The Cartographic Journal* (2015, nog te verschijnen).

22 Stadsarchief Antwerpen (verder SA), Kadaster en grondbezit, Gevelplan, 1800, inv.nr. 12#2462-2465; SA, Kadaster en grondbezit, Oorspronkelijke primitieve perceelplannen (1/500), 1823-1824, inv.nr. 12#3875-12#3943; SA, Kaarten en plattegronden, Valerius-Jouan en Corvillain (1/2500), 1855, inv.nr. 12#8817; SA, Kaarten en plattegronden, Scheepers (1/5000), 1868, inv.nr. 12#8824; SA, Kaarten en plattegronden, Scheepers (1/10750), 1886, inv.nr. 12#8842; SA, Kaarten en plattegronden, Brandverzekeringskaarten (1/500), 1898, inv.nr. 12#3368-3430; SA, Kaarten en plattegronden, Royers (1/5000), inv.nr. 12#4291.

23 I.N. Gregory en R.G. Healey, 'Historical GIS: structuring mapping and analysing geographies of the past', *Progress in Human Geography* 31 (2007) 638-653, 641-642.

24 J. Verhelst, *De documenten uit de ontstaansperiode van het moderne kadaster en van de grondbelasting, 1790-1835* (Brussel 1982) 48-49; J. Hannes, 'Het primitieve kadaster (vóór 1840) als bron voor de studie van de plattelandseconomie', *Archief- en bibliotheekwezen in België* 10 (1972) 193-201, 194.

25 GIS-torical Antwerp werkt op heden met de ArcGIS software.

Digitalisatie van het kadaster van 1835 met indicatie van de vier secties, en het gebied van de test-case. Achtergrond: huidige topografische kaart (NGI, schaal 1/10.000).

bedekt. Op basis van dit mozaïek werden de contouren van elk perceel gedigitaliseerd tot polygonen (zie bovenstaande), waarbij elk polygoon een uniek ID in de vorm van het kadastraal nummer kreeg. De bijbehorende ‘oorspronkelijke aanwijzende tafels’ (of ‘nummer 208’ in het kadaster) werden ingegeven in Access, waarbij alle informatie per kadastraal nummer werd genoteerd. Deze informatie betreft namen, beroepen en woonplaatsen van de perceeleigenaars evenals het type eigendom en het ‘kadastrale inkomen’ dat als basis voor de grondbelasting diende.²⁶ Uiteraard deden zich jaarlijks wijzigingen voor in de kadastrale toestand van Antwerpen. Deze wijzigingen werden per perceel, of groep van percelen, opgetekend in de zogenaamde mutatieschetsen. Deze wijzigingen werden ingegeven in ArcGIS.

Hoewel het kadaster de meest complete en nauwkeurige weergave van de negentiende-eeuwse stad vormt, zijn de meeste historische datasets niet op kadastraal nummer, maar op basis van huisnummer opgesteld. Het toekennen van huisnummers aan de kadastrale GIS-lagen gebeurde door in archieven contemporaine concordanties te zoeken tussen kadastrale nummers, historische kaarten met een weergave van de huisnummering en lijsten waarin zowel de Franse als de moderne huisnummers werden genoteerd.²⁷

Op deze manier werd het mogelijk om voor drie tijdsdoorsneden (1800, 1835 en 1856) relatief correcte lagen met huisnummers te verkrijgen voor de binnenstad (wijken één tot en met vier). Om ook voor een ruimer gebied (inclusief de vijfde wijk) datasets te kunnen linken werd een tweede, minder arbeidsintensief systeem geïntroduceerd dat gebruik maakt van de methode van *linear referencing*. In essentie komt dit er op neer dat alle straten van Antwerpen voor verschillende tijdsdoorsneden voor de periode tussen 1800-1908 gedigitaliseerd worden in de vorm van lijnen (zie afbeelding). Voor elke straat wordt de ‘richting’ (oplopende huisnummering) aangeduid. Indien, bijvoorbeeld via omvangrijke additionele datasets, het hoogste huisnummer per straat gekend is, kan ArcGIS deze huisnummers via *linear referencing* per straat evenredig (of desgewenst gekalibreerd via gekende locaties van tussenliggende huisnummers) verspreiden.

Straatnamen konden eveneens wijzigingen ondergaan. Om deze kwestie op te lossen werd het repertorium van Antwerpse straatnamen, met zowel huidige straatnamen als alle mogelijke historische varianten, via OCR (automatische woordherkenning) gedigitaliseerd.²⁸ Via syntaxische algoritmes (*parsing*) wordt gepoogd tot concordantielijsten van deze varianten te komen, zodat een maximale hoeveelheid informatie met relatief goede nauwkeurigheid ruimtelijk gelinkt kan worden aan de GIS-lagen.²⁹

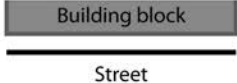

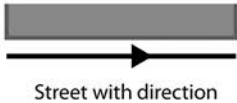
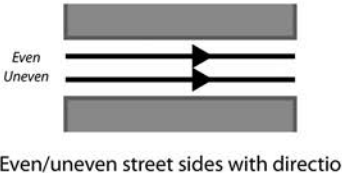

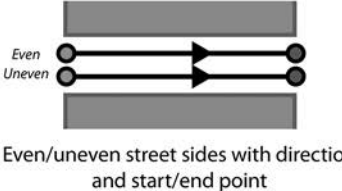
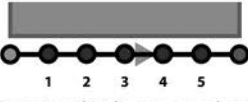
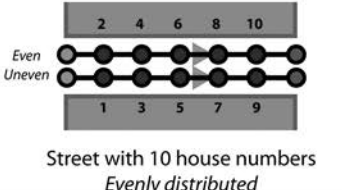
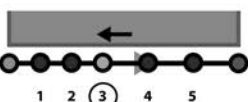
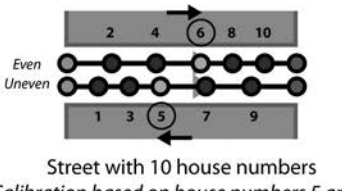
Eens voltooid maakt de concordantie van ruimtelijke objecten met adresinformatie het mogelijk om snel en bijzonder nauwkeurig belangrijke datasets voor de stadsgeschiedenis te integreren in de GIS-infrastructuur. Databanken aangelegd op basis van de ‘telling van het jaar IV’ (1796), de commerciële almanakken van Ratinckx voor 1838, 1870 en 1898, de vreemdelingendossiers voor de periode na 1840 en negentiende-eeuwse milieuvergunningen staan inmiddels klaar om opgenomen te worden in GISHistorical Antwerp.

²⁶ Hannes, ‘Het primitieve kadaster’, 194.

²⁷ *Tableau de concordance officiel des anciens & nouveaux numéros des maisons* (Antwerpen 1856, bewaard in SA, Bibliotheek, inv.nr. 105#2839).

²⁸ Er werd gebruikgemaakt van: R. vande Weghe, *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen* (Antwerpen 1977).

²⁹ Voor meer informatie omtrent syntaxische algoritmes (zoals *Natural Language Processing technieken*), zie: Gregory, Donaldson, Murrieta-Flores en Rayson, ‘Geoparsing’, 3.

SINGLE	DOUBLE
<p>1.</p> 	
<p>2.</p> 	
<p>3.</p> 	
<p>4.</p> 	
<p>5.</p> 	

Schematische voorstelling van het principe van linear referencing.

Stadshistorische onderzoeksvragen herbekeken op microniveau

Steden worden in de eenentwintigste eeuw alsmar belangrijker en die trend vertaalt zich in een sterke focus op vragen over stad en stedelijkheid in het huidige wetenschappelijke onderzoek. Dankzij de *spatial turn* herontdekten ook stadshistorici de ruimte als actor in het vormgeven van het stedelijke leven in het verleden. De ruimtelijke aan-

pak van GISHistorical Antwerp laat toe om zowel de complexiteit als de gelijktijdigheid van historische processen, praktijken en ervaringen in beeld te brengen en te analyseren.³⁰

Recent weerklinkt in de historische geografie echter ook kritiek op de implementatie van de *spatial turn* in de geesteswetenschappen. De ruimte wordt daarbij vooral opgevat als een cultureel construct, terwijl de materialiteit ontbreekt.³¹ Een volwaardig stadshistorisch GIS dient het dan ook mogelijk te maken de gepercipieerde en gerepresenteerde ruimte te confronteren met zowel de materiële ruimte als de sociale ruimte van de stad. Narratieve corpora kunnen in GISHistorical Antwerp worden opgenomen en ruimtelijk geanalyseerd, en worden gesteld tegenover de materiële ruimte van de stad (gaande van de ondergrond tot de infrastructuur van water, wegen, huizen en groenruimte) en de sociale ruimte van de stad (ongelijke spreiding van rijkdom, politieke macht, toegang tot ecosysteemdiensten, enzovoort), die aan de hand van bevolkingstellingen, belastingaanslagen, en adresgidsen kunnen worden gekarteerd op het niveau van het individuele huishouden.

Een groot deel van de empirische obstakels voor de studie van hedendaagse stedelijke vraagstukken kan worden ondervangen door het aanwenden van de historische stad als laboratorium. Thomas Piketty's bestseller *Kapitaal in de 21ste eeuw*, bijvoorbeeld, kon debatten over ongelijkheid slechts nieuw leven inblazen dankzij de beschikbaarheid van omvangrijke historische databanken. GISHistorical Antwerp maakt het mogelijk fundamentele maatschappelijke transitities, zoals stadsgroei, stedelijke industrialisatie en sociale segregatie, te onderzoeken in een ruimtelijk-temporele GIS-omgeving, die oorzaak en gevolg nauwkeurig traceert.³² De benadering op microniveau is daarnaast uitermate geschikt voor het in kaart brengen van buurtdynamieken, die in geaggregeerde analyses zelden aan het licht komen.

De kennis die we vergaren zit inherent vervat in onze onderzoekspraktijken. Enkel die kennis wordt manifest, die in lijn ligt met onze cognitieve verwachtingen en de technische tools die we gebruiken.³³ Ook stadshistorisch onderzoek is gebaat bij het meenemen van een grotere diversiteit aan gegevens en actoren bij de studie van stedelijke vraagstukken, om de complexiteit van de stad optimaal te begrijpen. Een historisch GIS als onderzoeks- en communicatieplatform faciliteert multidisciplinair onderzoek, en confronteert zo diverse denkmodellen. Aan de hand van een test-case laten we zien dat een ruimtelijke benadering met aandacht voor de lange termijn en *site plurality* een grote meerwaarde heeft voor onderzoek naar actuele stedelijke uitdagingen.³⁴

De Antwerpse eerste wijk omvatte een levendige havenbuurt tussen de Werf en het Eilandje, die tijdens de negentiende eeuw evenwel het middelpunt vormde van

30 Zie ook: B. Kümin en C. Osborne, 'At home and in the workplace: a historical introduction to the "spatial turn"', *History and Theory* 52 (2013) 305-318, 317 over het potentieel van de *spatial turn* in de geschiedenis.

31 Jerram, 'Space', 400.

32 Een mooi voorbeeld van een studie naar sociale segregatie op basis van het negentiende-eeuwse kadaster is: C. Lesger, M.H.D. Van Leeuwen en B. Vissers, 'Residentiële segregatie in vroeg-moderne steden. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 10 (2013) 71-101.

33 P. Wehling, 'The situated materiality of scientific practices: postconstructivism – a new theoretical perspective in science studies?', *Science, Technology & Innovation Studies* 1 (2006) 81-100, 87 en 91.

34 Doreen Massey argumenteert dat 'by viewing the world as a dynamic simultaneity of multiple locations in which people perform their actions, one can attain the overthrow of (...) the bourgeois models of progress'. D. Massey, *For space* (Londen 2005) 36-47, zoals geciteerd bij: Jerram, 'Space', 409.

Antwerpens stedelijke transformatie. Een exploratie van de buurt als een product van materieel-natuurlijke processen, sociale actoren, en culturele percepties van de ruimte roept actuele vragen op over de relatie tussen grote infrastructuurwerken, de bebouwde en natuurlijke stedelijke ruimte, de sociale samenstelling van een buurt, en de culturele waarde die werd toegeschreven aan een stadsdeel dat ten prooi viel aan de sloophamer.

Onderstaande figuur geeft een eerste illustratie van de mogelijkheden van HISGIS-infrastructuur voor de confrontatie van divers bronnenmateriaal, om op die manier stedelijke dynamieken te ontrafelen. Een GIS-aanpak laat niet enkel toe om ruimtelijke patronen doorheen de tijd te volgen, maar ook om, omwille van aandacht voor laagdrempeligheid en meerschalligheid, nuance en gelijktijdigheid in de bestudeerde processen te onderscheiden. Voor 1796, 1835 en de periode 1829-1856 werden diverse seriële bronnen op kaart gezet (respectievelijk de telling van het jaar IV, de legger van het kadaster en de detailtoegang van de milieuvergunningen).³⁵ De laag voor 1808 visualiseert de kwetsbaarheid van het gebied voor overstromingen tijdens stormtij door aan de hand van herinneringen van ooggetuigen (narratieve corpora) en het hedendaagse Digitaal Hoogtemodel te ontdekken welke stadsdelen mogelijk getroffen werden.³⁶ Historici met interesse in de sociaal-economische en morfologische transformatie van steden zouden met deze data aan de slag kunnen gaan om te onderzoeken hoe het sociaal profiel van de buurtbewoners evolueerde in het licht van economische functieverhuizingen en hoe de stedelijke ruimte co-evolueerde met de natuurlijke omgeving.

De belangrijkste uitdaging die voortkomt uit het integratieve potentieel van HISGIS, bestaat eruit meerdere variabelen mee te nemen in de analyse, zonder verstrikt te raken in een web van onderlinge connecties dat ons niets leert over causaliteit. Een volgende stap is dan ook de ontwikkeling van een dynamisch ruimtelijk-temporeel (*spatiotemporal*) GIS, waarbij statische gegevenslagen ingeruild worden voor een *agent-based* benadering, eventueel met behulp van objectgeoriënteerd programmeren.³⁷

Narratieve corpora lenen zich uitstekend tot de laatstgenoemde aanpak. Een van de meer innovatieve aspecten binnen de output van GISHistorical Antwerp is het (potentieel tot het) maken van zogenaamde *mental maps*, die de beleefde ruimte confronteren met de materiële en sociale ruimte.³⁸ Voor het historiseren van ruimtebeleving, zijn we afhankelijk van contemporaine geschriften. Een unieke bron is *Weerspiegeld Antwerpen*, uitgegeven in 1927, waarin schrijvers vertellen over hun jeugd jaren in één van de Antwerpse buurten.³⁹ Ook de herinneringen aan Werf en Schipperskwartier werden door schrijver, museumcurator en stadsarchivaris Jan Baptist Denucé (1878-1944) opgetekend.

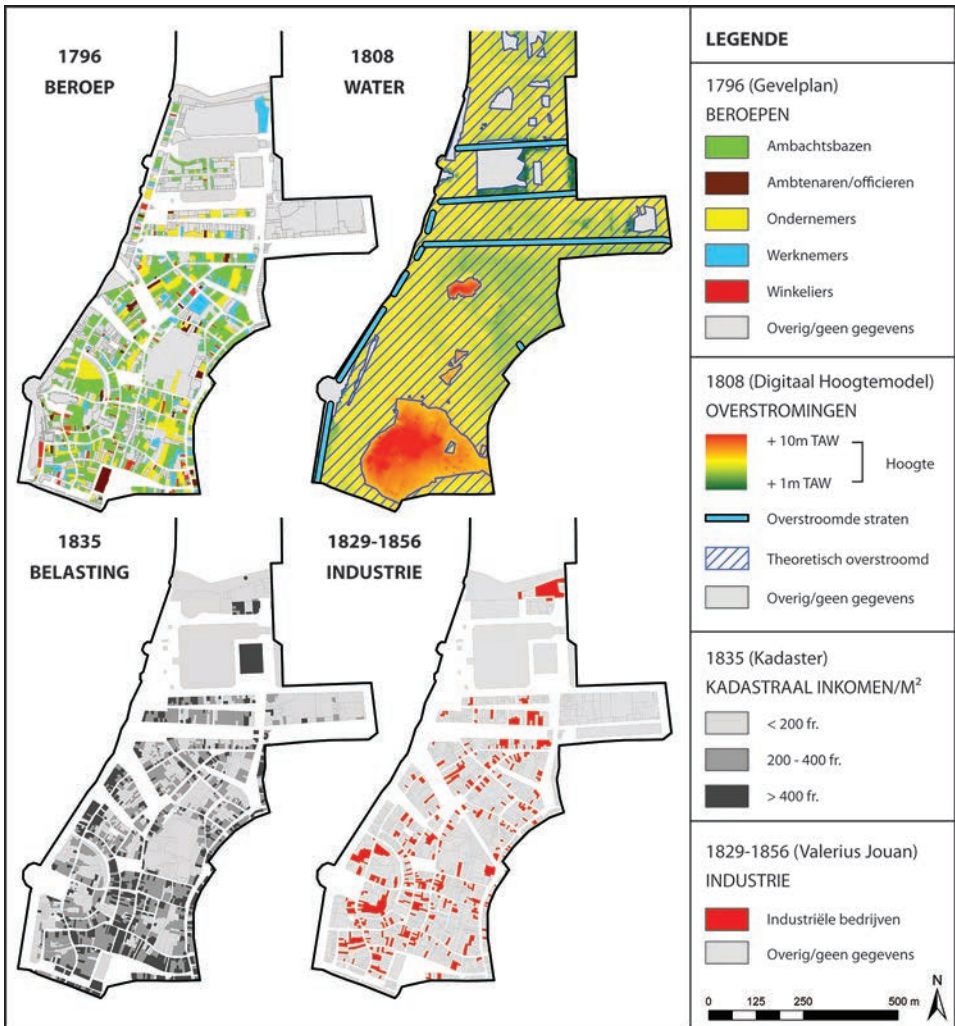
35 De databanken voor de telling van het jaar IV en de oorspronkelijke aanwijzende tafel van het kadaster (1835) werden gecreëerd aan het Centrum voor Stads geschiedenis. Voor de detailtoegang op de milieuvergunningen, zie SA, Modern Archief, milieuvergunningen, inv.nr. 100#2771.

36 F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden* VII (Antwerpen 1846) 65.

37 Gregory en Healey, 'Historical GIS', 648-649.

38 Soms wordt ook de term *emotional geography* gebruikt. Zie bijvoorbeeld het Londense crowdsourcing project: Stanford Library Lab, 'Mapping emotions in Victorian London', http://www.nytimes.com/2015/04/14/books/stanford-literary-lab-maps-emotions-in-victorian-london.html?_r=0 (8 oktober 2015).

39 *Weerspiegeld Antwerpen: hoe 't vroeger was. Onze schrijvers over hun stad* (Antwerpen 1929).

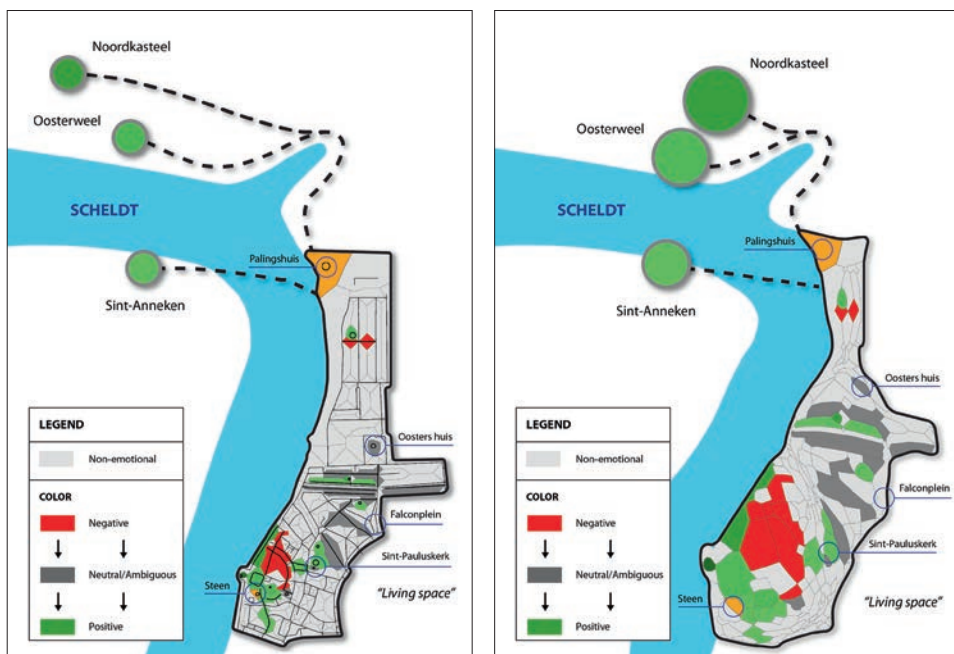
De integratie van seriële en narratieve bronnen voor de Antwerpse eerste wijk (1796-1856).

Om van Jan Denucé's tekst een *mental map* te maken, werden eerst de toponiemen in de tekst aangeduid. Dit gebeurde handmatig, maar in de toekomst wordt via syntactische (*parsing*) technieken een automatisering van de werkwijze voorzien. Vervolgens werd gekeken welke emotioneel beladen adjectieven aan deze toponiemen werden toegerekend door de schrijver. Deze adjectieven waren woorden als 'schrikjagend' en 'dierbaar', maar ook ingewikkeldere constructies als 'gruwelijke beelden die een kinderziel telkens opnieuw ontroerden'. Om de toponiemen te lokaliseren werd een contemporaine kaart gegeoreferend, en de straten als lijnen gedigitaliseerd (zie afbeelding).⁴⁰

40 SA, Kaarten en plattegronden, Scheepers (1/5000), 1868, inv.nr. 12#8824.

Digitalisatie van historische straten tot lijnen. Groene punten indiceren het begin van een lijn, rode punten het einde.

'Mental map' van de leefwereld van Jan Baptist Denucé.

Cartogram van de mental map van Jan Baptist Denucé.

Aan de vermelde plaatsnamen werden als attribuutgegevens het aantal positieve adjectieven, het aantal negatieve adjectieven, de verhouding tussen positief en negatief, en het totaal aantal adjectieven toegekend. Deze attribuutgegevens werden op de kaart gesymboliseerd aan de hand van rode elementen (overwegend negatief), groene elementen (overwegend positief) en grijze elementen (ambigue emotionele respons). De lijndikte geeft het aantal waarnemingen weer en daarmee het belang van de verschillende locaties. Plaatsen zoals het Noordkasteel, waar de schrijver op 'expeditie' ging, werden eveneens toegevoegd. Opvallend is de gepolariseerde appreciatie van de Werf, de buurt waar Denucé zijn eerste jaren doorbracht. Het gedeelte dat bij de rechte trekking van de Scheldekaaien zou verdwijnen beoordeelt hij als zeer positief, de stadwaartse gedeeltes als zeer negatief.⁴¹ Het Schipperskwartier, waar hij op latere leeftijd kwam wonen, wordt bijna in haar geheel als ambigu beschouwd: arm en verloederd, maar aan de andere kant erg avontuurlijk voor een opgroeiende knaap (zie afbeelding).

In essentie betreft deze kaart al een *mental map*, maar om nog één stap verder te gaan, werd deze kaart nog vervormd volgens het belang van de locaties, zodat de mentale leefwereld van Jan Denucé werd benaderd. Locaties die hij nooit noemde, worden in deze visualisatie kleiner voorgesteld, terwijl belangrijke ruimtes groter, en dichter bij elkaar worden voorgesteld (zie afbeelding).

41 I. Bertels, T. Bisschops en B. Blondé, 'Stadslandschap. Ontwikkelingen en verwickelingen van een stedelijke ruimte', in: I. Bertels, B. De Munck en H. Van Goethem (red.), *Antwerpen biografie van een stad* (Antwerpen 2010) 11-66, 39.

GISHistorical Antwerp: huidige en toekomstige ontwikkelingen

Het potentieel van GISHistorical Antwerp zou in een tweede fase ten volle benut kunnen worden door zowel een ruimtelijke als een temporele uitbreiding na te streven. Ruimtelijk wordt het project uitgebreid van de Antwerpse binnenstad tot het volledige grondgebied, dat nog aangevuld wordt met enkele suburbane test-cases. Temporeel gezien zal een periode van 1584 tot 1985 worden gedigitaliseerd in acht tijdsdoorsneden. De basisdata voor deze doorsneden worden gevonden in zowel historisch kaartmateriaal als belastinglijsten en volkstellingen. Digitalisatie zal, al naar gelang de bron, gebeuren in polygoon- of straat-/puntvorm, het laatste volgens het eerder besproken principe van *linear referencing*. Bijkomend worden per doorsnede sociale indicatoren, *gazetteers* en metadata voorzien. Door deze lange tijdsperiode kan een vrijwel onbeperkte hoeveelheid historische data voor Antwerpen worden gelinkt, te beginnen met boedelbeschrijvingen, migratiedata, krantenmateriaal en milieuvergunningen.

GISHistorical Antwerp ontwikkelt zich stilaan tot een breed inzetbare onderzoekstoel en een waar laboratorium voor de stadsgeschiedenis. Het project, ingebed in een stimulerende onderzoeksomgeving van het Urban Studies Institute, verenigt een nieuwe visie op de wetenschapsbeoefening en de recente evoluties in het veld van historisch GIS, met de ontwikkeling van nieuwe methodologieën tot het bekomen van een ruimtelijk-temporeel GIS op microniveau. De doorgedreven aandacht voor het verzoenen van de cartesische logica van GIS met de diverse manieren van referentie naar locaties in de historische stedelijke ruimte, maken het mogelijk een ongeziene diversiteit aan bronnen in GISHistorical Antwerp te integreren, analyseren en visualiseren. Op die manier wordt er een nieuwe kijk aangeboden op de sociaal-ruimtelijke ontwikkeling van de (vroeg)moderne stad, voor iedereen met interesse in historische en hedendaagse stadsontwikkeling.

Manhattan aan de Maas, Manhattan aan de Mersey

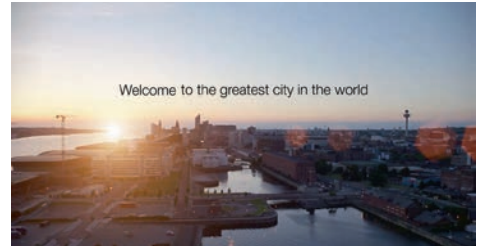
Transnationale elites en lokale identiteit in wereldsteden Rotterdam en Liverpool (1945-1975)

Sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw duikt voor Rotterdam zo nu en dan de bijnaam *Manhattan aan de Maas* op. Waar de uitspraak nogal eens wordt beschouwd als grootheidswaanzin, gebruikte zelfs CNN deze term in een reportage over de Markthal, het nieuwste Rotterdamse icoon.¹ De terminologie sluit aan bij de gretigheid van Rotterdam zich te profileren als wereldstad, of in ieder geval als wereldhaven: zo werd tot 2014 de slogan ‘world port, world city’ gevoerd. Ook Liverpool profileert zich graag als wereldstad met leuzen als ‘the world in one city’ en ‘the greatest city in the world’; ook hier klinkt de vergelijking met Manhattan zodra nieuwbouw flink de hoogte in gaat. Het tekent de ambitie van deze steden die wat betreft grootte, bevolkingsomvang en naamsbekendheid zeker geen New York zijn, maar wel degelijk leunen op sterke transnationale connecties en een rijk maritiem verleden.

Door industrialisatie van het achterland en expansie van de koloniën groeiden de havensteden Rotterdam en Liverpool in de negentiende eeuw uit tot belangrijke knooppunten in het wereldwijde maritieme netwerk. Dit was geen lineaire ontwikkeling: beide steden moesten hun plaats in dit netwerk blijven bevechten. Een belangrijk keerpunt was daarin de Tweede Wereldoorlog. Niet alleen de wederopbouw van stad en haven, maar ook de naweën van de crisis van de jaren dertig, dekolonisatie, mechanisatie, schaalvergroting in de goederenoverslag en veranderende sociale verhoudingen beïnvloedden de haveneconomie, en daarmee de stedelijke agenda's, in hoge mate. Om deze externe uitdagingen het hoofd te bieden, was een coalitie van sterke actoren van doorslaggevend belang. Het ging om zakenmensen uit de haven, dienstverlening en industrie die via formele en minder formele kanalen deel uitmaakten van het besluitvormingsapparaat van de stedelijke overheid. Te denken valt hierbij aan commissies van het Havenbedrijf, de Kamer van Koophandel en werkgeversverenigingen, maar ook aan sociëteiten en netwerkclubs. Hun plek aan tafel bij college en gemeenteraad was van belang voor het wederopbouwbeleid dat economische vooruitgang zag als basis voor de fysieke, sociale en culturele wederopbouw.

Dit wederopbouwprogramma, waarin haven en stad sterk met elkaar waren verweven, is een belangrijke reden om deze twee steden met elkaar te vergelijken. De havensteden Rotterdam en Liverpool zijn in deze periode illustratief voor de manier waarop transnationale kennisuitwisseling de lokale ontwikkelingen en identiteit beïnvloedde. Het gaat daarbij om moderne wederopbouwarchitectuur en automatisering van de havenuitrusting, maar bijvoorbeeld ook om een technocratische benadering van

¹ CNN, ‘Rotterdam’s \$200m food hall shaped like a tube’, video. <http://edition.cnn.com/videos/tv/2015/05/05/one-square-meter-rotterdam-markthal.cnn/video/playlists/intl-one-square-meter/> (24 september 2015).

Screenshots uit promotiefilms van het Havenbedrijf Rotterdam (2011) en de Liverpool Echo (2014), waarin beide steden zich presenteren als steden op wereldniveau (www.youtube.com en www.liverpoolecho.co.uk).

overheidsbeleid en emancipatie en scholing van havenarbeiders. Door archiefonderzoek naar overheid, semi-overheid en bedrijfsleven wordt getracht de volgende vraag te beantwoorden: welke non-politieke actoren en coalities beïnvloedden de naoorlogse ontwikkeling van Rotterdam en Liverpool, hoe waren deze ingebed in hun lokale en transnationale, maritieme netwerken, en in hoeverre vond er kennisuitwisseling plaats tussen het lokale en transnationale domein?

Dit artikel behandelt het promotieonderzoek *Global cities, transnational elites and local identities: the transformation of port cities Rotterdam and Liverpool (1945-1975)* als werk in uitvoering. Daarbij wordt het onderzoek gepositioneerd in de discussie over de relevantie van stadsgeschiedenis voor de wereldgeschiedenis en het onderzoek naar *global cities*. Centraal staat de notie van *second cities*, dat een alternatief theoretisch kader biedt voor vergelijkend historisch onderzoek naar wereldsteden. In dat kader wordt de historische context van Rotterdam en Liverpool geschetst, in het bijzonder in de periode 1945 tot 1975 waarin beide havensteden een ongekeerde groei doormaakten, maar ook hard werden getroffen door economische en bestuurlijke crises.

Wereldsteden en havensteden

Het essay 'The world city hypothesis' van John Friedmann uit 1986 wordt vaak aangehaald als het begin van de theorievorming over *global cities*.² Onder meer Saskia Sassen en de denktank van het *Global and World City research project (GaWC)* hebben belangrijke bijdragen geleverd aan de uitwerking van het concept. De kern hiervan is de opkomst van een netwerk van wereldsteden waar een nieuwe arbeidsverdeling plaatsvindt. De grootste, meest succesvolle stedelijke diensteneconomieën worden daarin steeds groter, ten koste van steden in de economische periferie.³ De hypothese impliceert verder dat de processen van globalisering en urbanisering sterk met elkaar verbonden zijn.⁴

Het ontbreekt bij deze stelling echter aan een grondige historische onderbouwing. Een andere beperking van deze benadering is de gerichtheid op de diensteneconomie,

2 J. Friedmann, 'The world city hypothesis', *Development and Change* 17 (1986) 69-83.

3 Zie bijvoorbeeld: S. Sassen, 'The impact of new technologies and globalization on cities', in: A. Graafland en D. Hauptmann (red.), *Cities in transition* (Rotterdam 2001) 326-349.

4 Zie bijvoorbeeld: J. Abu-Lughod, 'Global city formation in New York, Chicago and Los Angeles: a historical perspective', in: *New York, Chicago, Los Angeles: America's global cities* (Minneapolis 1999) 2-5.

die draait rond de financiële sector, het verzekeringswezen en vastgoed (FIRE: Finance, Insurance and Real Estate). Dit betekent dat steden als Rotterdam en Liverpool wel voorkomen in de top honderd wereldsteden van *GaWC*, maar in het gunstigste geval een middelmatige positie innemen. Ter illustratie: New York en Londen hebben een zogenaamde ‘Alpha ++’-status, terwijl Rotterdam als ‘Gamma’-stad te boek staat en in Liverpool slechts ‘sufficient evidence of world city formation’ aanwezig is.⁵

Rotterdam is nog steeds een van de grootste havensteden van de wereld als het gaat om totaal overgeslagen nettotonnage. Bij een andere benadering waarin wordt bekeken hoe wereldhavensteden scoren op maritieme dienstverlening staat Rotterdam te boek als Beta en komt Liverpool niet voor.⁶ De classificatie van wereldsteden en havensteden is dus veranderlijk, en twee steden die op enig moment in de tijd een primaat hadden binnen het wereldwijde maritieme netwerk, hebben nu op z’n minst moeite die positie te handhaven.

In de beperkte historische benadering van *global cities* is er nauwelijks aandacht voor deze grilligheid. Pierre-Yves Saunier en Shane Ewen benoemen deze lacune in hun boek *Another global city. Historical explorations into the transnational municipal moment 1850-2000* uit 2008. Volgens hen is het onderzoek te zeer beperkt tot de laatste drie decennia, de huidige hiërarchie van wereldsteden en de daartoe bepalend zijnde marktstructuren. De lineaire weergave van de historische ontwikkeling van een wereldstad wordt veelal gebruikt als ‘a heuristic tool to explain variations in the fate of specific global cities and to account for their accumulation of global characteristics’.⁷

Daarentegen kan juist een historische benadering de nuances aantonen. Saunier en Ewen pleiten daarbij voor een sterkere stem van historici binnen het wetenschappelijk discours over globalisering en steden om daarmee bij te dragen aan ‘the scarce amount we understand about the contribution of [urban] histories to the history of the wider world’.⁸ In het bijzonder gaat het dan om de constatering dat globalisering ‘uneven and unlinear’ is, dat er ook sprake kan zijn van ‘de-globalization’ en ‘re-globalization’ en dat niet alleen de top van de stedelijke hiërarchie relevant is voor onderzoek. Saunier en Ewen constateren echter ook dat het veld langzaam verandert, bijvoorbeeld door toenemende aandacht voor (overheids)actoren in plaats van marktstructuur en voor ‘second and third tier cities’.⁹

Het historiserende werk van socioloog Jerome Hodos is illustratief voor deze ontwikkeling. In zijn vergelijkende onderzoek naar Philadelphia en Manchester beschrijft hij het globaliseringsproces van deze steden van 1770 tot heden. Hij noemt ze *second cities*, ‘... not just global cities in miniature, or global cities “lite”; they represent the second city as a historical alternative to the “global city path”’.¹⁰ Hodos construeert een Weberiaans ideaaltype aan de hand van vier kenmerken: economische concentraties in niet-financiële sectoren, kenmerkende patronen van internationale migratie, cultu-

5 J. Beaverstock, P.J. Taylor en R.G. Smith, ‘A roster of world cities’, *Cities* 16 (1999) 445-458.

6 A. Verhetsel en S. Sel, ‘World maritime cities: from which cities do container shipping companies make decisions?’, *Transport Policy* 16 (2009) 240-250.

7 P. Saunier en S. Ewen, *Another global city. Historical explorations into the transnational municipal moment, 1850-2000* (New York 2008) 5-7.

8 Ibidem, vii.

9 Ibidem, 6-7.

10 J. Hodos, *Second cities. Globalization and local politics in Manchester and Philadelphia* (Philadelphia 2011) 6.

rele niches en het handelingsvermogen (*agency*) van stedelijke actoren bij het verkrijgen of handhaven van hun status of identiteit als wereldstad.¹¹

Hoewel het model van Hodos een zinvol theoretisch kader vormt voor dit onderzoek naar Liverpool en Rotterdam, is het wel nodig om demografische, culturele, sociale, economische en ruimtelijke variabelen in te brengen die typerend zijn voor havensteden. Hiervoor is de *port typology*, die Robert Lee samenstelde op basis van demografie, lokale economie, sociale omstandigheden en wat hij noemt *merchant capitalism*, zeer bruikbaar.¹² Deze typologie richt zich voornamelijk op de negentiende eeuw en besteedt slechts impliciet aandacht aan de ruimtelijke ontwikkeling van havensteden. Het werk van Brian Hoyle vormt hierop een zeer nuttige aanvulling door de naoorlogse ontwikkeling van havensteden in een ruimtelijke typologie te vatten.¹³ Hij laat zien dat globalisering en schaalvergroting ervoor hebben gezorgd dat stad en haven letterlijk en figuurlijk uit elkaar groeiden. Carola Hein en anderen interpreteren deze ontwikkeling door de havenstad en zijn omgeving te herbenoemen naar *port cityscapes* en deze te bekijken in hun mondiale context, zowel fysiek als binnen hun netwerken.¹⁴ Voortbouwend op dit werk wordt getracht een typologie voor havensteden te formuleren, die bruikbaar is voor comparatief onderzoek naar havensteden in de naoorlogse tijd.

Het bestuurlijke subsysteem

Hodos noemt het transnationale beleid van steden *municipal foreign policy* en laat daarbij zien dat niet-politieke groepen en individuen daar steeds wisselende invloed op hebben gehad. Om deze betekenis van lokale elites met transnationale ambities te toetsen, breiden we in dit onderzoek het model van Hodos uit met een *agency*-theorie – niet te verwarren met de *agency* uit de neoklassieke economische theorie – die is gebaseerd op het werk van de politicoloog Arend Lijphart. Hij ontwikkelde zijn theorie over de pacificatiedemocratie in de jaren zestig naar Nederlands, Belgisch en Zwitsers model.¹⁵ In de loop der jaren heeft het, naast kritiek, tal van nieuwe aanpassingen en invullingen gekregen, waardoor het nog steeds relevant is en zich goed laat inpassen in het Weberiaanse ideaaltype van Hodos.¹⁶

De kern van Lijpharts typologie van democratische systemen is dat de Nederlandse politiek ondanks haar ideologische verschillen toch tot politieke besluitvorming kwam. Belangrijk voor deze daadkracht was volgens Lijphart een bestuurlijk subsysteem van commissies en adviesraden dat dwars door de ideologische verschillen van de verzui-ling heen sneed. Ondanks zijn beperkte formele macht, is dit subsysteem vaak van doorslaggevende invloed. Leden van dit subsysteem hebben veelal verschillende ideo-

11 Ibidem, 12, 15.

12 R.W. Lee, 'The socio-economic and demographic characteristics of port cities: a typology for comparative analysis', *Urban History* 25 (1998) 147-172.

13 Brian S. Hoyle, 'Global and local change on the port-city waterfront', *Geographical Review* 90 (2000) 395-417.

14 C. Hein (red.), *Port cities. Dynamic landscapes and global networks* (Londen 2011).

15 A. Lijphart, *Verzuijing, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Berkeley 1968); Idem, 'Consociational democracy', *World Politics* 21 (1969) 207-225, 216-219.

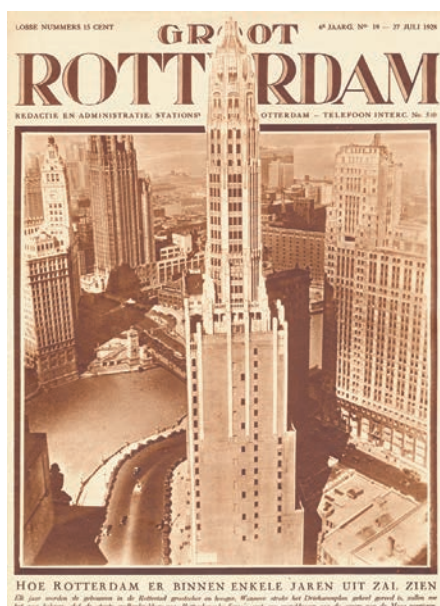
16 Voor een uitgebreide analyse van de kritiek op en operationalisering van de theorie in de dertig jaar na het verschijnen van Lijpharts artikel, zie: R.B. Andeweg, 'Consociational Democracy', *Annual Review of Political Science* 3 (2000) 509-536.

logische achtergronden, maar vinden elkaar in gezamenlijke ‘vijanden’ en doelen. De belangrijkste bedreiging voor het systeem zelf is fragmentatie.¹⁷

Het lijkt er op dat het model van de pacificatiedemocratie niet alleen bruikbare handvatten biedt voor het onderzoek naar de dynamiek van stedelijke coalities in naoorlogs Rotterdam, maar ook voor Liverpool. Veel meer dan in de rest van het Verenigd Koninkrijk was er sprake van religieuze verdeeldheid. Daarnaast was de Labourpartij minder stabiel en invloedrijk dan op nationaal niveau.¹⁸ Nader onderzoek moet uitwijzen hoe dit subsysteem er in beide steden uitzag en in welke vorm het invloed had op de ontwikkeling van stad en haven in de naoorlogse periode.

Shock cities: Rotterdam en Liverpool voor 1945

Voor zowel Rotterdam als Liverpool geldt dat de naoorlogse betrokkenheid van de zakenelite historisch geworteld was in de stormachtige groei die beide steden vanaf de negentiende eeuw doormaakten. Hoewel de economische accenten verschilden – Empire in Liverpool en Hinterland in Rotterdam – groeiden ze uit tot steden die deel uitmaakten van een ‘global network of major port cities (...) linked by trade and mobility, and perhaps having more in common with one another than with the industrial cities in their hinterlands’.¹⁹ Rotterdam werd de grootste continentale transitohaven en wisselde in de jaren dertig stuivertje met Londen als grootste van Europa.²⁰ Liverpool werd de grootste emigratiehaven van Europa en, op Londen na, de grootste overslaghaven van het Britse rijk: *the Second City of Empire*. Lokale ondernemers bankiers, kooplieden en havenbaronnen, al dan niet georganiseerd in verenigingen, besturen en de Kamers van Koophandel, benadrukten het liberale karakter van de steden; een noodzakelijke voorwaarde voor continue vernieuwing en expansie van de havenstedelijke economie. Niet alleen lokale netwerken, maar ook transnationale netwerken waren daarvoor van groot belang. Beide steden koesterden grootstedelijke ambities, waarvoor moder-

Voorblad van tijdschrift Groot Rotterdam van 17 juli 1928, met daarop afgebeeld de dan nog in aanbouw zijnde Mather Tower in Chicago. Dat het hier om Chicago gaat wordt niet genoemd; het doel is vooral te laten zien (...) dat de stoute wolkenkrabbers van Rotterdamsche firma's met een wereldnaam aan de oevers van de Maas verrijzen' (Stadsarchief Rotterdam).

17 Lijphart, 'Consociational democracy', 216-219.

18 S. Davies, *Liverpool Labour. Social and political influences on the development of the Labour party in Liverpool* (Keele 1996).

19 G.J. Milne, 'Maritime Liverpool', in: J. Belchem (red.), *Liverpool 800. Culture, character and history* (Liverpool 2006) 257.

20 J. Schraver (red.), *Rotterdam. The gateway to Europe* (Rotterdam 1948) 111 en 115.

ne architecturale en infrastructurele projecten uit die tijd exemplarisch zijn.²¹ Rotterdam liep wat betreft de haven voorop in goederenoverslag en de daaraan gerelateerde industriën; in Liverpool in de scheepsvaart. In beide steden waren beide industriën echter ruimschoots aanwezig en werd veel geïnvesteerd in innovaties op het gebied van mechanisatie en efficiëntie. Deze investeringen en innovaties op ruimtelijk en infrastructureel niveau bestendigden zowel de transnationale status als de lokale identiteit van de steden en zijn cruciaal om de naoorlogse betrokkenheid van transnationale zakenlites op lokaal niveau te begrijpen.

Ook de keerzijde is echter van belang om de naoorlogse uitdagingen te kunnen duiden. Rotterdam en Liverpool waren *shock cities*: steden die sneller groeiden dan hun stedelijk weefsel aankon.²² De steden trokken door de haven arbeiders aan van buitenaf – in het geval van Rotterdam uit Noord-Brabant, Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden; in Liverpool voornamelijk uit Ierland – met de daarmee gepaard gaande spanningen en imago-problemen.²³ Door hun kwetsbare haven-economieën werden de steden onevenredig hard getroffen door invloeden van buitenaf, met name door de crisis van de jaren dertig. De combinatie van woningnood, werkloosheid, armoede en de bijbehorende beeldvorming van sociaal en moreel verval luidde een nieuwe fase in van burgerlijke verantwoordelijkheid. Hierbij werd in beide steden niet alleen getracht de economische noden te lenigen, maar ook de ‘geestelijke crisis’ aan te pakken.²⁴

Opbouw en expansie: Rotterdam en Liverpool 1945-1975

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de binnensteden en havens van Liverpool en Rotterdam hard getroffen door bombardementen. Beide steden toonden zich veerkrachtig: de fysieke, economische, sociale en culturele wederopbouw werden gezien als één groot project. De belangrijkste overeenkomst tussen Rotterdam en Liverpool is dat economische groei gezien werd als voorwaarde voor de fysieke en sociale wederopbouw, en dat beide steden een ongekende groei doormaakten in deze periode. De ontwikkeling van de haven in de naoorlogse tijd verliep dan ook grotendeels langs dezelfde lijnen. Er is echter verschil in hoe adequaat beide steden reageerden op de invoering van de container. Ook in de manier waarop er precies vorm werd gegeven aan de wederopbouw van de binnenstad, woonwijken en sociale structuren legden beide steden verschillende accenten. Een van de doelen van dit onderzoek is deze verschillen aan te wijzen en te analyseren welke actoren daar mogelijk invloed op hadden.

In Rotterdam werd de wederopbouw voortvarend aangepakt, in nauwe samenspraak met havenbaronnen en industriëlen die zich al voor de oorlog hadden verenigd in Club Rotterdam. Het dagelijks bestuur van de Club eiste een groot aandeel op in de

21 P. van Ulzen, *Dromen van een metropool. De creatieve klasse van Rotterdam 1970-2000* (Rotterdam 2007) 47-59; C. Wildman, ‘Urban transformation in Liverpool and Manchester’, *The Historical Journal* 55 (2012) 119-143, 133.

22 Het bevolkingsaantal in Liverpool groeide tussen 1891 en 1931 van 518.000 naar 856.000 (bron: cijfers van de tienjaarlijkse Engelse census via www.demographia.com); Rotterdam groeide in dezelfde tijd van 209.000 naar 589.000 inwoners (bron: Stadsarchief Rotterdam via <http://www.stadsarchief.rotterdam.nl/bevolkingscijfers-van-rotterdam-vanaf-1868>).

23 P. van de Laar, ‘Shock cities. Liverpool, Marseille en Rotterdam en de beeldvorming van de 19de-eeuwse havenstad’, *Tijdschrift Holland* 45 (2013) 156-170.

24 G. Rheenen, ‘Rotterdamse ondernemers prominent onder deelnemers zakencursus’, *Woodbrookers Cabier* 1 (2009) 24-35; J. Murden, ‘City of change and challenge: Liverpool since 1945’, in: Belchem (red.), *Liverpool 800*, 393-485, 393-395.

wederopbouwplannen van de binnenstad.²⁵ Het leverde Rotterdam een internationaal aansprekende binnenstad op met een *Central Business District*, een ultramodern winkelcentrum en een infrastructuur waar de auto alle ruimte had.

De invloed van de havenbaronnen ging echter veel verder dan de fysieke verschijningsvorm van de stad. In 1946 werd de Reconstructiecommissie voor de Rotterdamse haven opgericht, waarin zakelijk Rotterdam aan tafel zat bij het stadsbestuur. In 1948 werd deze commissie vervangen door de Commissie van Advies voor het Havenbedrijf, die tot in 1970 actief bleef adviseren. Een aanzet voor deze commissie werd al in 1929 gegeven door Jan Backx, directeur van Thomsen's Havenbedrijf en lid van de Club Rotterdam, in zijn dissertatie *De Haven van Rotterdam. Een onderzoek naar de oorzaken van haar economische betekenis in vergelijking met die van Hamburg en Antwerpen*. Hij pleitte daarin voor een 'afzonderlijke commissie uit [de gemeenteraad], zo mogelijk aangevuld met vertegenwoordigers uit den handel'.²⁶

Hoewel hij zelf geen lid was van de commissie, is Backx het type ondernemer dat het Rotterdamse subsysteem typeert. Hij was nauw betrokken bij lokale ontwikkelingen zoals wederopbouw en gemeenschapsvorming, maar wisselde tegelijkertijd kennis uit met zijn transnationale netwerk op het gebied van zowel sociale als technische innovaties. Hiermee vormde hij de schakel tussen de stad en de haven, die vanaf 1962 als grootste haven ter wereld werd beschouwd.²⁷

Backx was een vooruitstrevend werkgever en de geestelijk vader van de Havenvakschool, die internationaal navolging vond. Als voorzitter van de Scheepvaartvereniging Zuid paste hij sociale voorzieningen uit zijn eigen bedrijf toe op de Rotterdamse havengemeenschap.²⁸ Tekenend voor de invloed van zijn transnationale netwerken is dat hij de ingenieur Sol Tanne uit New York vroeg hem te adviseren over de mechanisatie van de haven en vervolgens samen met hem een internationaal consultancybedrijf begon.²⁹

In Liverpool lag het accent op woningbouw en industrialisatie. Hierdoor bleven de in 1942 gemaakte plannen voor de wederopbouw van het stadscentrum lange tijd liggen. Het duurde tot 1959 tot de gemeenteraad plannen van private ontwikkelaars aannam om het centrum te herstellen.³⁰ Tevens werd ingezet op de diversificatie van industrie en mechanisatie van de haven. Vooral het grote industriegebied nabij de luchthaven was bijzonder succesvol: het trok autofabrieken Ford, Dunlop en Triumph en leverde daarmee veel banen op voor Liverpoolians.³¹ Daarnaast was het belang van de haven nog steeds vanzelfsprekend: in 1965 werd een recordaantal tonnen overgeslagen en investeerde de Mersey Dock and Harbour Board 36 miljoen pond in de uitbreiding

25 C. Wagenaar, *Welvaartsstad in wording. De wederopbouw van Rotterdam 1940-1952* (Rotterdam 1992) 225 en 245-247.

26 J.Ph. Backx, *De haven van Rotterdam. Een onderzoek naar de oorzaken van haar economische betekenis in vergelijking met die van Hamburg en Antwerpen* (Rotterdam 1929) 253.

27 Zie over Backx ook: Stefan Couperus, 'In de schaduw van het plan, in het licht van de gemeenschap. Alternatieve wederopbouw in Coventry en Rotterdam 1944-1956', *Stadsgeschiedenis* 8 (2013) 38-59.

28 M. Dicke, P.T. van de Laar en A. van der Zouwen, *In het belang van de haven. 100 jaar Scheepvaartvereniging Zuid* (Zutphen 2007).

29 S. Tanne, 'How to start a container terminal operation ... and survive', *De Ingenieur* 80 (1968) A 199-205.

30 Murden, *City of change*, 395-399.

31 Ibidem, 405-411.

Jan Backx naast koningin Juliana bij de opening van de Havenvak school in 1952. De school was deels gebaseerd op ideeën over vocational training en outward bound onderwijs. Als school voor het havenvak was deze echter uniek en vond navolging over de hele wereld (privéarchief erven Backx).

van de noordelijke dokken. Hiermee werd de haven Liverpool klaargestoomd voor de komst van de container.³²

Samenvattend kan de wederopbouw van de stad, haven en samenleving in de periode 1945 tot 1970 gezien worden als een gezamenlijke inspanning van overheid en belanghebbenden om eerst de fysieke en economische toestand te herstellen. Dit waren de ingrediënten voor de opbouw van een nieuwe gemeenschap, waarin welvaart en welzijn centraal moesten staan. Op het eerste gezicht was dit succesvol: na de wederopbouw van de haven kon de wederopbouw van de stad beginnen en volgde de enorme expansie van de haven. Deze expansie, met de bijbehorende lucht-, water- en horizonvervuiling begon in de jaren zestig echter weerstand op te roepen. Ook het gebrek aan menselijkheid in het modernistische stadscentrum, de kunstmatig lage lonen en de aanhoudende woningnood zorgden voor de fragmentatie die Lijphart noemde als voornaamste bedreiging voor de pacificatiedemocratie. De wereldwijde crises van de jaren zeventig waren een lakmoesproef voor de havens. Liverpool verloor de strijd om de container van andere havens in het Verenigd Koninkrijk; Rotterdam behield zijn primaat tot in de eenentwintigste eeuw.

³² Ibidem, 402-405.

Hoewel het jaar 1970 voor beide steden wordt genoemd als omslagpunt, kiest dit onderzoek voor 1975 als eindpunt om ook de transformatie te kunnen beschrijven en de gevolgen hiervan voor het stedelijke bestuur. In Rotterdam werd de Adviescommissie voor het Havenbedrijf stante pede opgeheven en moest burgemeester Thomassen zijn havenportefeuille inleveren. Dit betekende het einde van het bestuurlijke subsysteem waarin de havenelite zijn invloed, mondiale ambities en economiegerichte beleid kon laten gelden.

Transnationale kennisuitwisseling

Hoewel over Liverpool en Rotterdam veel is geschreven, is de historiografie over de naoorlogse periode beperkt. Dit geldt vooral voor Liverpool, waar de geschiedschrijving over de invloed van zakenelites zich veelal richt op de negentiende eeuw. Voor Rotterdam heeft Len de Klerk baanbrekend werk verricht naar particulier initiatief op gebied van de volkshuisvesting.³³ Hij constateert dat deze betrokkenheid na 1950 afneemt door een grotere rol van de overheid. Op gebied van de woningbouw is dat beslist waar, maar voor andere stedelijke vraagstukken die raken aan economische en stadsontwikkeling is dat minder het geval. Dit onderzoek betoogt dat de invloed weliswaar verandert maar nog steeds groot is, en dat het tot 1970 duurt voordat de overheid de teugels strakker aantrekt onder invloed van een veranderend politiek klimaat verandert. Dit blijkt ook al uit onderzoek van Kees Boender, die stelt dat de invloed van de zakenelite op het economisch beleid tot begin jaren zeventig voortduurde.³⁴ Ook Ferry de Goey heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het in kaart brengen van invloedrijke havenelite, maar focust slechts op de lokale situatie in de periode 1945-1960.³⁵

Recent onderzoek naar naoorlogs Rotterdam laat zien hoe ontwikkelingen op internationaal en transnationaal niveau, zoals de groei van de petrochemische industrie en de komst van de container, bijdroegen aan de status als wereldhaven.³⁶ Hoewel deze studies niet alleen de structurele ontwikkelingen bekijken, maar ook aandacht hebben voor betrokken actoren, beperken de onderzoeken zich tot de onderzochte thema's en blijft de wisselwerking met de stad buiten beeld. Hetzelfde geldt voor literatuur over naoorlogs Liverpool.

In beide steden waren ondernemers zeer actief betrokken bij het economisch beleid en de stedelijke ontwikkeling. Volgens het model van Lijphart moet daarom gekeken worden naar hoe zij de informele netwerken gebruikten om invloed uit te oefenen op de formele macht. Het is echter niet voldoende om uitsluitend te kijken naar de lokale betekenis van deze netwerken. De ondernemers waren vanwege hun maritieme en transnationale contacten verbonden met wereldsteden, waarbij New York en het Ame-

33 L. de Klerk, *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedenbouw in Rotterdam, 1860-1950* (Rotterdam 1998).

34 C.J.B. Boender, *Milieuprotect in de Rijnmond. Sociologische analyse van milieusolidariteit onder elites en publiek* (Amsterdam 1985).

35 F.M.M. de Goey, *Geen woorden, maar daden. De relatie tussen het bedrijfsleven en de lokale overheid van Rotterdam 1945-1960* (Rotterdam 1987).

36 M. Boon, *Oil pipelines, politics and international business. The Rotterdam oil port, Royal Dutch Shell and the German Hinterland, 1945-1975* (Rotterdam 2014); K. Paardekooper, *The port of Rotterdam and the maritime container. The rise and fall of Rotterdam's Hinterland (1966-2010)* (Rotterdam 2014).

rikaans modernisme in beide steden tot de verbeelding sprak. De hiermee verbonden kennisoverdracht gaf een belangrijke impuls aan lokale innovaties op het gebied van economische, industriële en stedelijke ontwikkelingen. Met andere woorden: zij waren transnationaal actief dankzij het belang van Liverpool en Rotterdam als havensteden. De transnationale contacten verhoogden niet zozeer de status van deze steden als wereldsteden, maar stelden de ondernemers wel in staat zich met wereldsteden te identificeren.

Op basis van de bestaande literatuur zijn de kopstukken aan te wijzen, maar tot nu toe is nauwelijks onderzocht hoe ze zich verhouden tot het lokale subsysteem of hun transnationale netwerken. Gezien de veelzijdigheid van achtergronden en personen en om de vergelijking tussen twee steden te stroomlijnen, wordt begonnen met onderzoek naar beleidsbepalende instituties. In Rotterdam is de Commissie van Advies voor het Havenbedrijf, vanwege zijn verbinding tussen het stadsbestuur en het subsysteem, daarvoor cruciaal. In Liverpool was er geen sprake van een gemeentelijk havenbedrijf, maar van een invloedrijke havenautoriteit die dicht tegen de gemeenteraad aanschurkte: de Mersey Docks and Harbour Board. Andere vergelijkbare instituten die onderwerp zijn van deze studie, zijn de Rotterdamse Kamer van Koophandel en de Chamber of Commerce in Liverpool. Deze laatste had een aparte Waterfront Commission die zich bezighield met de uitbreiding van het havengebied. Aangezien sociale zekerheid voor de havenwerkers in beide steden een belangrijk thema was binnen de havenexpansie zijn ook werkgeversorganisatie Scheepvaartvereniging Zuid en de lokale afdeling van de Transport and General Workers' Union van belang. Alle genoemde instituten en verenigingen zijn goed vertegenwoordigd in de lokale archieven. Tevens vormt berichtgeving in lokale, veelal politiek gekleurde kranten, een belangrijke bron.

Om beter te begrijpen hoe de steden waren verbonden aan hun transnationale netwerken worden ook de archieven van ondernemers in deze tijd onderzocht. Hun archieven laten zien hoe ver hun invloed reikte, maar ook waar zij hun kennis en innovatieve ideeën vandaan haalden. Voor Rotterdam is de eerdergenoemde Backx hier een goed voorbeeld van. Hij was zowel op bedrijfsniveau als op netwerk- en adviesniveau actief in zijn stad, maar was tevens verankerd in zijn transnationale netwerken. Daar komt nog bij dat Backx veel connecties had in Liverpool, waardoor ook zijn persoonlijke netwerk relevant is voor de vergelijking tussen beide steden.

Tot slot

Het onderzoek naar Rotterdam en Liverpool als steden met mondiale ambities, relevantie en kennisuitwisseling op wereldniveau, laat nieuw licht schijnen op onderzoek naar wereldsteden en havensteden in het perspectief van globalisering. Het past daarmee in het hedendaagse discours over *global cities* dat steeds genuanceerder wordt en waarin het historische perspectief een grotere rol krijgt. Deze nuance blijkt ook uit een interview met Saskia Sassen in het kader van de *Urban Transformations Conference* op 18 mei in Rotterdam. Hierin noemt ze Rotterdam een *global city* en zegt ze dat juist de kennis over de sectoren waarin een stad zich onderscheidt nodig zijn om zich in een geglobaliseerde markt te kunnen handhaven: 'Deze kennis verbindt de stad ook met andere belangrijke havensteden in de wereld.'³⁷

37 G. Touburg, 'Saskia Sassen: "Rotterdam niet als bedrijfskundige managen"', *Vers Beton*, 29 juni 2015.

Niet alleen op het gebied van kennis, maar ook in de beeldvorming van Rotterdam en Liverpool blijven transnationale, maritieme connecties van groot belang. In Liverpool ligt daarbij het accent op het verleden, wat bijvoorbeeld blijkt uit het grote succes van de Maritime Mercantile City (sinds 2004 UNESCO Werelderfgoed) en de iconische musea aan het *waterfront*. Ook in Rotterdam wordt het maritieme verleden steeds meer gewaardeerd, maar blijft tevens de retoriek van de haven van de toekomst doorklinken. Ongeacht de focus gedragen beide steden zich als typische *second cities*; hun blik gericht de wijde wereld in.

Waarom deden sommige handelssteden het zo goed?

Een overzicht van het historisch onderzoek naar handel en instituties in Nederlandse en Europese steden, 1300-1800

De Engelsman John Johnson had weinig om handen in de late jaren 1560. Het handelsbedrijf van deze zoon van een Gelderse expat (Jansen) was in moeilijkheden geraakt en John had zich teruggetrokken op zijn landerijen in West Wickham.¹ Bij een bezoek aan Londen kocht John een exemplaar van Lodovico Guicciardini's *Antwerp*. Het gaat hier waarschijnlijk om (een stuk uit) *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore*, gedrukt in Antwerpen door Willem Silvius in 1567. Johnson zal talloze elementen uit deze beschrijving van Antwerpen en de Nederlanden (beschrijvingen van belangrijke personen en plaatsen) erg herkenbaar gevonden hebben aangezien hij zelf lange tijd actief was in de Scheldestad als koopman. Maar Johnson voedde met Guicciardini's beschrijving niet alleen zijn nostalgie; hij gebruikte het boek ook om op zoek te gaan naar de bron van de grote handel die er in Antwerpen gedreven werd. Guicciardini zelf argumenteerde dat de Antwerpse vrijheid van tolleren, die zoveel andere steden nekten, en de vrijheid om elk jaar haar wereldberoemde jaarmarkten te houden de welvaart en spectaculaire groei van de Scheldestad verklaarden. En ook Johnson was hiervan overtuigd.

Gebeten door de ideeën die hij opdeed uit Guicciardini's *Descrittione* trok Johnson terug naar Londen. Samen met Christopher Goodwyn, een jonge, rijke koopman uit Ipswich, vatte Johnson het plan op om in Engeland een marktstad te creëren die precies de vrijheden genoot waarmee Antwerpen groot geworden was. Dat was zo gek nog niet, volgens Johnson, want de wolstapel in het toen nog Engelse Calais had vroeger goed gewerkt. In 1568, in de volle koude oorlog tussen de Habsburgse Nederlanden en Engeland, toen Elizabeth I net de Spaanse zilverschepen op weg naar de Nederlanden liet arresteren, rijpte Johnsons idee voor een *Antwerp in England*. Johnson betoogde dat het stilaan waanzin werd om handelswaar naar de Nederlanden te sturen of zelf naar daar te reizen gezien de politieke instabiliteit en de arbitraire arrestaties. Johnson en Goodwyn planden geen nieuwe stad: Ipswich zou hét *Antwerp in England* worden. Goodwyn's motieven liggen voor de hand: Johnson zelf had het niet op Londen begrepen en wou vooral de provinciale havenstadjes voortrekken. In 1571 werd Johnsons voorstel opgestuurd naar de Engelse *Privy Council*. Het werd vervolgens voorgelegd aan enkele vooraanstaande Londense kooplieden. Zij waren uiteraard erg gekant tegen het voorstel aangezien het hun eigen handel, gericht op de Nederlanden, bedreigde. De snel wisselende politieke omstandigheden en allianties zorgden nu weer voor een positieve houding tegenover dan weer voor het bevriezen van Johnsons voorstel. De rechterhand van *Privy Council's* raadslid William Cecil, Peter Osborne, voerde onder meer aan dat de komst van buitenlandse handelaars weliswaar goed voor de lokale in-

1 Barbara Winchester, *Tudor family portrait* (Londen 1955) 310-317.

dustrie kon zijn, maar dat de lokale bevolking de zonden, rijkdom en trots van die immigranten niet zou kunnen verdragen. Osborne vroeg zich ook af of de avontuurlijke Engelse handelaars zich wel zomaar in Ipswich zouden laten opsluiten en zo hun reislust zouden opgeven. Uiteindelijk werd Johnsons plan nooit werkelijkheid, al leverde het de man wel het secretarisschap van de *Staple Merchants* op.

Johnsons plan en wat er mee gebeurde zegt veel over het onderwerp van dit overzichtsartikel, de verklarende factoren voor het succes en/of falen van Europese handelssteden in de middeleeuwen en vroegmoderne periode. Was het überhaupt mogelijk om *ex nihilo* een handelsstad te creëren? Was het dan voldoende om de tollens laag genoeg te houden en met jaarmarkten de internationale handelaars aan te trekken? Of vergalopperde Johnson zich met zijn idee over de transplantatie van een handelsknooppunt van de Nederlanden naar Engeland? Dat Johnsons voorstel meteen de speelbal werd in de internationale diplomatiek van de periode en in de strijd tussen belangengroepen zoals de Londense kooplieden, de andere Engelse havenstadjes en de *Privy Council*, wijst er al op dat handel en de locatie ervan beïnvloed werden door de dynamiek van de politieke economie. Politieke economie wordt hier gedefinieerd als de relaties tussen productie en vooral handel, en de wet, gewoonten en de overheden. Een cruciale vraag hierbij is hoe politieke krachten het economisch beleid bepalen en welk effect die keuzes hebben op de distributie van economische middelen en de aard van politieke instellingen.

Dit artikel wil de lezer introduceren in de recente literatuur over handel, instituties, steden en staatsvorming. Daarbij is er vooral aandacht voor de krachtlijnen en punten van kritiek zonder dat een exhaustief historiografisch overzicht beoogd wordt. In tegenstelling tot de in literatuuroverzichten gebruikelijke chronologische volgorde waarbij eerst de oudere historiografie en vervolgens de recentere literatuur aan bod komt, is dit artikel opgebouwd rond sleuteltopics en strijdpunten. Er is een lichte geografische focus op de Lage Landen maar er wordt steeds verwezen naar gelijkenissen en verschillen met andere Europese regio's en steden. Het uitgangspunt van dit artikel is Oscar Gelderblom's recente boek *Cities of commerce. The institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650*.² De stad staat helemaal centraal in dit recente boek over middeleeuwse en vroegmoderne handel. De discussie rond het boek is echter voornamelijk in economisch-historische tijdschriften en fora gevoerd.³ Toch is dit ook voor stadshistorici een bijzonder nuttig boek.

Instituties: what's in a name?

Dit overzichtsartikel kan niet rond de olifant in de kamer van het debat rond langeafstandshandel in middeleeuws en vroegmodern Europa (en in de economische geschiedenis meer in het algemeen): instituties. Nobelprijswinnaar Douglass C. North definieert instituties als 'formal rules, informal rules, and their enforcement characteristics'; ze bepalen 'the way the game is played'.⁴ Instituties zijn sociaal opgelegde beperkingen op menselijk gedrag zodat het mogelijk wordt om verwachtingen te ont-

2 Oscar Gelderblom, *Cities of commerce. The institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650* (Princeton 2013).

3 De toonaangevende *Urban History* tijdschriften maken geen melding van Gelderbloms boek.

4 Douglass C. North, *Understanding the process of economic change* (Princeton, N.J. 2005) 48.

wikkelen over wat anderen gaan doen; instituties structureren politieke, economische en sociale interacties.⁵ Wanneer instituties goed werken, verlagen ze onzekerheid en transactiekosten. Zowel formele regels in de vorm van (grond)wetten, als informele beperkingen zoals sancties, taboes, gewoonten, tradities en gedragscodes vallen onder de noemer van instituties. North reageert hiermee vooral tegen de neoklassieke economische wetenschap: de markt is niet altijd perfect, er kunnen fricties, imperfecte informatie en informatieasymmetrie en imperfecte concurrentie aanwezig zijn. In verklaringsmodellen van economische ontwikkeling kunnen bepaalde instituties ontwikkeling dus zowel stimuleren als afremmen.

Instituties worden vervolgens opgedeeld in *private-order* oftewel private en *public-order* oftewel publieke instituties. De eerste worden gevormd via collectieve actie door private agenten zonder enige tussenkomst van publieke autoriteiten; publieke instituties zijn precies de publieke instellingen van een samenleving: staten, lokale overheden, bureaucratieën, juridische systemen, rechtbanken en parlementen.⁶ Deze opdeling vervaagt meteen het fundamentele verschil tussen instituties – die sowieso moeilijk te definiëren zijn – en organisaties.⁷ Instituties zijn de spelregels, organisaties zijn de spelers. Wetten zijn instituties waarachter organisaties zoals wetgevers en de rechterlijke macht schuilgaan. De relatie tussen instituties en organisaties is daarom meestal erg complex: parlementen maken nieuwe wetten maar zijn daarbij gebonden aan het al bestaande wetgevende kader.

Deze opdelingen behelzen meer dan semantisch detailisme. De literatuur over de geschiedenis van handel is immers gepolariseerd langs deze categorische breuklijnen. Economisch succes en falen worden vaak gezien als het gevolg van (gemiste) transitie van *private-order* naar *public-order* instituties.⁸ Een andere methodologische tweespalt valt op te merken in het werk van historici en economen die zich met handel hebben beziggehouden. Historici hebben vooral oog voor de lokale context en complexiteit van handel in een bepaalde locatie. Historische bronnen leveren vaak informatie over de verschillende instituties waarvan kooplieden gebruikmaakten. Lokale specificiteit bemoeilijkt echter een pan-Europese vergelijking en het isoleren van de doorslaggevende verklarende factoren: zo deden zowel Brugge in de veertiende en vijftiende eeuw als Venetië in de periode 1000-1500 het commercieel erg goed. Het echte Venetië en het Venetië van het Noorden werden verder wel gekenmerkt door aanzienlijke verschillen in hun politieke en economische structuur. Economen pakken het anders aan: kooplieden konden allerlei problemen ondervinden bij het afsluiten van transacties: kopers en verkopers die hen slechte waren verpatsten of nooit betaalden, geweld tegen hun persoon en handelswaar, lokale heren die hen pluimden via belastingen, enzovoorts. De juiste instituties losten deze problemen op. Via modellen uit de micro-economie en

5 'Institutions', *The Journal of Economic Perspectives* 5 (1991) 97-112. Zie ook de uitgebreide definiëring van instituties in: Avner Greif, *Institutions and the path to the modern economy. Lessons from medieval trade* (Cambridge 2006) 1-53.

6 Sheilagh Ogilvie en A.W. Carus, 'Institutions and economic growth in historical perspective', in: Aghion Philippe en N. Durlauf Steven (red.), *Handbook of Economic Growth* (Amsterdam 2014) 403-513.

7 North, *Understanding the process of economic change*, 59-60; Greif, *Institutions and the path to the modern economy*, 47-53.

8 Bijvoorbeeld: Daron Acemoglu en James A. Robinson, *Why nations fail. The origins of power, prosperity, and poverty* (Londen 2012).

Dit schilderij vormt een uniek en zeldzaam documentair beelddocument van het zestiende-eeuwse Brugse stadsbeeld. Het thema van de Zeven Wonderen van de Wereld, afkomstig uit de oudheid, werd waarschijnlijk in een humanistisch milieu gebruikt om de stad te propaganderen als beeld van het humanistische ideaal. Brugge werd voorgesteld als stad met watervoorzieningen, overdekte overslagplaats, imposante burgerlijke, stedelijke of kerkelijke gebouwen, internationale handelsbetrekkingen. Verder kan in dit schilderij een poging worden gezien om de stad, wegens economisch verval, te propaganderen voor vreemde kooplui. Eyecatchers zijn onder meer de Waterhal (prominent in het midden) waar (kleinere) schepen binnenshuis gelost en geladen konden worden, de met mankracht aangedreven kraan en schepen links in de achtergrond en het Oosterlingenhuis (het eerste gebouw van rechts te beginnen op de achtergrond). Dat laatste gebouw huisveste de kooplieden van de Duitse Hanze. Pieter Claeissens de Oude, De zeven wonderen van Brugge, c. 1551-1560, olieverf op paneel (Begijnhof Brugge).

speltheorie, in combinatie met historische bronnen en secundaire literatuur, proberen deze economen dan de werking van instituties te bestuderen. Daarbij focussen ze zich meestal op één probleem en één institutie die dit oploste.⁹

Private en publieke instituties

Een eerste onderzoekslijn in het debat omvat de studie van *private-order* instituties en hun effecten. In regio's en eeuwen waarin staten en publieke instellingen zwak waren

⁹ Oscar Gelderblom, 'Thinking about Cities of commerce – a rejoinder', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11 (2014) 119-131; Jeroen Puttevils, 'Voor macht en winst. Koopmansgilden en collectieve actie in pre-industrieel Europa, een overzicht', *Leidschrift* 25 (2010) 97-114. Van Bavel geeft een mooi overzicht van het nut en de beperkingen van de institutionele aanpak in geschiedenis. Bas van Bavel, 'History as a laboratory to better understand the formation of institutions', *Journal of Institutional Economics* 11 (2015) 69-91.

en hun reikwijdte beperkt, was handel toch mogelijk. Kooplieden hadden geen overheid nodig, ze vertrouwden op hun netwerk, relaties en reputaties; ze waren lid van gilden; en spraken af op vaste momenten en plaatsen (jaarmarkten) waar zelfbenoemde rechters toezagen op de transacties. Heel wat recente literatuur, gestoeld op de analyse van handelscorrespondentie en boekhoudingen, benadrukt het belang van persoonlijke relaties in het handelsmilieu. Zo maakten Sefardische joden die opereerden vanuit Livorno en Armeense christenen in de zeventiende en achttiende eeuw van de nood van hun diaspora een commerciële deugd. Ze slaagden er in om een wereldwijd commercieel netwerk te organiseren en dat zonder de ruggensteun van een staat.¹⁰ Samenwerking met vrienden, geloofsgenoten en familieleden enerzijds en reputatie en mogelijke transacties in de toekomst anderzijds vergemakkelijkten het afsluiten van handelstransacties. Men begreep elkaar, wilde niet uitgesloten worden uit familieverbanden en probeerde een reputatie van betrouwenswaardigheid op te bouwen om interessante toekomstige deals mogelijk te maken.

Avner Greif formuleerde de dynamiek van *private-order* instituties op een duidelijke, maar ook erg gecontesteerde wijze. Greif baseert zich op de tiende-, elfde- en twaalfde-eeuwse documenten van joodse handelaars die bewaard werden in de Geniza van Caïro (een opslagplaats voor documenten in de Ben Ezra synagoge van Fustat). Bovendien maakt Greif intensief gebruik van wiskundige speltheorie: ‘spelers’ houden rekening met elkaars beslissingen en strategieën en zo kan je als onderzoeker bepalen welke beslissingen meestal genomen werden. De zogenaamde Maghribi-handelaars (een etiket opgeplakt door economisch historici; de handelaars zelf benoemden zich niet zo), opereerden in het Middellandse Zeegebied en maakten volgens Greif nauwelijks gebruik van de islamitische rechtbanken van Caïro om hun contracten te registreren of disputeren op te lossen. Zij werkten in coalities van geloofsgenoten en communiceerden over elkaars daden, transacties en reputaties; valsspelers en wanbetalers werden uit de groep geweerd. Dit potentiële ostracisme fungeerde als een cruciale aansporing om zich aan de regels te houden.¹¹

Handelsrelaties en -netwerken zijn intussen zowat een sub-discipline geworden.¹² Heel wat historici hebben geprobeerd om de netwerken van pre-industriële kooplieden te reconstrueren. Ze maken daarbij gebruik van netwerktheorie en de methode van de sociale netwerkanalyse, ontleend uit de sociologie. Sociale netwerkanalyse is zowel een wiskundige techniek als een visualisatiemethode: economische agenten worden voorgesteld als stipjes die via lijnen (de relaties) met elkaar verbonden zijn.¹³ Zo kan

10 Francesca Trivellato, *The familiarity of strangers. The Sephardic diaspora, Livorno, and cross-cultural trade in the early modern period* (New Haven 2009); Sebouh Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean. The global trade networks of Armenian merchants from New Julfa*, The California World History Library (Berkeley 2011).

11 Avner Greif, ‘Reputation and coalitions in medieval trade. Evidence on the Maghribi traders’, *The Journal of Economic History* 49 (1989) 857-882; ‘Institutions and international trade. Lessons from the Commercial Revolution’, *The American Economic Review* 82 (1992) 128-133; *Institutions and the path to the modern economy*.

12 Andrea Caracausi en Christof Jeggle (red.), *Commercial networks and European cities, 1400-1800* (Londen 2014); Mike Burkhardt, *Der hansische Bergenhandel im Spätmittelalter: Handel – Kaufleute – Netzwerke* (Keulen 2009); Ulf Christian Ewert en Stephan Selzer, ‘Verhandeln und Verkaufen, Vernetzen und Vertrauen. Über die Netzwerkstruktur des hansischen Handels’, *Hansische Geschichtsblätter* 119 (2001) 135-162.

13 Voor een overzicht: Claire Lemerrier, ‘Analyse de réseaux et histoire’, *Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine* 52 (2005) 88-112; Charles Wetherell, ‘Historical social network analysis’, in: Larry J. Griffin en Marcel Van der Linden (red.), *New methods for social history, International review of social history Supplements* (New York 1999);

uitgemaakt worden wie bijvoorbeeld. verschillende sub-netwerken met elkaar verbond en dus een belangrijke tussenpersoon is. De methode wordt steeds meer gebruikt en is onderdeel van het groeiende veld van de *Digital Humanities*. Quentin Van Doosselaere reconstructie van de netwerken van Genuese kooplieden op basis van middeleeuwse notarisakten is het beste voorbeeld van deze methode.¹⁴ De inhoud van de relatie vormt de focus van sociale netwerkanalyse maar daar wringt ook meteen het schoentje. Kunnen historici deze inhoud wel volledig reconstrueren? Relaties zijn immers meestal veelzijdig: zo kon een koopman zowel een familierelatie als een handelsrelatie met iemand onderhouden. Heel wat menselijke relaties en/of de uitingen daarvan werden niet aan overgeleverde bronnen toevertrouwd, dus de historicus moet over zeer goede bronnen – die meestal niet voorradig zijn – beschikken om de volledige inhoud van de relatie te kunnen vatten. Een momentopname van het netwerk is vaak wel mogelijk, maar de dynamiek en verandering van netwerken over de tijd bestuderen is een veel hachelijkere onderneming. Tot slot is sociale netwerkanalyse vaak erg deterministisch, menselijk gedrag wordt bepaald door de structuur van het netwerk. Zo wordt er (te) weinig ruimte gelaten voor de individuele autonomie van menselijk handelen.

Een tweede vorm van een private institutie die samenwerking toeliet, waren koopmansgilden, *consulados* en hanzen. De Duitse Hanze is het bekendste voorbeeld van zulke associaties van kooplieden.¹⁵ Gilden losten opnieuw een aantal problemen op als institutie: ze disciplineerden hun leden en zetten hen aan tot eerlijkheid. Huncollectieve sterkte zorgde ervoor dat ze bescherming, gunstige condities en privileges konden verkrijgen van lokale heersers. Ofwel zou de lokale vorst hen bepaalde voordelen toewijzen ofwel werd handel met en op zijn grondgebied door hen geboycot.¹⁶

Jaarmarkten, waar handelaars elkaar periodiek ontmoetten, vormen een derde *private-order* institutie in de literatuur. De bekendste jaarmarktcyclus is deze van Champagne: tussen 1180 en 1300 zorgden de zes jaarmarkten te Lagny-sur-Marne, Bar-sur-Aube, Provins en Troyes voor het kader waarin handelaars uit Noord- en Zuid-Europa elkaars producten konden kopen. Dat zorgde voor een versnelling en intensivering van de Europese handel.¹⁷ De economen Milgrom, North en Weingast argumenteren dat deze jaarmarkten gekenmerkt werden door private rechtbanken voorgezeten door private rechters. Deze rechters hielden informatie bij over de reputaties en het gedrag van kooplieden die de Champagne-jaarmarkten aandeden, legden sancties op aan overtre-

John F. Padgett en Christopher K. Ansell, 'Robust action and the rise of the Medici, 1400-1434', *The American Journal of Sociology* 98 (1993) 1259-1319; Barry Wellman en Charles Wetherell, 'Social network analysis of historical communities. Some questions from the present for the past', *The History of the Family* 1 (1996) 97-121; Bonnie H. Erickson, 'Social networks and history', *Historical Methods* 30 (1997) 149-157.

¹⁴ Quentin Van Doosselaere, *Commercial agreements and social dynamics in medieval Genoa* (Cambridge 2009).

¹⁵ Philippe Dollinger, *The German Hansa* (Londen 1970); Donald J. Harrelld (red.), *A companion to the Hanseatic League* (Leiden 2015).

¹⁶ Avner Greif, Paul Milgrom en Barry R. Weingast, 'Coordination, commitment, and enforcement. The case of the merchant guild', *Journal of Political Economy* 102 (1994) 745-776; Oscar Gelderblom en Regina Grafe, 'The rise, persistence and decline of merchant guilds. Re-thinking the comparative study of commercial institutions in pre-modern Europe', *Journal of Interdisciplinary History* 40 (2010) 477-511; Sheilagh Ogilvie, *Institutions and European trade. Merchant guilds, 1000-1800* (Cambridge 2011). Een Nederlandstalig overzicht is: Puttevils, 'Voor macht en winst. Koopmansgilden en collectieve actie in pre-industrieel Europa, een overzicht'.

¹⁷ De recentste analyse van de Champagne-jaarmarkten (met verwijzingen naar de oudere literatuur) is Jeremy Edwards and Sheilagh Ogilvie, 'What lessons for economic development can we draw from the Champagne fairs?', *Explorations in Economic History* 49 (2012) 131-148.

ders en konden handelaars de toegang tot de markt ontzeggen. De rechters baseerden zich op de wetten en gewoonten van de handelaars.¹⁸ Greif toont dan weer aan dat op de Champagnejaarmarkten een institutie werkzaam was die transacties tussen handelaars van verschillende steden en gilden mogelijk maakte: het *community responsibility system*. Handelaars van dezelfde stad en/of gilde waren aansprakelijk voor de schulden van hun stads/gildegenoten. Deze collectieve aansprakelijkheid zorgde ervoor dat er voldoende druk was op potentiële wanbetalers om hun schulden te betalen, eventueel nadat er een rechtbank tussen gekomen was.¹⁹

Heel wat rechts- en economisch historici menen dat er door de contacten en interacties op de (jaar)markten van middeleeuws Europa een *lex mercatoria* ontstond, een uniforme rechtscodex, los van het bestaande Romeins, canoniek en gewoonterecht. Dit recht zou spontaan ontstaan zijn uit de regelmatige contacten tussen handelaars uit verschillende regio's. Zo'n uniform systeem zou erg handig geweest zijn voor de heterogene groep handelaars. Men hanteerde immers dezelfde regels.²⁰

Deze publicaties over *private-order* instituties werden opgepikt door economen en beleidsmakers en onder meer ook gebruikt om vandaag te beargumenteren om niet langer te investeren in publieke infrastructuur en instellingen in ontwikkelingslanden; de private instituties kunnen immers de problemen afdoend oplossen.²¹ Vooraleer we de voorgaande analyses van private instituties kritisch evalueren, komen eerst de tegenhangers van deze instituties aan bod, de zogenaamde *public-order* oftewel publieke instituties.

Economen zoals Douglass North, John Wallis, Barry Weingast, Daron Acemoglu of James Robinson hebben gesteld dat handel zich maar echt goed kan ontwikkelen wanneer het staatsvormingsproces voldoende gevorderd is. Handel zal groeien in de sterkere staten die handelaars en hun koopwaar met militaire macht kunnen beschermen en de juridische macht hebben om conflicten tussen handelaars te beslechten. Indien de vorst of de staat over het geweldsmonopolie beschikte, tot verantwoording geroepen kon worden door de representatieve instellingen van het land en over voldoende fiscale middelen beschikte, dan kon de vorst/staat kooplieden en handel beschermen.²² Maar *who watches the watchman?* Een staat die haar onderdanen kan beschermen kan deze even goed uitschudden. Volgens heel wat politicologen en economisch historici werd

18 Paul R. Milgrom, Douglass C. North en Barry R. Weingast, 'The role of institutions in the revival of trade. The Law Merchant, private judges and the Champagne fairs', *Economics & Politics* 2 (1990) 1-23.

19 Avner Greif, 'Impersonal exchange and the origin of markets. From the community responsibility system to individual legal responsibility in pre-modern Europe', in: Masahiko Aoki en Yujiro Hayami (red.), *Communities and markets in economic development* (Oxford 2001) 3-41; 'History lessons: the birth of impersonal exchange. The community responsibility system and impartial justice', *Journal of Economic Perspectives* 20 (2006) 221-236.

20 Nicholas H.D. Foster, 'Foundation myth as legal formant. The medieval Law Merchant and the new Lex Mercatoria', *Forum Historiae Iuris* (2005), www.forhistiur.de/2005-03-foster/.

21 Karen Clay, 'Trade without law: private-order institutions in Mexican California', *Journal of Law, Economics, & Organization* 13 (1997) 202-231; Greif, 'Reputation and coalitions in medieval trade'; J. McMillan en C. Woodruff, 'Private order under dysfunctional public order', *Michigan Law Review* 98 (2000) 2421-2458; World Bank, *World Development Report 2002: Building institutions for markets* (Oxford 2002).

22 Douglass C. North en Robert Paul Thomas, *The rise of the Western world. A new economic history* (Cambridge 1973) 6-8; 120-158; Douglass C. North, *Structure and change in economic history* (New York 1981) 143-157; Douglass C. North, John Joseph Wallis en Barry R. Weingast, *Violence and social orders. A conceptual framework for interpreting recorded human history* (Cambridge 2009) 22; Daron Acemoglu, Simon Johnson en James Robinson, 'The rise of Europe. Atlantic trade, institutional change, and economic growth', *The American Economic Review* 95 (2005) 546-579, 562-563; Acemoglu en Robinson, *Why nations fail*, 428-462.

dit probleem voor de eerste keer afdoend opgelost in Engeland: na de *Glorious Revolution* (1688-1689) werd Engeland een constitutioneel ingeperkte monarchie. In dit Hobbesiaanse sociaal contract systeem werden eigendomsrechten veel beter gegarandeerd en beschermd tegen een vorst met lange vingers en tegen belangengroepen die via de vorst de markt poogden te controleren.²³ Die politieke omslag zou het begin betekenen van de sterke economische groei en de Industriële Revolutie in Engeland.

In *Cities of commerce* betoogt Oscar Gelderblom dat *private-order* instituties en publieke instituties via processen van staatsvorming de opkomst van internationale handel onvoldoende verklaren. Zo voerden sterke staten zoals Venetië en Genua en later de Nederlandse Republiek, Engeland en Frankrijk oorlogen die net de handel schade berokkenden. Het toegenomen oorlogsrisico aan het einde van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw zorgde voor een relatieve verschuiving van handel over land naar handel overzee (aan toegenomen transportkosten). Dit betekende ook het einde van de Champagne-jaarmarkten.²⁴ Ook het tijdsfad zit mis: de Commerciële Revolutie (volgens Lopez tussen 950-1350) waarbinnen Europese kooplieden over langere afstanden met elkaar begonnen te handelen vond immers plaats in een politiek gefragmenteerd Europa met kleine vorstendommen die een klein territorium controleerden en beschikten over beperkte fiscale en militaire middelen. De Engelse casus is bovendien niet helemaal representatief voor de politieke situatie op het continent. Heel wat historici hebben aangevoerd dat het effect van de Glorious Revolution op de commerciële en economische groei van Engeland niet zo sterk was en ook niet meteen inzette.²⁵ Het is dus maar de vraag of de politiek-institutionele veranderingen van de Glorious Revolution echt een noodzakelijke voorwaarde waren voor de ontwikkeling van de Engelse economie en of continentale economieën ook dit soort hervormingen door moesten maken om hun handel te zien groeien.

Gelderblom schuift een andere actor naar voor die deze groei mogelijk maakte: de stad en haar overheid. (Sommige) stedelijke overheden slaagden er immers om gaandeweg publieke instituties te vormen die grotere groepen aan de handel konden laten deelnemen: ze stonden in voor hun bescherming en boden oplossingen zoals efficiënte rechtbanken en een duidelijk wetgevend kader, wat handelaars toeliet om transacties af te sluiten met anderen zowel binnen als buiten de stad. Vooraleer we echter naar deze hypothese kijken, loont het de moeite om na te gaan waarom *private-order* instituties en de staat de problemen van handelaars niet echt oplosten en misschien zelfs meer problemen genereerden.

23 Robert Brenner, *Merchants and revolution. Commercial change, political conflict, and London's overseas traders, 1550-1653* (Princeton, N.J. 1993); Acemoglu, Johnson en Robinson, 'The Rise of Europe'; Acemoglu en Robinson, *Why nations fail*.

24 John H. Munro, 'The "New Institutional Economics" and the changing fortunes of fairs in medieval and early modern Europe. The textile trades, warfare and transaction costs', *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 88 (2001) 1-47; Edwards en Ogilvie, 'What lessons for economic development can we draw from the Champagne fairs?'

25 Ogilvie en Carus, 'Institutions and economic growth', 426-428; Peter Murrell, 'Design and evolution in institutional development: the insignificance of the English Bill of Rights' (2009), <http://papers.ssrn.com/>.

Beperkingen van private instituties

Persoonlijke netwerken gebaseerd op familiebanden en gedeelde religie maakten zeker transacties mogelijk maar hadden eveneens beperkingen. Internationale handel veronderstelt dat men vroeg of laat geconfronteerd werd met andere kooplieden die niet tot het eigen netwerk behoorden. Zo gaat het in het werk van Greif meestal om transacties binnenin de coalitie van Maghribi-handelaars.²⁶ Maar zelfs de uitermate fragmentarisch bewaard gebleven Geniza-documenten laten zien dat de joodse Maghribi handelden en contracten afsloten met islamitische en Hindu-kooplieden.²⁷ De realiteit was immers dat veel commerciële transacties een cross- of transcultureel karakter hadden waarbij men niet kon terugvallen op een gedeeld kader van regels en normen.²⁸ Het etiket cross-cultureel vereist ook definitie: kan je zeggen dat Genuezen en Brugse handelaars in de vijftiende eeuw twee verschillende culturen waren hoewel ze dezelfde katholieke religie deelden of gaat het dan bijvoorbeeld eerder over Sefardische joden die vanuit Livorno transacties afsloten met Indische handelaars die de joodse religie niet beleden?

Hoe werkte die cross-culturele handel dan? Hoe konden Maghribi-kooplieden elkaar en hun islamitische en Hindoe-collega's begrijpen en vertrouwen? Sociologe Janet Landa wees er al op in haar studie van tussenpersonen in de hedendaagse Zuidoost-Aziatische handel: 'as the trading group expands, personal relations, and hence trust among group members become attenuated.'²⁹ Ofwel wordt de groep dan beter afgebakend en het aantal leden beperkt, ofwel lost de handelsgroep op omdat, wanneer contractrecht voldoende ontwikkeld is, de handelaars even goed met vreemden kunnen onderhandelen en deals sluiten. Bij cross-culturele handel worden commerciële relaties en netwerken gecombineerd met of ingebed in rechtsregels, contractregistratie en rechtbanken. Private oplossingen waren ingebed in publieke instituties.³⁰ Dit is precies wat auteurs als Jessica Goldberg, Sheilagh Ogilvie en Jeremy Edwards aange-toond hebben voor de Maghribi-kooplieden: commerciële relaties tussen Maghribi-coalitieleden én outsiders waren ingebed in formele juridische partnerschappen en

²⁶ Synthese in: Greif, *Institutions and the path to the modern economy*.

²⁷ S.D. Goitein, *A Mediterranean society. The Jewish communities of the Arab world as portrayed in the documents of the Cairo Geniza*, 6 delen (Berkeley 1967-1993); A.I. Udovitch, 'Formalism and informalism in the social and economic institutions of the medieval Islamic world', in: A. Banani en S. Vryonis (red.), *Individualism and conformity in Classical Islam* (Wiesbaden 1977) 61-81; Idem, 'A tale of two cities: commercial relations between Cairo and Alexandria during the second half of the eleventh century', in: H.A. Miskimin, David Herlihy en A.I. Udovitch (red.), *The Medieval City* (New Haven 1977) 143-162; Moshe Gil, 'The Jewish merchants in the light of eleventh-century Geniza documents', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46 (2003) 273-319; Jessica Goldberg, *Trade and institutions in the medieval Mediterranean. The Geniza merchants and their business world* (Cambridge 2012); Jessica L. Goldberg, 'Choosing and enforcing business relationships in the eleventh-century Mediterranean. Reassessing the "Maghribi traders"', *Past & Present* 216 (2012) 3-40; Jessica Goldberg, 'The use and abuse of commercial letters from the Cairo Geniza', *Journal of Medieval History* 38 (2012) 127-154; Michael Toch, 'Netzwerke im jüdischen Handel des Früh- und Hochmittelalters?', in: G. Fouquet en H.-J. Gilomen (red.), *Netzwerke im europäischen Handel des Mittelalters* (Ostfildern 2010) 229-244; Roxani Margariti, *Aden and the Indian ocean trade. 150 years in the life of a medieval Arabian port* (Chapel Hill, NC 2007). En vooral het debat in: Avner Greif, 'The Maghribi traders: a reappraisal?', *The Economic History Review* 65 (2012) 445-469; Jeremy Edwards en Sheilagh Ogilvie, 'Contract enforcement, institutions, and social capital. The Maghribi traders reappraised', *The Economic History Review* 65 (2012) 421-444.

²⁸ Trivellato, *The familiarity of strangers*, 14-16. Voor cross-culturele handel: Philip D. Curtin, *Cross-cultural trade in world history* (Cambridge 1984); Francesca Trivellato, Leor Halevi en Cátia Antunes, *Religion and trade. Cross-cultural exchanges in world history, 1000-1900* (New York 2014).

²⁹ Robert Cooter en Janet T. Landa, 'Personal versus impersonal trade. The size of trading groups and contract law', *International Review of Law and Economics* 4 (1984) 15-22, 15.

³⁰ Trivellato, *The familiarity of strangers*, 14-16; Gelderblom, *Cities of commerce*, 9.

indien er een dispuut was, trok men naar de rechtbank.³¹ Daarbij moet opgemerkt worden dat men meestal rechtszaken probeerde te vermijden omwille van de kosten en het tijdsverlies; de rechtbank was vooral een oplossing als laatste toevlucht, nadat opties zoals informele arbitrage uitgeput waren. Dat is niet alleen bewezen voor de Maghribi-kooplieden maar voor zowat elke groep handelaars in de middeleeuwen en vroegmoderne periode.³² Bovendien werden de eigen documenten van kooplieden, brieven en boekhoudkundige documenten, steeds meer aanvaard als bewijsmateriaal in de rechtbank bij conflicten.³³ Correspondentie nam hierdoor gaandeweg een meer gestandaardiseerde vorm aan.³⁴ *Private-order* en *public-order* instituties waren (en zijn) dus eerder complementen dan substituten.

Zo kon het zogenoemde *community responsibility system* dat actief was op de Champagne-jaarmarkten helemaal niet zonder een juridisch kader, dat gevormd werd door onder meer de rechters van de graaf van Champagne en de rechtbanken van de respectievelijke thuissteden van de kooplieden die de Champagne-jaarmarkten aandeden.³⁵ Het was vooral de graaf die instond voor de bescherming van de handelaars op de jaarmarkt en op reis van en naar de jaarmarkten, die in zijn graafschap gehouden werden. De graaf maakte tevens afspraken met lokale wereldlijke en kerkelijke overheden en zorgde zo voor de uitbouw van een systeem van neutrale rechtbanken.³⁶

Over de economisch gunstige effecten van koopmansgilden bestaan ook aanzienlijke twijfels onder historici. Vooral Sheilagh Ogilvie verdedigt het pessimistische standpunt in haar boek *Institutions and European trade. Merchant guilds, 1000-1800*.³⁷ Ze gaat daarbij in tegen de volgende stelling van de optimistische school: koopmansgilden perkten al te opportunistische vorsten in en ze zorgden voor veiligheid, informatieverlening, vertrouwen onder de leden en het afdwingen van contracten. Kortweg: gilden genereerden het sociaal kapitaal dat langeafstandshandel mogelijk maakte. Ogilvie argumenteert dat, hoewel gilden misschien positief waren voor de leden van zulke organisaties, koopmansgilden veeleer parasitaire renteniers waren. Hele bevolkingsgroepen werden immers geweerd uit koopmansgilden: ambachtslieden, vrouwen en joden hadden geen toegang, konden dus geen gebruik maken van de diensten van de gilde en mochten meestal helemaal niet aan langeafstandshandel doen. Koopmansgilden waren dus zogenaamde particularistische instituties: de privileges die deze organisaties genoten kwamen alleen het selecte clubje leden ten goede.³⁸ De bitse concurrentie tussen

31 Goldberg, *Trade and institutions in the medieval Mediterranean*; Idem, 'Choosing and enforcing business relationships'; Edwards and Ogilvie, 'Contract enforcement, institutions, and social capital'.

32 Voor een overzicht van de literatuur: Idem, *Cities of commerce*, 102-140.

33 Maura Fortunati, *Scrittura e prova. I libri di commercio nel diritto medievale e moderno* (Rome 1996); Gelderblom, *Cities of commerce*, 87-88, 94-100.

34 Trivellato, *The familiarity of strangers*, 177, 186 en 274.

35 Lars Boerner en Albrecht Ritschl, 'Individual enforcement of collective liability in premodern Europe', *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 158 (2002) 205-213; Idem, 'The economic history of sovereignty. Communal responsibility, the extended family, and the firm', *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 165 (2009) 99-112.

36 Ogilvie en Carus, 'Institutions and economic growth', 414-418; Edwards en Ogilvie, 'What lessons for economic development'.

37 Ogilvie, *Institutions and European trade*.

38 Daarom worden de privileges van koopmansgilden soms omschreven als club-goederen. Erik Lindberg, 'Club goods and inefficient institutions. Why Danzig and Lübeck failed in the early modern period', *The Economic History Review* 62 (2009) 604-628.

koopmansgilden om privileges los te krijgen van lokale vorsten zorgde eerder voor onveiligheid. Kortom, koopmansgilden veroorzaakten meer problemen dan ze oplosten. Koopmansgilden zoals de Engelse Merchant Adventurers creëerden zogenaamde schaduwconomieën. Thomas Leng laat zien op basis van handelscorrespondentie hoe *interlopers* of beunhazen in de late zestiende en het begin van de zeventiende eeuw samenwerkten met leden van de Merchant Adventurers. Deze illegale samenwerking, ingegeven door winstbejag, ondermijnde de broederschap van de Adventurers en zou uiteindelijk leiden tot de afschaffing van de Fellowship.³⁹

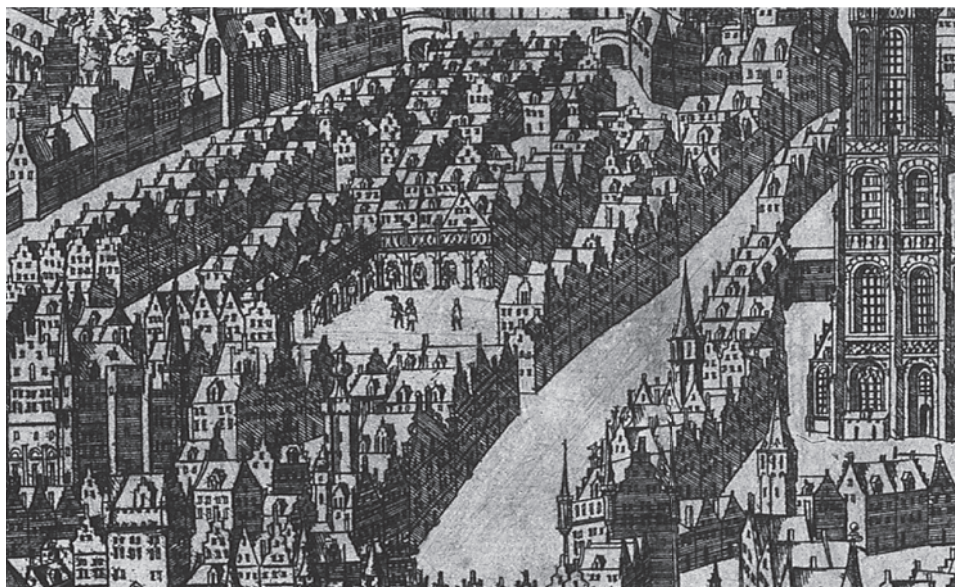
Opdat grotere segmenten van de samenleving toegang zouden hebben tot de internationale markt, zijn *open-access* of generalistische instituties nodig. Markten moeten in de eerste plaats onpersoonlijk zijn: geslacht, ras, religie, beroep, familierelaties en netwerk of kapitaalcracht mogen geen drempel zijn voor marktdeelname of reden zijn voor discriminatie. Maar in de tweede plaats moeten de instituties die deze markt vorm geven ook neutraal zijn.⁴⁰ Deze instituties moeten aangeleverd worden door neutrale publieke overheden. De transitie van particularistische instituties die ruwweg samenvallen met *private-order* instituties naar generalistische of *public-order* instituties (die de private instituties krachtiger en meer open maken) zou aan de basis liggen van de Europese economische groeiversnelling.

In hun recente boek *Before and beyond divergence. The politics of economic change in China and Europe* bestuderen Jean-Laurent Rosenthal en Roy Bin Wong de verschillen en gelijkenissen in instituties voor handel en kredietverlening in middeleeuwen en vroegmodern Europa en China. Europa maakte volgens de bestaande historiografie een snelle overgang naar *public-order* of formele instituties in de terminologie van de auteurs door. De historiografie over de Chinese economie heeft benadrukt hoe men in China vooral informele of *private-order* instituties gebruikte. Rosenthal en Bin Wong stappen af van deze al te dichotomische denkkaders: de keuze voor formele of informele instituties hing vooral af van de grootte, frequentie en complexiteit van de handelstransactie in kwestie, de geografische afstand tussen de economische agenten en of de transactie binnen dezelfde jurisdictie plaatsvond. De reikwijdte van rechtbanken bleef beperkt (zowel in Europa als in China) en dus vertrouwde men in het politiek eengemaakte Chinese rijk eerder op informele netwerken; in het politiek gefragmenteerde Europa, waar er sowieso minder ‘internationale’ handel was dan in het grote Chinese rijk, maakte men wel gebruik van rechtbanken waarvan de reikwijdte min of meer met de staatsgrenzen samenviel. Europese overheden investeerden in rechtbanken omdat dit inkomsten opleverde die dan ingezet konden worden voor intra-Europese oorlogsvoering (een impuls die eerder afwezig was in China).⁴¹ De auteurs beklemtonen ook dat de beide instituties co-existeren in Europa; de relatieve voorkeur voor ofwel formele instituties (Europa) of informele (China) valt dus niet te verklaren door culturele preferenties maar door de verschillende politieke en territoriale contexten.

39 Thomas Leng, ‘Interlopers and disorderly brethren at the Stade Mart. Commercial regulations and practices amongst the Merchant Adventurers of England in the late Elizabethan period’, *The Economic History Review* 68 (2015), online early.

40 Ogilvie and Carus, ‘Institutions and economic growth’; Gelderblom, *Cities of commerce*; North, Wallis en Weingast, *Violence and social orders*; Jeroen Puttevils, “Eating the bread out of their mouth”. Antwerp’s export trade and generalized institutions, 1544-5’, *The Economic History Review* 68 (2015) 1339-1364.

41 Zie hiervoor het recente boek: Philip T. Hoffmann, *Why did Europe conquer the world?* (Princeton 2015).

Vooraleer Antwerpen over het beroemde beursgebouw aan de Meir beschikte (deze werd afgewerkt in 1531) kwamen de kooplieden samen in de Oude Beurs (binnenplein centraal op de afbeelding). De stadsgeboden vermeldden allerlei regels die deze markt de nodige *sérieux* moesten geven: kaatsen was verboden en spelende kinderen werden buitengezet, messen mochten er geenszins getrokken worden. Bovendien werden ook de uren waarop transacties mochten gesloten worden, precies gestipuleerd. Detail Oude Beurs uit Antwerpia in Brabantie, 1524, gravure (Prentenkabinet Rijksmuseum, Amsterdam).

Waarom *Cities of commerce* problemen oplossen

De politieke fragmentatie van middeleeuws en vroegmodern Europa, de complementariteit van private- en publieke instituties, de inbedding van de eerste in de tweede en de langzame transitie naar *open-access* instituties waardoor grotere groepen konden deelnemen aan handel zijn de vertrekpunten van Oscar Gelderblom's hypothese, uiteengezet in zijn recente studie *Cities of commerce* (2013). Dit sterke boek concentreert zich op drie steden in de Nederlanden die opeenvolgend de belangrijkste handelssteden van Europa waren: Brugge in de veertiende en vijftiende eeuw, zestiende-eeuws Antwerpen en Amsterdam in haar gouden zeventiende eeuw.⁴² Maar de andere Europese handelssteden zijn nooit ver weg want dit boek is goed ingebed in de uitvoerige Europese literatuur.

De ontwikkeling van Europese handel werd niet (volledig) gedetermineerd door de vorming van sterke territoriale staten of de *private-order* oplossingen van kooplieden. Precies de politieke en juridische fragmentatie van Europa bood het antwoord op de problemen van handelaars om met elkaar transacties af te sluiten en van de 'predator-state' die op de loer lag. In die gefragmenteerde Europese puzzel bevonden zich heel

⁴² Gelderblom bouwt zo verder op de sequenties van Europese handelssteden van Fernand Braudel en Giovanni Arrighi. Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, 15e-18e siècle*, 3 delen (Parijs 1979); Giovanni Arrighi, *The long twentieth century. Money power and the origins of our times* (Londen 1994).

wat steden en hun territorium. Volgens Gelderblom waren precies steden en hun overheden de sleutel. Er waren vele potentiële kandidaten om uit te groeien tot handelsstad; heel wat bevolkingskernen lagen langs cruciale handelsassen. Toch slaagden sommige steden er in om meer dan andere zich te ontwikkelen tot handelssteden.

De Nederlanden vormden een gunstige voedingsbodem – op een kruising van de Europese handelsassen – voor de ontwikkeling van handelssteden. Wim Blockmans wees al op de voortdurende interactie en competitie tussen de verschillende Nederlandse gewesten in zijn synthese over de middeleeuwse en zestiende-eeuwse Nederlanden, *Metropolen aan de Noordzee (1100-1560)*.⁴³ Economische verschuivingen en een voortdurend efficiënter georganiseerde economie waren daar het gevolg van.

Stedelijke rivaliteit kon zorgen voor juridische en/of fiscale barrières en kon zelfs tot gewapende conflicten om marktmacht leiden tussen steden in bepaalde periodes en regio's, zoals Epstein aantoonde voor middeleeuws Toscane.⁴⁴ De Nederlanden, hoewel deze schadelijke vorm van rivaliteit voorkwam, kenden volgens *Cities of commerce* een gunstigere dynamiek van interstedelijke competitie. Hier zorgde de interstedelijke concurrentiestrijd om de vruchten van handel (belastinginkomsten, betalingen voor contractregistratie en het gebruik van rechtbanken, toegang tot waardevolle en strategische goederen en de werkgelegenheid die handel met zich meebracht) dat deze steden bestaande instituties en regels aanpasten aan de noden van de handelaars die zich ophielden in stad.

Handelaars waren immers mobiel en trokken naar die steden die hen de beste voorwaarden konden bieden. Als gevolg van deze druk ontwikkelden steden gaandeweg *open-access* instituties. Gelderblom toont hoe dit in zijn werk gaat via zijn analyse van koopmansgilden. Koopmansgilden van buitenlandse handelaars kregen nog aanzienlijke privileges en jurisdicties in Brugge, in Antwerpen was dit al minder het geval en Amsterdam koos ervoor om geen privileges meer te verlenen aan bepaalde groepen handelaars; iedereen kon genieten van de instituties aangeboden door de stad en de markt. Tijdgenoten zoals de Spaanse reiziger Pero Tafur, die de Nederlanden in 1438 bezocht, waren zich goed bewust van de voordelen van zulke *open-access* instituties. Tafur beschrijft het grote aantal schepen dat Brugge dagdagelijks aandeed en hoe rijk het in de Zwinstad verkrijgbare gamma aan producten wel was. Venetië zou volgens Tafur echter nooit zo rijk worden als Brugge omdat in Venetië alleen de inwoners van de Dogenstad – meer bepaald de elitaire groep Venetiaanse burgers – aan handel mochten doen. Tafur overdreef misschien wel; hij ondervond immers het effect van particularistische instituties aan den lijve. Bij Tafurs aankomst uit het Zwarte Zeegebied te Venetië werd al zijn handelswaar geconfisqueerd, de handel met het Oosten was immers voorbehouden aan Venetiaanse burgers.⁴⁵

Succesvolle handelssteden beschikten dus over efficiënte instituties en een geografisch interessante locatie. Connecties met andere handelscentra waren tevens oorzaak en gevolg van commercieel succes.⁴⁶ James Murray vergeleek veertiende-eeuws Brugge

43 Wim Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee: de geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam 2010). Zie ook: Peter Stabel, *Dwarfs among giants. The Flemish urban network in the late Middle Ages* (Leuven 1997).

44 S.R. Epstein, *Freedom and growth. The rise of states and markets in Europe, 1300-1750* (Londen 2001) 147-155.

45 Pero Tafur, *Travels and adventures 1435-1439*, trans. Malcolm Letts (Londen 1926) 156. https://archive.org/stream/ldpd_6352599_000/ldpd_6352599_000_djvu.txt.

46 Gelderblom, *Cities of commerce*, 12-13.

al met het internet: door de concentratie van buitenlandse kooplieden, herbergiers, geldwisselaars en makelaars, elk met hun eigen netwerkje dat zich meestal ver buiten de Brugse stadsmuren reikte, werd de Zwinstad een commerciële hotspot. De aanwezigheid van intermediairs zoals makelaars, herbergiers en geldwisselaars maakte bovendien transacties tussen vreemden mogelijk. De dienstverlening aangeboden door deze tussenpersonen wordt erg goed beschreven in James Murrays *Bruges: cradle of capitalism*.⁴⁷ De nood aan deze intermediairs nam echter gradueel af wanneer vreemde kooplieden zich permanent vestigden in handelssteden of zich daar lieten vertegenwoordigen door lokale handelaars. Dit betekent echter niet dat de intermediairs verdwenen: sommige handelaars beschikten over een minder goed contactennetwerk, anderen waren toch maar even actief in de handelsstad of op doorreis en het was ook niet altijd mogelijk om zelf altijd de juiste koper of verkoper te vinden; er bleef dus een nood bestaan aan tussenpersonen.⁴⁸ Niet alleen de concentratie van netwerken en de aanwezigheid van intermediairs maakte bepaalde handelssteden aantrekkelijk. Toegang tot belangrijke markten vormde ook een belangrijk concurrentievoordeel. Zo was de gereguleerde en restrictieve toegang tot koloniale handelsnetwerken een belangrijke troef voor bepaalde Europese handelssteden zoals Lissabon; deze steden waren in zekere mate onontbeerlijk.⁴⁹

Steden konden makkelijker handelsbevorderende instituties ontwikkelen om verschillende redenen: belastingen waren makkelijker lokaal te innen, investeringen in handelsinfrastructuur waren haalbaar omdat ze ook voor lokale inkomsten zorgden, de bescherming van kooplieden en hun goederen was eerder een lokale zaak en, vermits de wet meestal lokaal was, konden lokale overheden makkelijker aparte jurisdicties voor kooplieden creëren of de gewoonten en regels van de vaak heteroogeen samengestelde groep vreemde kooplieden in het lokale recht incorporeren. Dit neemt niet weg dat ook de territoriale vorsten van de Nederlanden probeerden om rechtbanken op te zetten – zoals de Raad van Brabant en de Grote Raad van Mechelen – zodat kooplieden een stok achter de deur hadden om valsspellers en wanbetalers aan te klagen en om handelaars en hun goederen te beschermen. Maar deze oplossingen bleken eerder inefficiënt te zijn en dus vertrouwden handelaars toch nog vooral op hun eigen netwerken en op de stedelijke instituties.

Je zou kunnen verwachten dat steden met kooplieden in het stadsbestuur er baat bij zouden hebben om te voorzien in instituties die handel ondersteunen. Politicoloog David Stasavage toonde alleszins recent aan dat de aanwezigheid van kooplieden in middeleeuwse en vroegmoderne stadsraden leidde tot relatief lagere interest op de stedelijke schuld vergeleken met de schulden van territoriale staten. Omdat kooplieden investeerden in de stedelijke publieke schuld en omdat de stedelijke territoria meestal niet zo groot waren, konden deze stedelijke elites controle uitoefenen op de stedelijke

47 James M. Murray, *Bruges: cradle of capitalism 1280-1390* (Cambridge 2006); Idem, 'Of nodes and networks. Bruges and the infrastructure of trade in fourteenth-century Europe', in: Bruno Blondé, Anke Greve en Peter Stabel (red.), *International trade in the Low Countries (14th-16th centuries). Merchants, organisation, infrastructure: proceedings of the international conference Ghent-Antwerp, 12th-13th January 1997* (Leuven 2000) 1-14.

48 Gelderblom, *Cities of commerce*, 42-75.

49 Cátia Antunes, *Globalisation in the early modern period. The economic relationship between Amsterdam and Lisbon, 1640-1705* (Amsterdam 2004); Daviken Studnicki-Gizbert, *A nation upon the ocean sea. Portugal's Atlantic diaspora and the crisis of the Spanish Empire, 1492-1640* (Oxford 2007).

financiën, wat de rentevoet drukte.⁵⁰ Het effect van kooplieden in de stedelijke overheid op handel en instituties was meer ambigu: lokale kooplieden met politieke macht konden er immers voor kiezen om de toegang tot de markt te beperken. Dat zorgde dan misschien wel voor een lager handelsvolume, maar tegelijkertijd ook voor een handel waarvan de lokale handelaars het leeuwendeel in de wacht sleepten. Dit is opnieuw een vorm van *rent-seeking* waarvoor Ogilvie al waarschuwde. Steden als Lübeck, Venetië en Londen reserveerden de meest lucratieve marktsegmenten voor een beperkte groep lokale kooplieden, zoals ook Tafur al opmerkte.⁵¹ Dit verklaart ook waarom John Johnson Londen niet verkoos in zijn voorstel voor een *New Antwerp*. Dit soort *rent-seeking* deed zich typisch voor in steden die commercieel aan terrein inboetten. Toch bleven handelaars in deze steden wel gebruik maken van de nieuwste commerciële technieken en instituties. Volgens Gelderblom verklaart dit waarom steden die economisch verval gekend hadden plots terug een belangrijke handelsstad konden worden, zoals bijvoorbeeld Antwerpen aan het begin van de negentiende eeuw.⁵²

Leidde deze institutionele ontwikkeling dan tot een uniforme en internationale commerciële cultuur? Hierboven werd al de zogenaamde *lex mercatoria* vermeld, een apart koopliedenrecht dat handelaars toeliet om met elkaar te onderhandelen. Die *lex mercatoria* bestaat echter alleen in de hoofden en geschriften van een groep (rechts)historici.⁵³ Wel konden regels, gebruiken en gewoonten van buitenlandse kooplieden – *legislation from below* – ingepast worden in het lokale gewoonterecht. Zo werd het Antwerpse gewoonterecht in de zestiende eeuw gehomologeerd; de gedrukte versies begonnen te circuleren in andere handelssteden en zo ontwikkelde zich een aanvaard amalgaam van bestaande regels en praktijken. Deze incorporatie verliep niet altijd van een leien dakje. Rechtshistoricus Dave De ruyscher benadrukt in zijn onderzoek hoe de ontwikkeling van het handelsrecht zeker beïnvloed werd door de economische context en de gebruiken van kooplieden maar dat het recht zelf ook een zekere autonomie had. Uiteindelijk werden wetten opgemaakt door juristen geschoold in Romeins recht en door stedelijke magistraten die vanuit het kader van het stedelijke gewoonterecht vertrokken; het recht zelf volgt ook een eigen logica.⁵⁴ Uit de heterogeniteit van de verschillende kooplieden,

50 David Stasavage, *States of credit. Size, power, and the development of European polities* (Princeton, N.J. 2011) 14-16, 111-132, 56-65.

51 Onder meer: Lindberg, 'Club goods and inefficient institutions'.

52 Hilde Greefs, 'De terugkeer van Mercurius. De divergerende keuzes van de zakenelite in Antwerpen en het belang van relatienetwerken na de heropening van de Schelde (1795-1850)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (2008) 55-86.

53 Oliver Volckart en Antje Mangels, 'Are the roots of the modern *lex mercatoria* really medieval?', *Southern Economic Journal* 65 (1999) 427-450; Charles jr. Donahue, 'Medieval and early modern *Lex mercatoria*. An attempt at the *probatio diabolica*', *Chicago Journal of International Law* 5 (2004) 21-37; Albrecht Cordes, 'The search for a medieval *Lex Mercatoria*', in: Vito Piergiovanni (red.), *From lex mercatoria to commercial law. Comparative studies in continental and Anglo-American legal history* (Berlijn 2005) 53-68; Foster, 'Foundation myth as legal formant'; Harold J. Berman, *Law and revolution. The formation of the Western legal tradition* (Cambridge 1983); Bruce L. Benson, 'Justice without government. The merchant courts of medieval Europe and their modern counterparts', in: David T. Beito, Peter Gordon en Alexander Tabarrok (red.), *The voluntary city. Markets, communities and urban planning* (Ann Arbor 2002) 165-191; John H. Munro, 'The medieval origins of the financial revolution. Usury, rentes and negotiability', *International History Review* 25 (2003) 505-562.

54 Dave De ruyscher, *Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (1585-1713)* (Leuven 2009); Idem, 'From usages of merchants to default rules. Practices of trade, *ius commune* and urban law in early modern Antwerp', *The Journal of Legal History* 33 (2012) 3-29; Idem, 'Over Themis en Mercurius: handelsgebruiken en -recht in Antwerpen (vijftiende-zeventiende eeuw)', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 88 (2010) 1105-1135.

technieken en gewoonten groeide wel een internationale commerciële cultuur, een kosmopolitische sfeer van ‘ons verstaat ons’.⁵⁵ Dit kosmopolitisme was eerder gevolg dan oorzaak van groeiende handel; de gedeelde cultuur kon pas ontstaan nadat de verschillende kooplieden elkaar echt goed hadden leren kennen in steden als Brugge, Antwerpen en Amsterdam. Toch bleef er variatie in instituties bestaan: het ging hier immers om een evolutionair proces waarin kooplieden en stedelijke overheden uit een menu van instituties de meest bruikbare kozen om hun commerciële en financiële transacties te organiseren. De lokale context bleef dus van invloed.⁵⁶

Perspectieven voor toekomstig onderzoek

Ondanks het intensieve debat over commerciële instituties dat nu al enkele decennia woedt en ondanks de recente synthese en inspirerende hypothese van Gelderblom, is er nog werk aan de winkel voor historici die geïnteresseerd zijn in handel, kooplieden en handelssteden. Deze laatste sectie wil enkele discussiepunten en potentieel nieuwe onderzoekspistes en perspectieven aanbieden. Daarbij vertrek ik van de meer theoretische reflecties over instituties om te eindigen bij de empirische kant van de zaak.⁵⁷

Instituties, zoals gedefinieerd door North, zijn spelregels. Ze bepalen wat mag en wat niet mag en maken zo het gedrag van economische tegenpartij voorspelbaar en transacties mogelijk. Instituties moeten opportunisme en vals spelen tegengaan. De aanwezigheid van instituties, of ze nu privaat of publiek waren, zorgde voor een verhoging van kosten van opportunistisch gedrag zodat kooplieden ervoor kozen om volgens de regels te werken. Maar wanneer men de bewaarde brieven en boekhoudingen van kooplieden of de vonnissen en procesdossiers van rechtbanken waar handelszaken voorkwamen bekijkt, kan de historicus zich toch niet ontdoen van de impressie dat regels met de voeten getreden werden wanneer het in het belang van de koopman was om dat te doen. Eigenbelang werd altijd mee in rekening genomen en die afweging beïnvloedde, botste met en vormde instituties.⁵⁸ Instituties en regelgeving droegen dus bij aan het vergemakkelijken van handelstransacties, maar ze waren dus niet automatisch effectief; zelfs bij perfect functionerende instituties zou een koopman toch kunnen opteren om zijn tegenpartij te bedriegen of om opportunistisch te handelen.

Kooplieden maakten allicht steeds een kosten-batenafweging bij hun beslissingen: als het aanrekenen van een hogere prijs of het leveren van goederen van slechte kwaliteit meer opbracht dan het verliezen van een klant of handelspartner, het eventuele sociale stigma of zelfs de daaruit voortvloeiende rechtszaak, dan handelde de koopman opportunistisch. Het is bovendien niet gegarandeerd dat de tegenpartij naar de rechtbank stapte, deze maakte immers ook een kosten-batenanalyse. De New Institutional Economics heeft vooral oog voor de transactiekostenverlagende effecten van de instituties die ze bestudeert. Soms wordt dan echter over het hoofd gezien dat je niet alleen de kosten van handelen in rekening moet nemen maar ook de baten, de opbrengsten. Wan-

⁵⁵ Margaret C. Jacob, *Strangers nowhere in the world. The rise of cosmopolitanism in early modern Europe* (Philadelphia, Pa 2006) 66-94; Trivellato, *The familiarity of strangers*.

⁵⁶ Gelderblom, *Cities of commerce*, 202.

⁵⁷ Hier is het discussiedossier over Cities of Commerce dat verscheen in het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (2014/4) in belangrijke mate een leidraad en inspiratiebron geweest.

⁵⁸ Thomas Max Safley, ‘Institutions and their discontents’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11 (2014) 61-73.

*In deze allegorie van de handel figureren de Antwerpse skyline en de Schelde prominent. Op de oevers en op het water is het en komen en gaan van schepen en handelswaar waarover gesja-cherd wordt, die vervolgens wordt gemarkeerd met de tekens van de eigenaar en daarna voor vervoer op karren getrokken wordt. De gravure toont eveneens de kwetsbaarheid van handel: leger troepen trekken doorheen het landschap. Het was precies die politieke en militaire shock – de val van Antwerpen in 1585 – die het einde van het Antwerpse succes betekende. Deel uit Jost Amman, *Eigentliche Abbildung desß ganzen Gewerbs der löblichen Kaufmannschafft*, 1585, gravure (Koninklijke Bibliotheek, Brussel).*

neer de opbrengsten hoog genoeg waren, dan konden kooplieden hogere kosten tolereren. Hogere kosten in de plaats van aankoop konden goedge maakt worden wanneer er een hoge prijs gehaald kon worden bij verkoop.⁵⁹ Denk maar aan de internationale bedrijven die zeldzame metalen zoals coltan ontginnen voor de productie van gsm's in het corrupte, quasi-wetteloze en door oorlog geteisterde oostelijke deel van de democratische Republiek Congo. Vals spelen hoefde trouwens later commercieel succes niet te hypothekeren: Jan Della Faille belazerde zijn baas en latere vennoot, de naar Venetië geëmigreerde Maarten De Hane, vanuit Antwerpen voor aanzienlijke bedragen. Hij stelde hiervoor zelfs twee boekhoudingen, een echte en een valse, op. Met deze gelden zette hij een eigen bedrijf op dat erg succesvol zou worden.⁶⁰ Zolang de diensten van een koopman onmisbaar geacht werden, kon er veel door de vingers gezien worden.

Daarmee komen we tot de kip-of-het-ei vraag: zijn instituties oorzaak of gevolg van de groeiende Europese handel? De institutionele school gaat ervan uit dat instituties groei veroorzaken. Aan de basis van deze veronderstelling ligt het denken over instituties in termen van problemen en oplossing. Kooplieden werden geconfronteerd met problemen zoals onveiligheid, onzekerheid en mogelijk opportunistische handelspartners; een hele lijst instituties kan dan opgesomd worden die deze problemen (deels) oplosten. Zeker economen, omwille van modelleringsvoorwaarden, gaan uit van de

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Wilfrid Brulez, *De firma Della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16de eeuw* (Brussel 1959).

‘één probleem-één institutie die het oplost’-aanpak. Een belangrijke nuance werd reeds gemaakt: de historische realiteit leert dat instituties meerdere functies konden hebben en dat kooplieden zeker van meerdere instituties gebruikmaakten bij het managen van hun handel.⁶¹ Brugse herbergiers voorzagen kooplieden niet alleen in bed, bad en brood (en wijn of bier); ze boden ook opslagplaats en een plaats om transacties af te sluiten aan en ze fungeerden eveneens als makelaars of agenten voor hun gasten.⁶² Tegelijkertijd maakten de vreemde kooplieden in Brugge ook gebruik van andere intermediairs en van de diensten van de stedelijke overheid, gilden en rechtbanken. Het probleem-oplossend denken gaat af en toe ook voorbij aan de eigenheid en de doelen van instituties en organisaties. Bij broederschappen waar kooplieden lid van waren, was het sociaal kapitaal dat ze genereerden eerder een nevenproduct van het hoofddoel, namelijk devotie. De stedelijke rechtbanken werden niet alleen voor kooplieden sneller en efficiënter gemaakt. Daarbij moet ook rekening gehouden worden met factoren als toeval en padafhankelijkheid die in sterke mate het beschikbare gamma aan instituties determineerden.

Zelfs met *open-access* instituties konden kooplieden nog hinder ondervinden. Zelf deed ik onderzoek naar de opkomst van Nederlandse kooplieden die vanuit Antwerpen de Europese markten veroverden in de zestiende eeuw (in tegenstelling tot heel wat andere historici die meer gefascineerd waren door de buitenlandse handelaars).⁶³ In zestiende-eeuws Antwerpen zagen volgens verschillende historici heel wat *open-access* instituties het levenslicht.⁶⁴ De Antwerpse schepenbank, waar nauwelijks kooplieden in zetelden, had meer oog voor het aantrekken en in de stad houden van groepen buitenlandse kooplieden die zo privileges en voordelen loskregen van de stad (de Engelse Merchant Adventurers op kop); lokale kooplieden die internationaal actief waren konden in Antwerpen wel genieten van de *open-access* instituties die de stad rijk was maar werden niet gesteund in het buitenland om de buitenlandse kooplieden niet te schofferen. Desondanks dit gebrek aan steun slaagden de Antwerpse kooplieden er wel in om producten van eigen bodem aan de man te brengen op Europese markten en om marktaandeel te veroveren in belangrijke transitproducten zoals Engels textiel en oosterse specerijen en suiker.⁶⁵ Dit toont hoe instituties niet altijd vereist waren opdat een groep kooplui commercieel succesvol kon worden.

Cities of commerce focust op de Nederlanden maar om de institutionele puzzel echt op te lossen is een doorgedreven Europese vergelijking nodig.⁶⁶ Chronologie is cruciaal bij deze vergelijking: welke instituties waren wanneer in gebruik in Europese handelssteden, welke functies en beperkingen hadden ze, wie maakte er gebruik van?⁶⁷

61 Frederic C. Lane, ‘Economic consequences of organized violence’, *The Journal of Economic History* 18 (1958) 401-417, 409-410; Gelderblom, *Cities of commerce*, 43; Sheilagh Ogilvie, ‘“Whatever is, is right”? Economic institutions in pre-industrial Europe’, *The Economic History Review* 60 (2007) 649-684, 667-671, 74-75; Gelderblom en Grafe, ‘The rise, persistence and decline of merchant guilds’, 478; Gelderblom, ‘Thinking about Cities of commerce – a rejoinder’, 121-122.

62 *Cities of commerce*, 42-75; Murray, *Bruges*.

63 Jeroen Puttevils, *Merchants and trading in the sixteenth century. The Golden Age of Antwerp*, Perspectives in Economic and Social History (Londen 2015).

64 Ogilvie, *Institutions and European trade*; Gelderblom, *Cities of commerce*.

65 Puttevils, ‘Antwerp’s export trade and generalized institutions’.

66 Van Bavel, ‘History as a laboratory’; Gelderblom, ‘Thinking about Cities of commerce – a rejoinder’.

67 Dit geeft Oscar Gelderblom ook aan. ‘Thinking about Cities of commerce – a rejoinder’, 131.

Zo kan men, uiteraard niet met perfecte zekerheid, nagaan of de groei van handel zich inzette voor of na het ontstaan van een bepaalde institutie. Het heeft dus geen zin om individuele instituties in hun isolement te bestuderen; de hele mix doet er toe. Tevens moet er veel meer aandacht besteed worden aan de analyse van het gedrag van kooplieden – niet met moderne economische *incentives* in het achterhoofd maar met respect voor de historische context – en voor hun omgang met de aanwezige instituties. Hiervoor kan men gebruik maken van de bestaande bronnenpublicaties van brieven en boekhoudingen en studies over bepaalde handelaars en handelsgroepen maar het loont ook om naar minder voor de hand liggende bronnentypes op zoek te gaan en nieuw archiefonderzoek te doen. Ik toonde zelf aan op basis van een uitzonderlijke exportbelasting dat kleinere handelaars evenzeer deelnamen aan internationale handel vanuit het zestiende-eeuwse Antwerpen. Ze handelden in dezelfde producten en op dezelfde bestemmingen als hun grotere collega's, zij het uiteraard op kleinere schaal. Dit levert meteen het bewijs voor het effect van de *open-access* instituties die de Antwerpse markt rijk was.⁶⁸

Het is inderdaad aannemelijk dat de stedelijke overheid handel kon bemoeilijken of faciliteren. En de motieven en belangen van de bestuurders konden de slinger naar beide kanten doen slaan. Deed de samenstelling van de stedelijke overheid ertoe, moesten de raadsleden zelf kooplieden zijn of volstond een zekere affiniteit met handel?⁶⁹ Kooplieden hebben zeker gewogen op veranderingen in het beleid en in de wetgeving maar dat ging zelden automatisch; er moest onderhandeld en geconsulteerd worden en verschillende belangengroepen botsten meestal met elkaar tot er een valabel compromis uit de bus kwam. Het loont om dit onderhandelingsproces te karteren. In een recent artikel laat ik samen met Dave De ruyscher zien hoe het debat en de onderhandelingen konden verlopen. In de jaren 1550 en 1560 gingen stemmen op om de Antwerpse markt voor zeeverzekeringen (van schepen en cargo) te 'nationaliseren' en om een nieuw regelgevend kader in voege te laten treden. Er zou een door de overheid aangestelde officier komen die tegen betaling en verplicht alle polissen zou registreren en controleren op hun rechtsgeldigheid. De vorstelijke overheid ging daarmee in op het voorstel van Giovanni-Battista Ferrufini die zich meteen ook wou laten aanstellen als de nieuwe officier. Het voorstel en de nieuwe wetgeving gaf aanleiding tot een bits debat tussen de verschillende stakeholders: Ferrufini zelf, de vorstelijke overheid in Brussel, de Antwerpse schepenbank, enkele grote kooplieden-verzekeraars die Ferrufini steunden, maar ook een grote groep kleine verzekeraars, verzekeringsnemers en -makelaars die een slechte dienstverlening en broodroof vreesden indien Ferrufini zou geïnstalleerd worden. De stedelijke overheid trachtte te bemiddelen tussen de verschillende belangengroepen, maar realiseerde zich al snel dat het vinden van een compromis moeilijk zou worden. De stedelijke overheid was in dit geval dus niet in staat om zomaar de wensen van 'de' kooplieden – verre van een uniforme groep – actief op de Antwerpse zeeverzekeringmarkt in te willigen. De tegenstanders van het Ferrufini-voorstel zou-

68 Puttevils, 'Antwerp's export trade and generalized institutions'.

69 Martha Howell, 'Oscar Gelderblom. Cities of commerce: the institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650', *The American Historical Review* 119 (2014) 1759-1760; Ian Peter Grohse, 'Cities of commerce. The institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650', *Scandinavian Economic History Review* 63 (2015) 95-97, 97.

den uiteindelijk hun slag thuishalen, mogelijk omdat er heel expliciet gesteld werd in de vele rekwesten dat als de vooropgestelde hervorming doorgevoerd zou worden, verzekeraars en verzekeringnemers naar andere Europese markten zouden trekken voor hun verzekeringspolissen. Het is een duidelijk voorbeeld van hoe interstedelijke competitie als drukkingsmiddel gebruikt kon worden. Ook dreigden de tegenstanders van het Ferrufini-voorstel gewoon ondergronds te gaan: ze zouden de polissen informeel afsluiten, reputaties zouden de transacties ondersteunen en informele scheidsrechters konden over geschillen beslissen. Kortom, als de overheid en de wetgever niet mee wilden, dan maakte men wel uitsluitend gebruik van *private-order* instituties.⁷⁰

Bovendien was de ontwikkeling van handel ook mogelijk in steden waar de overheid helemaal niet zo happig was op *open-access institutions*. In zijn discussietekst over *Cities of commerce* heeft Thomas Max Safley het over zestiende-eeuws Augsburg: de overheid van deze Zuid-Duitse handelsstad verbande joden en christenen, was erg laat met duidelijke wetgeving en procedures voor bankroeten en vennootschappen en toch werd Augsburg een groot commercieel en financieel centrum ondanks het gebrek aan *open-access* instituties. Wat er in Augsburg toe deed waren *private-order* instituties van de kooplieden zelf die, wanneer gewenst, ingebed konden worden in *public-order* instituties.⁷¹ De impuls voor institutionele ontwikkeling kon ook uitgaan van andere machthebbers dan de stedelijke overheid. In Bergen-op-Zoom de commerciële zusterstad van Antwerpen werden commerciële instituties, infrastructuur en regelgeving niet zozeer ingericht door de schepenbank maar wel door de stadsheren, de markiezenfamilie van Glymes. De Bergse instituties werden dus wel ingericht in de stad maar de impuls ging uit van een adellijke heer.⁷² Vorsten en hun instellingen kenden zeker hun beperkingen en staatsvorming alleen is zeker geen afdoende verklaring voor de groei van de Europese handel. Maar staten, vorsten en hun instellingen speelden echter wel mee: stadsbestuurders hadden banden met de vorst en zijn instellingen, kooplieden maakten gebruik van de vorstelijke rechtbanken (toegegeven minder frequent dan van stedelijke of van meer informele scheidsrechters), vorsten konden bescherming bieden, garandeerden monetaire stabiliteit en waren actief als wetgever. Dat werd ook duidelijk in het Ferrufini-debacle: daar speelde de centrale overheid – aangezien zeeverzekering *ratione materiae* behoorde tot de bevoegdheid van de vorst – een belangrijke rol. Zowel voor de Nederlanden als voor andere regio's moet rekening gehouden worden met de bevoegdheden en beperkingen van de verschillende machtsechelons en hun subsidia-riteit.⁷³ Zo vroegen de Bruggelingen in 1488 om de bescherming van kooplieden, mo-

70 Dave De ruysscher en Jeroen Puttevels, 'The art of compromise. Legislative talks for marine insurance institutions in Antwerp (c. 1550-c. 1570)', *Low Countries Historical Review* 130:3 (2015) 25-49.

71 Thomas Max Safley, 'Business failure and civil scandal in early modern Europe', *Business History Review* 83 (2009) 35-60; Katharina von Ciriachy-Wantrup, *Familien- und erbrechtliche Gestaltungen von Unternehmen der Renaissance. Eine Untersuchung der Augsburger Handelsgesellschaften zur frühen Neuzeit*, Augsburgser Schriften zur Rechtsgeschichte (Berlijn 2007).

72 Willem A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)* (Hilversum 2000).

73 Peter Stabel, 'Economic development, urbanisation and political organisation in the late medieval southern Low Countries', in: Peter Bernholz, Manfred E. Streit en Roland Vaubel (red.), *Political competition, innovation and growth: a historical analysis* (Berlijn 1998) 183-204; Jan Dumolyn en Peter Stabel, 'Stedelijkheid in harmonie en conflict. Gemeenschap, spanningsvelden en sociale controlemechanismen in de stad', in: Ed Taverne e.a. (red.), *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing* (Rotterdam 2012) 57-72.

netaire stabiliteit, rechtszekerheid en ze verwachten dat die gegarandeerd werden door de vorst, de graaf van Vlaanderen.⁷⁴

Interstedelijke competitie om de opbrengsten van handel speelt een hoofdrol in de Gelderblom-hypothese; het zet steden aan om hun juridische, commerciële en financiële instituties constant te verbeteren. Dit is logisch onderbouwd maar echter moeilijk empirisch te bewijzen.⁷⁵ Pasten steden echt hun instituties aan omdat ze vreesden dat de kooplieden anders hun heil elders zouden gaan zoeken? Dachten ze aan specifieke concurrenten? In *Cities of commerce* passeren Brugge, Antwerpen en Amsterdam de revue. Waren dit echt elkaars concurrenten of eerder elkaars opvolgers nadat een politieke schok hun voorganger genekt had? Brugge oefende sterke controle uit op haar voorhaven Sluis, maar onderhield een meer symbiotische relatie met opvolger Antwerpen in de vijftiende eeuw; Antwerpen co-organiseerde een jaarmarktencyclus met Bergen-op-Zoom, maar het blijft onduidelijk waarom Antwerpen het uiteindelijk haalde van haar Brabantse tegenhanger; Amsterdam functioneerde dan weer als één van de schakels in het complexe havensysteem van de Noordelijke Nederlanden.⁷⁶ Toekomstig onderzoek moet zeker aandacht besteden aan de krachten van competitie, interdependentie en samenwerking, zowel wat betreft de handelssteden van de Nederlanden als hun Europese tegenhangers. Mogelijk kunnen er dan indicaties gevonden worden van de motivaties die stedelijke overheden hadden om hun instituties aan te passen en of competitie daarbij een (hoofd)rol speelde. Mary Lindemanns recente boek over zeventiende- en achttiende-eeuwse koopmansrepublieken laat alleszins zien dat het loont om rekening te houden met zowel de politieke economie als de politieke cultuur van deze steden, en de respectievelijke bronnen die we voor de studie daarvan kunnen inzetten.⁷⁷ Lindemann beschrijft ook met erg veel detail hoe de houding van verschillende groepen in de samenleving tegenover handel en handelaars kon verschillen. Hiermee wordt duidelijk dat de stedelijke context niet zomaar kan verengd worden tot de stadsmagistraat, koopliedengilden, een aantal ambachten en de koopliedengemeenschap zelf.

74 Jan Dumolyn, “Our land is only founded on trade and industry.” Economic discourses in fifteenth-century Bruges’, *Journal of Medieval History* 36 (2010) 374-389.

75 Paul M. Hohenberg, ‘Review of *Cities of commerce. The institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650*’, EH.net, http://eh.net/book_reviews/cities-of-commerce-the-institutional-foundations-of-international-trade-in-the-low-countries-1250-1650/; J.L. Bolton, ‘Oscar Gelderblom, *Cities of commerce. The institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650*’, *The Economic History Review* 67 (2014) 1172-1173; Safley, ‘Institutions and their discontents’.

76 Voor Brugge en Sluis: Bart Lambert, ‘De Genuese aanwezigheid in laatmiddeleeuws Brugge (1435-1495). Een laboratorium voor de studie van instellingen en hun rol in de economische geschiedenis’ (Dissertatie Universiteit Gent 2011) 70-73. Voor Brugge en Antwerpen: Jim L. Bolton en Francesco Guidi Bruscoli, ‘When did Antwerp replace Bruges as the commercial and financial centre of north-western Europe? The evidence of the Borromei ledger for 1438’, *The Economic History Review* 61 (2008) 360-379; Jan Dumolyn en Bart Lambert, ‘Cities of commerce, cities of constraints. International trade, government institutions and the law of commerce in later medieval Bruges and the Burgundian state’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis* 11 (2014), 89-102, 98-99. Voor Antwerpen en Bergen-op-Zoom: Cornelis J.F. Sloomans, *Paas- en Koudemarkten te Bergen-op-Zoom, 1365-1565*, 3 delen (Tilburg 1985); Bruno Blondé en Raymond Van Uytven, ‘De smalle steden en het Brabantse stedelijke netwerk in de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd’, *Lira Elegans* 6 (1999) 129-182; Yolande E. Kortlever, ‘The Easter and Cold fairs of Bergen-op-Zoom (14th-16th centuries)’, in: S. Cavaciocchi (red.), *Fiere e mercati nella integrazione delle economie Europee, secc. 13-18. Atti della Trentaduesima settimana di studi*, 8-12 maggio 2000 (Florence 2001) 625-643. Voor Amsterdam en de Noord-Nederlandse havens: Clé Lesger, *The rise of the Amsterdam market and information exchange. Merchants, commercial expansion and change in the spatial economy of the Low Countries, c. 1550-1630* (Aldershot 2006).
77 Mary Lindemann, *The merchant republics. Amsterdam, Antwerp, and Hamburg, 1648-1790* (New York 2015).

Het debat rond instituties voor Europese handel, de rol van stedelijke en andere overheden, en hun effect op transacties en op het gedrag van kooplieden is verre van beslecht. Idealiter gaan in toekomstig onderzoek de precisie en de aandacht voor detail en context die een goed historicus kenmerken hand in hand met de fijn-gestelde vraagstellingen en de methodes zoals sociale netwerkanalyse, speltheorie en zelfs sociale experimenten op mensen, die economen en sociologen inzetten in hun onderzoek.⁷⁸ Bovendien moet rekening gehouden worden met de individuele contexten van steden en regio's en de veelheid aan groepen, regels en instellingen die een impact konden hebben op hoe handel gevoerd werd en wie er toegang toe had. Die veelzijdigheid is precies waar het veld van de stadsgeschiedenis sterk in staat. Gelderblom's *Cities of commerce* focuste terecht op de rol van stedelijke overheden en hun interacties met kooplieden. Toekomstig onderzoek moet ook de interacties tussen de vorstelijke overheden en steden enerzijds en de conflicten en discussies rond handel tussen groepen binnenin steden zelf bestuderen. De creatie van *open-access* instituties is een belangrijke drijvende kracht geweest maar moeten we ook niet kijken naar hoe kooplieden deze nieuwe instituties ervoeren en gebruikten? Met welke hinderpalen hadden ze het bijzonder moeilijk? Daarvoor is een close-reading van de egodocumenten van kooplieden – briefwisseling, boekhouding – vereist. Wanneer we deze pistes volgen, kunnen we tot een beter beeld van de politieke economieën van handel komen. Met die bagage kan dan de vergelijking met niet-Europese contexten aangegaan worden. Meer onderzoek zal zo leiden tot complexere en daardoor rijkere inzichten.

78 Erik O. Kimbrough, Vernon L. Smith en Bart J. Wilson, 'Historical property rights, sociality, and the emergence of impersonal exchange in long-distance trade', *American Economic Review* 98 (2008) 1009-1039. Voor dit experimentele artikel werd een online platform opgezet. Spelers waren ofwel producenten of handelaars van een van de drie dorpen en moesten beslissingen nemen over de productie van twee goederen en de import van een derde goed uit een ander dorp dat ze zelf niet konden produceren. Na vele spelrondes en een analyse van de chatlogs werd duidelijk hoe de spelers specialiseerden, hoe handel met de andere dorpen tot stand kwam en hoe intra-dorp-relaties persoonlijker waren dan de relaties die de handelaars van de verschillende dorpen met elkaar onderhielden.

De stad in de schijnwerpers

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2013)

In 2009 besloot *Stadsgeschiedenis* om van start te gaan met een nieuwe rubriek waarin jaarlijks een overzicht wordt gegeven van wat er verschijnt in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften. Op die manier hoopt de redactie u op de hoogte te houden van de recente ontwikkelingen in het onderzoek over de Lage Landen. Niet iedereen kan immers systematisch alle historische tijdschriften doornemen op zoek naar interessante lectuur. Zeker de lokale stadshistorische jaarboeken ontsnappen vaak aan de aandacht, terwijl ze soms interessant vergelijkingsmateriaal bevatten. Een aantal artikels bevat bovendien inzichten die het lokale belang overstijgen. Deze review houdt u samen met de jaarlijkse review over de bijdragen in internationale tijdschriften op de hoogte van de laatste ontwikkelingen in het stadshistorische veld. Dit jaar werden 57 historische tijdschriften doorplozen om de voorliggende review samen te stellen: zeventien algemene, twintig Belgische en twintig Nederlandse periodieken. In totaal leverde dit 85 artikels op die in deze bijdrage over de geschiedenis van steden in de Nederlanden worden besproken.¹

Verstedelijking en stedenbouw

Vanuit stadsgeschiedenis werd de laatste jaren op internationaal vlak opnieuw sterk ingezet op het onderzoek naar de diverse historische actoren in stedelijke architectuur, van de elite tot de laagste groepen op de sociale ladder. Daarbij werd door internationale onderzoekers als Michèle Dagenais of Pierre Yves Saunier ook de studie van het stedelijke ambtenarenapparaat geïntroduceerd. Ze tonen daarbij duidelijk aan hoe het onderzoek naar deze stedelijke administraties niet alleen relevant is voor de studie van de stedelijke ruimtelijke en materiële transformaties, maar ook als case voor stadshistorisch onderzoek naar het sociale beleid en de evolutie in de professionalisering van diverse beroepsgroepen. Studies naar de inbedding van architectuur in het ruime Belgische stedelijke beleid bleven op enkele uitzonderingen na echter lang buiten het werkveld van architectuur- en stadshistorici. Onderzoek naar de negentiende-eeuwse stedelijke bouwwerf in Antwerpen, de architect als provinciaal ambtenaar in West-Vlaanderen of de historische stedelijke architectuur in kleinere Vlaamse steden brengt daar stilaan verandering in. Het onderzoek van Jozefien Feyaerts naar ‘Philippe Van Boxmeer (1863-1955), stadsbouwmeester van Mechelen van 1893 tot 1913’, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 117 (2013) 131-191 sluit hierbij aan. Op basis van administratieve bronnen aangevuld

1 Een volledige lijst met alle geraadpleegde tijdschriften is te vinden op: <http://www.eshec.eur.nl/VanDijck>. De voorliggende review behandelt de jaargang 2013 omdat heel wat lokale stadshistorische tijdschriften laat verschijnen. Op het moment dat de review werd samengesteld, was jaargang 2014 nog niet beschikbaar voor alle doorgenomen tijdschriften.

met egodocumenten kan ze niet alleen licht werpen op de formele administratieve processen, maar kan ze ook aantonen welke impact deze administratieve praktijk had op de dagdagelijkse taakinvulling van Van Boxmeer als architect. Die dagdagelijkse praktijk staat ook op de voorgrond in de bijdrage van Ineke Teijmant over 'Ko Mulder (1900-1988): stedenbouw op ooghoogte', *Maandblad Amstelodamum* 100 (2013) 51-67. Daarin laat Teijmant overtuigend zien hoe de eerste vrouwelijke stedenbouwkundige ambtenaar in Amsterdam, Jakoba Helena Mulder (of Ko Mulder), de doctrinaire stedenbouwkundige plannings- en zoneringsconcepten achter zich liet en de menselijke schaal weer introduceerde.

Het tijdschrift *Holland* bracht in 2013 een themanummer uit over de veelzijdigheid van (Hollandse) havens, waarbij ook heel wat aandacht gaat naar de functie van en de ruimtelijke posities die deze havens innamen over de eeuwen heen. De auteurs volgen daarmee een internationale trend waarbij onderzoek naar havensteden steeds hoger op de agenda van stadshistorici kwam te staan en naast (tweejaarlijkse) sessies op de internationale Urban History Conferences ook resulteerde in publicaties als *Port cities. Dynamic landscapes and global networks* (Routledge 2011), waarin onderzoekers onder redactie van Carola Hein aantoonde hoe havensteden via handels- en transportnetwerken, maar ook via religieuze, migratie of andere netwerken evolueerden en hoe onder meer politieke, maar ook financiële, technologische of conceptuele factoren deze havensteden vorm gaven. Het interessante aan het themanummer van *Holland* is dat het nog een stap verder gaat. Zo worden niet alleen politieke en socio-economische factoren en evoluties en hun impact op de ruimtelijke transformatie belicht (zoals in de bijdragen van Jaap Evert Abrahamse en Menne Kosian, 'De verdediging van Amsterdam van de middeleeuwen tot de Koude Oorlog', *Holland* 45 (2013) 53-64 en Kim Zweerink, 'Hollandse havens. Verspreidingspatroon en ruimtelijke transformatie, 13de-20ste eeuw', *Holland* 45 (2013) 117-126), maar wordt ook ingegaan op de beleving en de verbeelding van deze havensteden. Zo gaat Joost Schokkenbroek in 'Havens: plaatsen van herinnering of vinexlocaties van de toekomst?', *Holland* 45 (2013) 110-116 onder meer in op hoe in negentiende-eeuwse Nederlandse gedichten de relatie tussen stad en haven wordt ervaren. In 'Shock cities: Liverpool, Marseille en Rotterdam en de beeldvorming van de negentiende-eeuwse havenstad', *Holland* 45 (2013) 156-168 laat Paul van de Laar dan weer zien hoe city marketeers die vandaag geen rekening houden met de geschiedenis en de beeldvorming van de stad de geloofwaardigheid van hun campagnes volledig ondermijnen.²

Tot slot verschenen in 2013 ook een reeks meer traditioneel opgevatte artikels, die door hun deskundige contextualisering en door de integratie van een comparatief perspectief erg relevant zijn. Dit is zeker zo voor het artikel van Wim Boerefijn over 'De vorm van nieuwe steden uit de 13e en 14e eeuw', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 31 (2013) 3-15, de bijdrage van Ward Leloup en Bram Vannieuwenhuijze over 'Damme en Sluis: de oorsprong en vroege stadsontwikkeling van twee middeleeuwse Zwinstadjes', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 150 (2013) 13-56 of

2 Over de totstandkoming van het historische beeldgeheugen van de havenstad Amsterdam zie: Boudewijn Bakker, 'De "Atlas van Amsterdam" en zijn encyclopedische wortels', *Maandblad Amstelodamum* 100 (2013) 99-133. J.F. Heijbroek, 'De atlas Ottens. Een stadhoudelijke prentcollectie in het Rijksmuseum', *Maandblad Amstelodamum* 100 (2013) 165-175.

Yvonne van Mil, 'Planvorming en stadsuitbreiding in de 19e eeuw nader bekeken en vergeleken', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 31 (2013) 21-34.

Economische ontwikkelingen

Nikki Brand en Jan Luiten van Zanden onderzoeken in 'Infrastructuur in een stedenlandschap. Holland 1200-1850', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 10 (2013) 3-32 de relatie tussen staatsvorming en de aanleg van economische structuur. Dit doen ze door te kijken naar de aanleg van kanalen in zuidelijk Holland beneden de IJ. Ze komen tot de conclusie dat dergelijke infrastructuurwerken vooral plaatsvonden in drie periodes: gedurende de dertiende eeuw, in de Gouden Eeuw tussen 1600 en 1660 en tijdens de regering van koning Willem I vanaf 1815. De auteurs concluderen dat de groeiende macht van een aantal steden en hun onderlinge concurrentie in Holland er vaak voor zorgde dat grote infrastructuurwerken werden tegengehouden. Staatsvorming leidde in de Republiek niet altijd tot een betere en efficiëntere aanleg van economische infrastructuur. Steden lobbyden namelijk in de statenvergaderingen tegen de verbetering van het bestaande waterwegennetwerk omdat dit het status quo tussen steden in gevaar kon brengen.

In het postuum gepubliceerde 'Winkels in Den Haag, 1575-1795', *Jaarboek Die Haghe* (2013) 10-40 beschrijft Thera Wijsenbeek-Olthuis hoe het kramersberoep zich specialiseerde in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Den Haag. Vooral de invoer van nieuwe, exotische producten zorgde voor de groeiende differentiatie in het winkelaanbod in het vroegmoderne Den Haag. Marktkramers gingen zich steeds meer toeleggen op een welbepaalde niche en probeerden kopers te verleiden door aantrekkelijke winkelruimtes in te richten.³ Het investeringsgedrag van de achttiende-eeuwse Haagse elite komt uitgebreid aan bod in Josje Schnitzeler, 'Risicomijdende regenten of wereldwijde investeerders. Het investeringsgedrag van welgestelde Hagenaars rond 1740 en de financiële markt in Den Haag', *Jaarboek Die Haghe* (2013) 41-67. De auteur stelde de financiële portfolio samen van 67 personen voor het jaar 1740. Interessant is de conclusie dat de Haagse elite veel minder defensief belegde dan hun standsgenoten elders in de Republiek. De vele buitenlandse contacten die eigen waren aan de stad, zorgden ervoor dat niet alleen in eigen land werd geïnvesteerd.

Het tijdschrift *Zeeland* vormde in 2012 en 2013 het decor voor een interessant debat over het nwo-project 'The balance between city and countryside: Disurbanisation and the rise of an agrarian society: Zeeland 1700-1860' onder leiding van Wijnand Mijnhardt en Paul Brusse. Dit onderzoek resulteerde in een aantal publicaties die uitleggen dat desurbanisatie niet meteen strijdig is met de opkomst van de moderne samenleving. Agrarische ontwikkeling kan immers evenzeer moderne groei en welvaart creëren, dat hoeft niet altijd via verstedelijking en industrialisering te verlopen. Het debat in tijdschrift *Zeeland* startte met een review van Willem van den Broeke en Tobias van Gent

3 Ook boekdrukkers en boekhandelaren wisten hun klanten met steeds nieuwe artikelen en strategieën te verleiden. Zie: J. Luijt, "La librairie s'accorde assez bien avec mon autre négoce". Nicolas Chevalier: verzamelaar, boekdrukker en penningmaker', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2013) 95-116. Willem G. Doornbos, 'Het boekbindersatelier van Frederikus Rassers', *Historisch Jaarboek Groningen* (2013) 54-69. Vanuit het perspectief van een veelkoper: Annemieke Klijn, 'De culturele horizon van Johannes Vrijthoff (1722-1793), medicinae doctor te Maastricht', *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 58 (2013) 3-29.

die de resultaten van het NWO-project als overdreven en ongenueanceerd bestempelden. De auteurs hadden vooral moeite met de manier waarop Paul Brusse, Jeanine Dekker, Arno Neele en Wijnand Mijnhardt het achttiende-eeuwse Zeeland wegzetten als een perifere regio. In een reactie op deze bespreking verweten de uitvoerders van dit project Van den Broeke en van Gent dan weer Zeeuws patriotisme en een provincialistische mentaliteit. Het debat toont aan dat het moeilijk is om op basis van de studie van één provincie verstrekkende conclusies te trekken over het de desurbanisatie van de gehele republiek.

Het *Jaarboek De Oranjeboom* wijdde in 2013 verschillende artikelen aan de suikerverwerking in en rond Breda. Henk Muntjewerff doet in 'De Faam van Chocolate-, Drop- en Suikerwerk. Twee eeuwen Bredase zoetwarennijverheid', *Jaarboek De Oranjeboom* 66 (2013) 124-189 de geschiedenis uit de doeken van één van de vele Bredase suikerverwerkende bedrijven: De Faam. Deze bedrijfsgeschiedenis start bij de jonge bakkerszoon Hendrik de Bont die zich in 1807 als negentienjarige in Breda vestigt en een banketbakkerij opstart na zijn leertijd. Muntjewerff vertelt vervolgens in detail het verhaal van de industrialisering van de productie en de opeenvolging van de verschillende generaties binnen dit familiebedrijf dat uiteindelijk in buitenlandse handen zou vallen. In een kortere bijdrage schetst Peter van Steenover de geschiedenis van het suikerbieten verwerkende bedrijf Wittouck in Breda. Hij legt in 'Suikerfabriek 'Wittouck' Breda (1872-2005)', *Jaarboek De Oranjeboom* 66 (2013) 190-207 uit dat de goede ligging van het bedrijf aan spoor-, water en autosnelwegen, de relatief lage lonen in Brabant en de keuze voor technologische innovatie ervoor zorgden dat Wittouck veel langer wist te overleven dan andere suikerverwerkende bedrijven in de regio.

Havens: werk en migratie

In het onderzoek van stadshistorici staat vaak centraal hoe verschillende typen steden van invloed zijn op het sociaal, economisch en cultuur leven in de stad. Hoe verschilt bijvoorbeeld een industriestad van een garnizoensstad of een hoofdstad van een provinciestadje? Ook havensteden zijn – het is hierboven reeds gesignaleerd – bij uitstek een type stad dat zich op veel aandacht van historici kan verheugen. In de verschillende bijdragen in het reeds genoemde themanummer 'Havens in Holland' van het tijdschrift *Holland* 45 (2013) worden ook meer sociaal-economische thema's behandeld. Zo beschrijft Manon van der Heijden in 'De gezinseconomie in Hollandse havensteden 1580-1800', 102-109 aan de hand van secundaire literatuur de bijzondere positie van zeemansgezinnen in havensteden. Anders dan er vaak is beweerd, waren mannen in dienst van de VOC vaak wel degelijk getrouwd. Zij – maar ook andere zeelieden, bijvoorbeeld in de koopvaardij of de walvisvaart – waren vaak lange tijd van huis en in die tijd moesten hun gezinnen het op een eigen houtje zien te redden. Bij afwezigheid van de man traden de vrouwen op de voorgrond. Zij speelden een cruciale rol bij het regelen van financiële en juridische zaken binnen het gezin. Ook zien we dat vrouwen in havensteden, via het netwerk van hun echtgenoot, toegang hadden tot veel maritieme beroepen. Dit verschafte hen een relatief grote mate van zelfstandigheid in vergelijking met andere vrouwen in de vroegmoderne periode.

Ook logementhouders vervulden een cruciale rol in maritieme gemeenschappen. Hoewel zij als zielenronselaars vaak een slechte naam hebben, blijkt uit het artikel van

Hugo Landheer, ‘Een maandceelhouder en zijn klanten. De Amsterdamse logementhouder Hendrik Klaver’, 137-145 dat hun rol meer divers was. Het duurt even voordat de lezer doorheeft welke kant Landheer op wil met zijn artikel, maar uiteindelijk laat hij aan de hand van de correspondentie van zeelieden met hun logementhouder zien dat deze ook vooral administratieve en financiële dienstverlening verzorgde en optrad als een belangenbehartiger van zeelieden ten opzichte van verschillende instanties. Havens verschaffen natuurlijk niet alleen werkgelegenheid voor zeelieden aan boord van schepen. Scheepswerven waren in de vroegmoderne tijd vaak een van de cruciale economische sectoren in havensteden. Pepijn Brandon beschrijft in ‘Wie raapt de spaanders? Onrust aan de Amsterdamse admiraliteitswerf in “rustige jaren”’, 127-136 de oproer van de ‘bijltjes’ (scheepstimmerlieden) in 1749. De bijltjes eisten onder andere meer loon, regelmatigere uitbetaling en beter bier. Anders dan zijn voorgangers, plaatst Brandon dit oproer in een breder kader van reorganisatie van de admiraliteit in de voorgaande jaren en ziet hij in het optreden van de bijltjes vooral de tekenen van een breder sociaal protest en een ‘typische vorm van vroegmodern arbeiders-radicalisme’.

De functie van steden kan echter ook door de tijd heen veranderen. Zo had Antwerpen in de zeventiende en achttiende eeuw als textielstad vooral nog een regionale functie, maar groeide het in de negentiende eeuw uit tot een internationale havenstad. In ‘Circuits de migration vers un port en formation: Anvers, 1760-1860’, *Revue du Nord* 95 (2013) 125-164 – een artikel dat grotendeels gebaseerd is op haar proefschrift *Migrants and urban change: newcomers to Antwerp* (Londen 2009) – toont Anne Winter welke invloed deze transformatie heeft gehad op de migratiepatronen naar de stad. Dankzij haar ontwikkeling tot internationale havenstad verschaft Antwerpen meer werkgelegenheid dan als textielstad en was daardoor in staat om meer migranten, en vooral een grotere diversiteit aan migranten, te absorberen en te integreren. Deze veranderingen leverden echter geen breuk op met bestaande migratiepatronen vanuit de regio. Veel meer bestonden nieuwe en oude migratiepatronen naast elkaar, en kenden zij elk hun eigen tempo van verandering.

Jac Baart brengt in ‘Rotterdam 1940-1945. Rampspoed, ertskonvooien en profijtelijke projecten’, *Holland* 45 (2013) 147-155 ten slotte een aantal interessante gegevens bij elkaar over de Rotterdamse havens tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daaruit blijkt dat er sprake was van uitgebreide civiele collaboratie tijdens de oorlog. De haven werd immers ingezet in de oorlogseconomie. De Duitse bezetter importeerde via Rotterdam bijvoorbeeld ijzererts uit Scandinavië maar ook bij de bouw en uitrusting van oorlogsschepen speelde de Rotterdamse haven een cruciale rol.

Armenzorg en sociale controle

Dat armenzorg een van de centrale thema’s in het onderzoek naar steden is, blijkt ook dit jaar weer uit de vele artikelen die hierover gaan. Het is bekend dat het landschap van de laatmiddeleeuwse armenzorg wordt gekenmerkt door een grote versnippering van instellingen en initiatieven. Het belang van de uitdelingen bij de laatmiddeleeuwse ‘jaargetijden’, een jaarlijkse misdienst die werd gehouden voor het zielenheil van de stichter, wordt bestudeerd in Hannelore Franck, ‘Memoria et caritas. Jaargetijden als armenzorg in de Onze-Lieve-Vrouwparochie te Gent in de late Middeleeuwen’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 67 (2013)

29-57. Op basis van 93 jaargetijden bij de Heilige Geesttafel van de Onze-Lieve-Vrouwenparochie te Gent in de vijftiende eeuw, zoals die naar voren komen in stichtingsakten, rekeningen en obituarialia, betoogt Franck dat de jaargetijden door hun spreiding over het hele jaar een belangrijke aanvulling waren op de parochiale armenzorg. Naast kerkelijke en publieke instellingen kent de geschiedenis ook tal van voorbeelden van particuliere initiatieven. Zo ook de stichting van Hubert Déliot in Lille, opgericht na zijn dood in 1584. Anders dan publieke initiatieven kende deze stichting een zeer specifieke doelgroep: meester-stoffenwevers en hun echtgenoten of weduwen. In tijden van nood konden zij eenmalig aanspraak doen op een uitkering van de stichting. In 'Solidarité professionnelle après la mort. La fondation d'Hubert Déliot pour de pauvres sayetteurs (1584-1793)', *Revue du Nord* 95 (2013) 551-567 onderzoekt Alain Lottin aan de hand van de rekeningen het liefdadigheidsbeleid van de stichting en de invloed daarop van economisch schommelingen.

Over de armenzorg in Poperinge, waar eveneens een uniform systeem ontbrak, schrijft Jeroen Dewilde in 'Armoede en armenzorg in Poperinge (1750-1812)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 150 (2013) 337-375. Aangezien gemiddeld een kwart van de Poperingse bevolking tussen 1750 en 1812 direct afhankelijk was van de armenzorg volstond alleen het uitdelen van geld en brood niet langer. Op basis van wetteksten en armenlijsten uit 1750-1812 reconstrueert Dewilde de verscheidene pogingen van het stadsbestuur en de armenmeesters om de oorzaken van armoede op lokaal niveau aan te pakken: van de registratie van hen die aanspraak wilden maken op bijstand om rondtrekkende armen te weren, tot de tewerkstelling en het corrigeren en bestraffen van het gedrag van armen.

Ongeacht of armenzorg centraal georganiseerd werd of versnipperd was, zij was in bijna alle gevallen conditioneel: mensen moesten aan bepaalde eisen voldoen om aanspraak op haar te kunnen maken. Groepen die daar buiten vallen dienden andere manieren te bedenken om te kunnen overleven, zoals bedelen of zelfs criminele activiteiten. E.J. Broers analyseert in 'Rabauwen, vagebonden en andere ledige personen. Strafrechtelijke vervolging van criminele gezelschappen in de zeventiende en achttiende eeuw', *Noord Brabants Historisch Jaarboek* 30 (2013) 148-167 het justitiële optreden tegen zwervende groepen bedelaars en landlopers in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Brabant. Op basis van plakaten, verordeningen en de juridische stappen tegen de Bende van Engele Jantje in 1726, wordt vastgesteld dat de overlast die werd veroorzaakt door groepen rondzwervende criminelen als een ernstig probleem werd beschouwd. De groepen bedelden namelijk niet alleen, maar waagden zich ook aan zwaardere vergrijpen zoals brandstichting en kerkroof. Door een intensivering van klopjachten, aanhoudingen en het aanspannen van strafprocessen (onder meer via het snelrecht) werd het merendeel van de bendes uiteindelijk opgerold of uiteengedreven.

Niet alleen de overheden maar ook individuen en groepen konden het gerecht aanwenden om hun doelen te bereiken. In Elwin Hofman, 'Dikwijls bespied. Sociale controle onder burens in het achttiende-eeuwse Kortrijk', *De Leiegouw* 55 (2013) 27-40 worden de verschillende vormen van sociale controle die buurtgenoten tot hun beschikking hadden in het achttiende-eeuwse Kortrijk uiteengezet. In de tweede helft van de achttiende eeuw vond er volgens Hofman een verschuiving plaats waarbij het belang van 'formele' sociale controle door de staat via het gerecht toenam ten koste

van de informele middelen die eerder nog gebruikelijker waren – uiteenlopend van onvriendelijke blikken en roddels tot fysiek geweld. Deze verschuiving koppelt hij aan een veranderend eergevoel, waardoor publieke uitingen en beschamingsrituelen minder effectief waren. Daarnaast professionaliseerde men ook de naleving van wetten en normen, bijvoorbeeld via de oprichting van een professionele nachtwacht en een correctiehuis. Deze formele controle was niet alleen repressief, maar bood tegelijk voor burens nieuwe mogelijkheden om groepsnormen af te dwingen.

Gilden

Naast buurtgemeenschappen, vormden gilden een van de belangrijkste organisaties in vroegmoderne steden. Het belang van deze gilden is al jaren een *hot topic* onder historici. Een van de centrale vragen die gesteld wordt, is in hoeverre gilden, door hun vermeende monopoliepositie, een al dan niet remmende werking hadden op innovatie en economische groei. Met zijn onderzoek naar het Brusselse Vier Gekroondenambacht, een koepelorganisatie voor ambachten binnen de bouwnijverheid, draagt Boris Horemans bij aan dit debat. In ‘Van alle markten thuis? Ondernemers en ambachtmeesters in de Brusselse bouwsector tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 10 (2013) 3-27 toont Horemans aan dat het vooral kapitaalcrachtige buitenstaanders waren die de grote publieke bouwwerkzaamheden in achttiende-eeuws Brussel naar zich toe trokken. Hoewel het gildebestuur wel degelijk in handen was van een handjevol lokale families, die bovendien veel van de stedelijke opdrachten en ambten wisten te bemachtigen, beargumenteert Horemans dat veel van de initiatieven van het gilde, zoals verhoging van het entreegeld en het strikt naleven van de gildedwang, niet moeten worden gezien als pogingen om de markt te monopoliseren. Veel meer ging het om pogingen om de hoge schuldenlast van het gilde weg te werken.

Een ander aspect van de gilden wordt centraal gesteld bij Frédéric Caron: het gilde als opleiding. In ‘Apprendre un métier à Valenciennes à l’époque moderne’, *Revue du Nord* 95 (2013) 481-490 beschrijft Caron de vele aspecten van het leerlingenschap: van de leeftijd tot toetreding, de vergoeding tot de meester-leerling relatie. Het is jammer dat Caron zijn conclusies niet in een breder historiografisch kader plaatst. Zijn analyse, bijvoorbeeld, dat de verhouding tussen leerlingen en andere ambachtslieden veel meer gebaseerd was op saamhorigheid en behulpzaamheid had zeker meer aandacht en uitwerking verdiend.

Sociale stratificatie

Naast de interesse in verschillende types van steden, zijn stadshistorici van oudsher ook geïnteresseerd in verschillen binnen een stad zelf. Zijn steden een grote homogene gemeenschap of werden ze juist veel meer gekenmerkt door diversiteit, en zo ja, gaat het hier dan om een harmonieuze diversiteit of is er veel meer sprake van sociale, culturele of economische segregatie? Centraal in Claude Bruneel, ‘Fiscalité et stratification sociale à Bruxelles en 1783. Le quartier du Cour’, *Revue du Nord* 95 (2013) 387-399 staat een afgekeurd voorstel tot financiering van de professionalisering van de Brusselse politie. Dit voorstel werd in augustus 1783 door de magistraat van Brussel opgesteld in opdracht van de centrale regering van de Oostenrijkse Nederlanden en be-

trof een belasting per hoofd van de bevolking. Als voorbeeld van de uitwerking ervan gaf de magistraat een berekening voor de bevolking van de hofwijk ('Le quartier de la Cour'), een bron die wij nu tot onze beschikking hebben. Interessant aan deze bron is vooral dat naast de beroepsaanduiding ook het jaarlijks inkomen van de huishoudens werd genoteerd, omdat de heffing namelijk afhankelijk was van de beroepssector waartoe men behoorde, onderverdeeld in verschillende inkomensklassen. Volgens Bruneel biedt het daarom een fraaie historische bron die zowel licht schijnt op het theoretische denken over sociaal-professionele segregatie als de stedelijke realiteit ervan.

In het artikel 'Residentiële segregatie in vroegmoderne steden: Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 10 (2013) 102-132 stellen Clé Lesger, Marco van Leeuwen en Bart Vissers de vraag in hoeverre een hoge inkomensongelijkheid terug te zien is in ruimtelijke scheiding van Amsterdam. Aan de hand van de huurwaarden van percelen in het Kadaster van 1832 stellen zij dat segregatie in Amsterdam niet alleen plaatsvond op macro-niveau, dat wil zeggen op het niveau van verschillende wijken, maar dat er op 'gevelwandniveau' ook belangrijke verschillen bestonden: met de rijken aan de hoofdgrachten en hoofdstraten en de middengroepen en armen aan de mindere grachten, zij- en achterstraten en binnerreinen (meso-segregatie). Deze scheiding tussen welstandsgroepen binnen Amsterdam is toegenomen vanaf de late zestiende en de zeventiende eeuw, toen de stadsuitbreidingen voor de meer welgestelden mogelijkheden boden om zich te distantieren van de onrust, stank en vervuiling van het centrum. De auteurs beargumenteren dat niet alleen de nabijheid van publieke gebouwen doorslaggevend is (een klassieke these van Gideon Sjoberg), maar dat ook andere factoren als een aangenaam woonmilieu en goede toegankelijkheid belangrijke verklaringen vormen voor de segregatiepatronen die worden aangetroffen in het negentiende-eeuwse Amsterdam.

Hygiëne en gezondheid

Het samenleven van een grote groep mensen op relatief kleine schaal, heeft ervoor gezorgd dat steden van oudsher geconfronteerd werden met allerlei ziektes en epidemieën. Steden waren dan ook vaak initiatiefnemers op het gebied van veranderingen ten aanzien van hygiëne en ter bevordering van de volksgezondheid. In een bespreking van secundaire literatuur beschrijft Pim Kooij in het artikel 'Cholera in Groningen', *Groniek* 195 (2013) 153-168 hoe er in de stad Groningen werd gereageerd op de verschillende negentiende-eeuwse cholera uitbraken. Hieruit kunnen we opmaken dat Groningen maar weinig verschilde van andere Nederlandse steden en dat de bestrijding van cholera een supralokale aangelegenheid was. Bovendien speelden overal dezelfde medische discussies over de oorzaken, die uiteindelijk zouden leiden tot de totstandkoming van hygiënische maatregelen zoals de aanleg van waterleiding en riolering.

De voornaamste groep achter deze medische discussies waren de hygiënisten – een groep artsen die in hun wetenschappelijke studies het verband tussen de openbare hygiëne en volksgezondheid wilden aantonen. Joris Vandendriessche en Kaat Wils, 'Een traject van onderhandeling. Hygiënisme als wetenschap, Antwerpen 1880-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 128 (2013) 3-28 bespreken deze groep echter niet als sociale pioniers, zoals al vaak is gedaan, maar leggen de focus op de ontwikkeling van het hygiënisme als een wetenschappelijke sub-

discipline. Dit doen zij aan de hand van zittingsverslagen van de stedelijke medische genootschappen uit het laat-negentiende-eeuwse Antwerpen. Binnen deze verenigingen ontstond er door de uiteenlopende professionele achtergronden van hun leden een toenemende scheiding van professionele en meer zuivere wetenschappelijke kwesties, wat uiteindelijk zou leiden tot de profilering van de hygiënestudies als ‘toegepaste wetenschap’. De Antwerpse stedelijke overheid heeft een belangrijke rol gespeeld in de verankering van het hygiënisme in de wetenschappelijke wereld: als financiers van de stedelijke openbare gezondheid en subsidieverstrekkingen van de lokale verenigingen als discussieplatform.

Politiek

Op het vlak van de politieke geschiedenis bleek 2013 een vruchtbaar jaar voor de middeleeuwse en vroegmoderne historiografie. De negentiende en twintigste eeuw bleven daarentegen wat in de kou staan. De redactie van *Eigen Schoon en de Brabander* publiceerde bijvoorbeeld twee bijdragen waarin de auteurs aspecten belichten van een domein dat lokale en regionale historici van de premoderne periode reeds lang fascineert: de historische belangrijkheid van de Brabantse steden ten opzichte van elkaar. Terwijl dergelijk onderzoek in het verleden wel eens ietwat karikatuurale vormen kon aannemen (denk aan de recentelijke historiografische discussie over de historische hoofdstad van de Kempen), benaderen Raymond Van Uytven en Jean-Paul Peeters de thematiek op een minder beladen manier. In ‘Zoutleeuw en de Brabantse steden in de Raad van Kortenberg’, *Eigen Schoon en De Brabander* 96 (2013) 23-51 buigt Van Uytven zich over de vraag waarom Zoutleeuw in de veertiende eeuw tot de zeven belangrijkste steden van het hertogdom Brabant werd gerekend. Op vlak van bevolkingsaantal en ‘centraliteit’ (de mate waarin een stad onder meer administratieve, rechterlijke, en kerkelijke centrumfuncties vervulde) scoorde het Getestadje immers niet bijzonder hoog. De auteur komt op basis van gegevens uit de secundaire literatuur, waaronder heel wat eerder werk van zijn hand, tot het inzicht dat Zoutleeuw zijn politieke gewicht vooral te danken had aan zijn economische belang en zijn strategische ligging als grensstad. Jean-Paul Peeters neemt in ‘Diest, Nijvel en Tienen gezien als een trojka van middelgrote Brabantse steden tijdens de jaren 1528-1529’, *Eigen Schoon en De Brabander* 96 (2013) 351-369 twee Oost-Brabantse bureaus van Zoutleeuw en het Zuid-Brabantse Nijvel onder de loep. Via een gedetailleerde analyse van hun stadsrekening van 1528-1529, waarin hij vooral aandacht heeft voor de accijns- en impostrechten enerzijds en de loonuitgaven anderzijds, stelt Peeters vast dat Diest veruit de economisch en commercieel meest aantrekkelijke van deze drie middelgrote steden was. Hij komt ook tot de bevinding dat Tienen op dit vlak betere cijfers kon voorleggen dan Nijvel, hoewel deze laatste meer inwoners telde.

Ten noorden van de Moerdijk werd de lokale politieke geschiedschrijving gedomineerd door studies over de impact van oorlog en vrede op de stedelijke bevolking. De jaren 1780, de zogenaamde Patriottentijd, waren voor de Republiek een periode van oorlog (met Engeland en Pruisen) en (quasi-)burgeroorlog. P. Theeuwen en P.G. Aalbers belichten aspecten van de strijd tussen de Verlichtingsgezinde Patriotten en de behoudsgezinde Orangisten in Arnhem. In ‘“De geachtste Nieuwspapieren leggen daar gereed”’. Een impressie van pers en politiek te Arnhem, 1781-1787’, *Arnhem's Historisch*

Tijdschrift 33 (2013) 129-143 legt Theeuwen uit dat met name de Arnhemse Patriotten handig gebruik maakten van de pers om hun politieke ideeën te verspreiden, ook al beschikten ze niet over een eigen stedelijk nieuwsorgaan. Hun schrijver volstond echter niet om de strijd tegen de Orangisten in hun voordeel te beslechten. Aalbers beschrijft in 'Arnhemse patriotten op de vlucht naar Frankrijk', *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 33 (2013) 144-150 een noodzakelijk gevolg van hun nederlaag en van de Orangistische repressie die erop volgde.

De vereniging *Oud-Utrecht* greep de driehonderdste verjaardag van de Vrede van Utrecht aan om zijn *Jaarboek* te wijden aan onderzoek naar de lokale en regionale weerslag van de Spaanse Successieoorlog en de onderhandelingen die in 1713 leidden tot het beëindigen ervan. Het artikel 'De Vrede van Utrecht gelokaliseerd. Huisvesting van de diplomaten', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2013) 69-94 van Floortje Tuinstra sluit in zekere zin aan bij de niet meer zo recente roep om een 'nieuwe' diplomatieke geschiedenis die de historische context van politieke onderhandelingen bestudeert eerder dan de inhoud van die onderhandelingen. In een dergelijke geschiedschrijving besteden auteurs onder meer aandacht aan huisvesting en huishoudens van diplomaten en gastvrijheid van en tegenover deze officiële vertegenwoordigers. Tuinstra is echter niet zozeer geïnteresseerd in de diplomaten dan wel in de Utrechtnaars die via de huurwoningenmarkt met hen in contact kwamen. In een methodologisch sterk onderbouwd verhaal legt ze uit dat met name de politieke en economische elite van de stad goed verdiende aan de aanwezigheid van de Europese diplomaten. In de omliggende stadjes oogde het financiële plaatje na de Vrede van Utrecht minder rooskleurig. De Spaanse Successieoorlog mocht dan wel vooral in de Zuidelijke Nederlanden zijn uitgevochten en de burgers daar economisch het zwaarst hebben belast, de middenstand van bijvoorbeeld Oudewater voelde er ook de gevolgen van. In 'Van dertele messieurs, miserabele burgers en schone dames. Krijgsgevangenen officieren in Oudewater', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2013) 133-150 legt Nettie Stoppelenburg uit dat de daar gedwongen ondergebrachte soldaten er vaak in slaagden na de oorlog hun gastfamilies te verlaten zonder hun soms diepe schulden af te lossen. Willem H. Strous vertelt in 'De Vrede duur gekocht. Rhenens stadsbestuur in tijd van oorlog', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2013) 152-166 een gelijkaardig verhaal over het stadje Rhenen, maar benadrukt tevens dat ook de verhoogde belastingdruk zwaar woog op de lokale bevolking. Uiteraard gaf de Vrede van Utrecht ook aanleiding tot meer vreugdevolle taferelen. In 'Het Hollands Vreede-vuur-werk. Vreugdevuurwerk afgestoken op 14 juni 1713 in de Haagse Hofvijver ter gelegenheid van de Vrede van Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2013) 180-190 analyseert Tolien Wilmer een contemporain relaas en een resem prenten die de praktijk van het afsteken van vuurwerk vanop zogenaamde vuurwerktheaters mooi in beeld brengen.⁴

Te vroeg juichen kon echter kwalijke gevolgen hebben. Dat illustreert Wilma van Giersbergen in 'Rotterdam tussen 8 en 25 november 1813. De bevrijding van de stad: een reconstructie', *Rotterdams Jaarboekje* (2013) 91-114. Met behulp van een aantal egodocumenten en procesdossiers geeft zij een gedetailleerd verslag van de laatste

4 Zie in dit verband ook: Dirk van Waelderden, 'Feest in Brussel na de inname van de stad Buda in 1686. De analyse van een politiek prentenverhaal van Romeyn de Hooghe', *De Achttiende Eeuw* 45 (2013) 111-141.

weken van het Napoleontische regime in de hoofdplaats van het departement Monden van de Maas. Het is niet altijd helder wie er in haar verhaal aan het woord is en er zitten ook wel wat waardeoordelen in de tekst, maar het geheel biedt een boeiend inzicht in de relaties tussen de machthebbers en de zich steeds meer in Oranje tooiende en dito vlaggen wapperende Rotterdammers.

Het onderzoek naar dergelijke feestelijke symbolische handelingen in stedelijke contexten werd in 2013 nog verder aangedikt. Klaas Van Gelder en Bert Van Cauter reageren in ‘Een publieke ceremonie in een turbulent tijdvak. De inauguratie van Maria Theresia als gravin van Vlaanderen (1744)’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 67 (2013) 101-130 tegen de volgens hen stiefmoederlijke behandeling van de achttiende eeuw in het onderzoek naar blijde intredes. Vanuit een cultureel-politieke invalshoek en met gerichte aandacht voor de historische context, de organisatie en financiering en de deelnemers aan de inauguratie van Maria Theresia in Gent nuanceren ze in het bijzonder de visie van Hugo Soly. Die stelde vast dat van de late vijftiende tot de vroege zeventiende eeuw een machtsverschuiving plaatsvond van de steden naar de vorst waarbij de stedelingen een steeds passievere rol kregen toebedeeld. Van Gelder en Van Cauter beargumenteren daarentegen dat dergelijke ceremonies doorheen de vroegmoderne tijd voor alle participanten betekenisvol bleven en dat de plechtigheden het gevolg waren van onderhandelingen tussen de participanten en op die manier concrete machtsverhoudingen op een bepaald moment weergaven. Hun inzichten worden in zekere zin bevestigd door Gilles Deregnacourt, die in ‘La joyeuse entrée à Cambrai de Mgr Maximilien de Berghes (21 octobre 1559)’, *Revue du Nord* 95 (2013) 699-711 vaststelde dat het er bij de blijde intrede van de Berghes in Kamerijk om ging de subtiele en fragiele machtsverhoudingen tussen de prinsbisschop en de stedelingen te verifiëren en te bevestigen.

De redactie van *Revue du Nord* besteedde in 2013 ook de nodige aandacht aan de geschiedschrijving over de vroegmoderne instellingen. Jean-Marie Cauchies gaat in ‘Les assemblées d'états provinciaux aux anciens Pays-Bas (xvie-xviiie siècles): apogées, soubresauts ou déclin?’, *Revue du Nord* 95 (2013) 669-679 via een literatuurstudie op zoek naar de exacte plaats van de provinciale staten in het staatsbestel van de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden. Hij besluit dat deze regionale instellingen, die hun bloeiperiode kenden halverwege de achttiende eeuw, niettegenstaande hun onderlinge verschillen gedurende de hele vroegmoderne tijd een belangrijke intermediaire functie vervulden tussen de vorst en zijn onderdanen. In ‘Élites municipales et réforme de l'Averdy en Flandre maritime’, *Revue du Nord* 95 (2013) 737-765 beschrijft Agathe Leysens hoe het stedelijke bestuur in Duinkerke zich halverwege de jaren 1760 verzette tegen centraliserende fiscale en rechterlijke maatregelen die hun stedelijke privileges beknotten. Dat onsuccesvol verzet tegen het vorstelijke gezag noopte stedelijke besturen vaak tot een verzoeningspolitiek, zo illustreert Bram Caers met zijn artikel ‘“In fide constans”? Politiek van herinnering in het Mechelse stadsbestuur’, *De Zeventiende Eeuw* 29 (2013) 228-246. Caers vergelijkt de kroniek die de Mechelse burgemeester Jan van Wachtendonck rond 1600 schreef met een kroniek die tot stand kwam lang voor het calvinistische regime in de Dijlestad de hertogelijke autoriteit verloochende. Hij toont overtuigend aan hoe stedelijke leiders zoals van Wachtendonck na

die periode via tekst en beeld het katholieke en loyale imago van de stad probeerden te herstellen.⁵

Onderzoek naar deugdelijk burgerschap bekleedde ook een belangrijke plaats in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*. In haar tweede nummer van 2013 bood de redactie een forum aan historici en letterkundigen die betrokken zijn bij het Groningse programma *Sustainable citizenship*. Dat bestudeert duurzaam burgerschap van de Oudheid tot het einde van het Ancien Régime. Vanuit de vaststelling dat premodern burgerschap een dynamische en heterogene categorie was, reageren deze onderzoekers tegen de nog steeds wijdverbreide idee die de negentiende-eeuwse bourgeois als uitgangspunt neemt en diens burgerschap als het resultaat ziet van een eenduidig pakket normen en waarden dat zich sinds de late middeleeuwen bijna rechtlijnig ontwikkelde. Volgens hen is dit burgerbeeld een historische constructie. In plaats van op zoek te gaan naar het 'reële' premoderne burgerschap, stellen Sabrina Corbellini en Onno van Nijf in dit themanummer de interessantere (en meer realistische) vraag naar de wijzen waarop premoderne stedelingen als burgers werden gevormd via 'burgerspiegels'. In de inleiding ('Burgerspiegels in de premoderne stad. Introductie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126 (2013) 158-169) leggen Corbellini en Van Nijf uit dat dit begrip geen geheel nieuwe uitvinding is. Wel biedt het een ruimere invulling aan de gelijknamige historische term die stond voor een tekst die, naar analogie van de meer bekende vorstenspiegel, de premoderne burger een na te streven moreel ideaalbeeld voorhield. De Bijbel, zo illustreert Margriet Hoogvliet in haar artikel 'Brave burgers dankzij de Bijbel. Leesaanwijzingen in Jacques Legrands *Livre de bonnes meurs* (c. 1404/1410)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126 (2013) 194-205 vormde een heel belangrijke inspiratiebron voor dergelijke literatuur. Haar analyse van een middeleeuwse, in de volkstaal opgestelde burgerspiegel van een augustijner monnik overtuigt Hoogvliet ervan dat ook de Heilige Schrift zelf, met al zijn adviezen voor maatschappelijk verkeer, als een burgerspiegel kan worden gezien.

Nu kwam een dergelijke 'spiegeling' niet uitsluitend voor in moraliserende trakaten. In haar bijdrage 'Blameren en demoniseren. Satirische pamfletliteratuur in de zeventiende-eeuwse Republiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126 (2013) 220-233 toont Marijke Meijer Drees dat burgerschapsidealen eveneens op negatieve wijze werden gecommuniceerd, met name via oppositieliteratuur zoals satirische pamfletten. Hierin maakten diverse auteurs stedelijke politieke leiders tot mikpunt van spot en benadrukten ze kwaliteiten die deugdelijke burgers net niet dienden te cultiveren. Stijn Bussels bewijst met zijn studie 'Meer te verwonderen, als immer te doorgronden. Het Amsterdamse stadhuis, een overweldigende burgerspiegel', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126 (2013) 234-248 dat ook niet-verbale bronnen bepaalde burgerlijke idealen propageerden. De architectuur en de decoratie van dit gebouw, zo betoogt Bussels, moest de vroegmoderne Amsterdamse burgers zodanig overweldigen dat ze de machtsaanspraken aanvaardden die erin vervat zaten.

⁵ Een meer kritische reflectie op het katholieke verleden bood intussen de meer op humanistische en proto-verlichte leest geschoede stadsbeschrijving van Delft door Dirck van Bleyswijck. Zie: Marcin Polkowski, 'Reconstructing the Middle Ages. Dirck van Bleyswijck's Beschryvinge der stad Delft and its uneasy relationship with the past', *De Zeventiende Eeuw* 29 (2013) 247-264.

Religie

In 2013 was er meer aandacht dan gewoonlijk voor het thema religie. Beschrijvend maar erg informatief voor vroegmoderne historici is de bijdrage ‘Doopsgezinde gemeenten te Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw’, *Maandblad Amstelodamum* 100 (2013) 24-38 van Ruud Lambour. Deze auteur geeft een overzicht van alle doopsgezinde gemeenten in het vroegmoderne Amsterdam. Door alle opsplitsingen en meningsverschillen binnen deze denominatie is dat best een puzzel, maar Lambour weet een helder beeld te schetsen. Louise Vermeersch belooft in ‘“Zoo jubileert Macaer, nae zevenhonderd jaer”. Het zevenhonderdjarig jubileum van Sint-Macharius te Gent’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 67 (2013) 131-164 de secularisatiethese te testen voor het achttiende-eeuwse Gent. Die belofte maakt ze eigenlijk niet waar, maar het artikel is wel een zeer goede bijdrage waarin een overzicht wordt gegeven van de jubileumviering van de Gentse stadsheilige Sint-Macharius. De auteur heeft daarbij aandacht voor de rol van stadsbestuur, landsheer en corporaties. Interessant is de vaststelling dat de stedelijke overheid de regie van dit ritueel sinds de zeventiende eeuw steeds meer in handen nam en het beeld van een eeuwenlange traditie creëerde die eigenlijk slechts vanaf de zeventiende eeuw echt van belang werd.

In 2013 werden heel wat bijdragen over broederschappen gepubliceerd. Renée Nip behandelt een Gronings voorbeeld in ‘De Kalendebroederschap in Groningen. Bekommernis om het zielenheil in het algemeen belang’, *Historisch Jaarboek Groningen* (2013) 6-25. Deze broederschap werd in 1318 door priesters opgericht maar evolueerde rond 1350 naar een religieuze vereniging met meer lekenleden dan clerici. Velen onder hen hadden nauwe banden met de stedelijke elite. Na 1450 nam het aantal priesters opnieuw toe en zij zouden tot de afschaffing in 1594 de broederschap domineren. Uit het artikel ‘De Sint-Katharinabroederschap in de Kortrijkse gravenkapel (eind 14de-18de eeuw)’, *De Leiegoww* 55 (2013) 231-244 van Hendrik Callewier leren we dat deze Kortrijkse broederschap net als de Groningse kalendebroederschap onder invloed van het opkomende protestantisme aan aantrekkingskracht verloor tijdens de zestiende eeuw. Ook in Kortrijk kwamen veel leden van de broederschap uit de stedelijke elite, maar deze groep vormde niet de meerderheid van de leden. Dat had waarschijnlijk te maken met het feit dat er geen maximum op het ledenaantal stond in Kortrijk, iets wat in Groningen wel het geval was. Toch speelde de broederschap een belangrijke politieke rol. Ze was immers verbonden aan de gravenkapel in de Kortrijkse Onze-Lieve-Vrouwekerk en daarom werd ze door de graven van Vlaanderen – en hun opvolgers – ingezet als instrument voor politieke propaganda. Het aandeel van de stedelijke elite in het ledenbestand komt tevens uitgebreid aan bod in ‘The Archery and Crossbow guilds of Late Medieval Bruges’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 150 (2013) 245-336 van Laura Crombie. Zij stelt vast dat alle stedelijke groepen lid werden van de schuttersgilden: er was geen overwicht van de elite zoals in de Groningse kalendebroederschap. Daarnaast wijst ze erop dat de schuttersgilden veel meer waren dan stedelijke militieën. Zij vervulden volgens Crombie immers ook een belangrijke rol in het sociale en devotionele leven.

In een themanummer in *Trajecta* werd in 2013 heel wat aandacht besteed aan broederschappen in het achttiende- en negentiende-eeuwse Antwerpen. Jeroen Hendrickx behandelt in ‘Hoe meer zielen, hoe meer vreugd. De ledenevolutie van de Antwerpse

Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Bijstand & Victorie (1753-1795)', *Trajecta* 22 (2013) 261-284 de ledenevolutie van een Antwerpse broederschap in de arme Sint-Andriesparochie. Hij stelt vast dat het aantal leden daalde in de eerste helft van de achttiende eeuw, maar dat na 1750 de broederschap weer aantrok. Deels valt deze stijging te verklaren door de demografische groei van de Antwerpse bevolking. De enorme toename aan het einde van de achttiende eeuw was dan waarschijnlijk weer toe te schrijven aan het verzet tegen de repressieve overheidspolitiek tegenover broederschappen. Tom De Leyeleere plaatst de broederschappen in de Antwerpse Sint-Andriesparochie in een breder kader in "In volle eendrachtigheid der gebueren"? Een onderzoek naar de interactie tussen de broederschappen en het buurtleven in de Antwerpse Sint-Andriesparochie (1750-1820)', *Trajecta* 22 (2013) 285-318. Hij wijst op de brede sociale rekruteringsbasis van de religieuze broederschappen in tegenstelling tot de seculiere, Verlichte verenigingen. De buurtbroederschappen besteedden – in tegenstelling tot de meer devotionele parochiebroederschappen onder leiding van een geestelijke – maar liefst 80 percent van hun uitgaven aan de organisatie van gezellige bijeenkomsten en hadden dus een belangrijke sociale rol. In tegenstelling tot in Parijs, bleven deze broederschappen tussen 1750 en 1850 hun leden en bestuursleden grotendeels lokaal rekruteren in de eigen parochie. Koen Schuddinck en Hilde Greefs bestuderen in een bijdrage in hetzelfde themanummer het ledenbestand van een Antwerpse broederschap in 'Religieuze verbondenheid in een havenwijk. Een sociaalgeografisch ledenprofiel van de broederschap De Veertiendaagse Berechting in de Sint-Paulusparochie in Antwerpen, 1815-1856', *Trajecta* 22 (2013) 319-348. Ook dit broederschap trok leden uit alle sociale lagen van de eigen parochie aan. Interessant is de vaststelling dat de broederschap van De Veertiendaagse berechting eveneens een groot aandeel inwijkelingen aantrok, maar dat deze nieuwelingen pas lid werden als ze al enige tijd in de parochie woonden.

Cultuur

Ilya Van Damme bekritiseert in 'Het "creative city"-debat: nieuw paradigma of oude politiek? Een kritische introductie voor historici', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 10 (2013) 102-121 het werk van stedelijke economen zoals Richard Florida, Edward Glaeser en Saskia Sassen. Die claimen immers dat steden zich economisch en sociaal het beste kunnen ontplooiën als ze worden bestuurd als creatieve broedplaatsen. Van Damme concludeert dat deze theorieën vooral invloedrijk zijn geworden omdat ze aantrekkelijke politiek-correcte waarden van tolerantie en pluralisme verdedigen, terwijl ze elke empirische basis missen om het verband tussen investeringen in de creatieve klasse en economische groei aan te tonen. Volgens Van Damme zouden stadshistorici er verstandig aan doen om zich wat minder gretig bij het discours van de 'creative city' aan te sluiten en de relatie tussen stedelijke cultuur en economie in het verleden op een meer kritischer manier te bestuderen.

Dat de aandacht voor bedrijfsmatige aspecten en (vermeende) economische belang van de stedelijke cultuur intussen wel veel interessante nieuwe informatie oplevert blijkt uit diverse artikelen die dit jaar op dit terrein zijn gepubliceerd. De *Cahiers Bruxellois* bieden in een themanummer over 'Promenades musicales' onder meer nieuwe informatie over de bouw en financiering van de bekende Salle du Concert

Noble aan het eind van de achttiende eeuw,⁶ staan uitgebreid stil bij de handel in muziekstukken en -instrumenten als basis voor de bloei van het negentiende-eeuwse stedelijke muziekleven,⁷ en benadrukken hoe de opkomst van de bioscoop in de vroege twintigste eeuw de arbeidsmarkt voor musici aanzienlijk vergrootte.⁸ In dezelfde periode stichtte een coöperatie SM Volksrecht in Kortrijk een zogenaamd 'Feestpaleis', dat behalve een film- en theaterzaal ook een bibliotheek, vergaderzalen, een café en zelfs een winkel en een bakkerij omvatte. In 'Twintig jaar Feestpaleis aan Pluim- en Slachthuisstraat. "Eene toevluchtsplaats om alle zaken die ons aanbelangen te bespreken. Maar dit alles moet geld kosten"', *De Leiegouw* 55 (2013) 205-230 zet Martijn Vandenbroucke de sociale en bedrijfseconomische ambities en teleurstellingen op interessante wijze uiteen. Dat geldt ook voor het feestpaleis in het nabijgelegen Menen, dat eveneens door een coöperatie werd gesticht en waarvan de naoorlogse sociaal-culturele en financiële ontwikkelingen worden belicht in Gerlien Decancq, "Het zal weer vollen bak zijn". Een geschiedenis van de vrijetijdsbesteding in het volkshuis en Feestpaleis te Menen (1944-1955)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 150 (2013) 139-166.

Economisch heel wat succesvoller was intussen de Arnhemse dierentuin Burgers Zoo, die anders dan de meeste negentiende-eeuwse dierentuinen niet was opgericht door een wetenschappelijk genootschap, maar door een particuliere ondernemer, de slager Johan Burgers. Geert van Nieuwstadt, 'Burgers' Zoo 1913-2013', *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 33 (2013) 62-78 zet uiteen hoe vier generaties Burgers de combinatie natuur, vermaak en wetenschap sinds 1913 winstgevend hebben weten te maken. Dat ondernemers met een goed doordacht bedrijfsmodel rond 1900 ook de Nederlandse markt voor het binnen- en buitenlands toerisme konden veroveren en vergroten, demonstreert Anke Stegehuis in haar artikel "Met Lissone op reis!" De betekenis van de eerste reisorganisator in het Nederlandse toerisme, 1876-1927', *De Negentiende Eeuw* 37 (2013) 331-354. Jacobus Lissone, oorspronkelijk handelaar in comestibles, was een van de allereerste touroperators van Nederland en bouwde met laagdrempelige doch niet goedkope groepsreizen gericht op verheffing, vermaak en vrouwenemancipatie een aanzienlijk imperium op. De groepsreizen die hij organiseerde volgden en varieerden tegelijk op het spoor en de toeristische ervaringen van de negentiende-eeuwse (manelijke) elite, die beeldend worden beschreven in Willemijn Koning, 'Een "bijna onbereikbare stralenkrans van vreugde en weelde". Betrokkenheid en distantie in de Parijse stads- verkenningen van jonge Amsterdamse elitezonen, ca. 1850', *De Negentiende Eeuw* 37 (2013) 289-311 en Mickey Hoyle, "Levensgenot en dolce far niente in onze eeuw van haast en agitatie". De ervaring van binnenlandse plezierreisjes door de Amsterdamse elite (casus Jan Boissevain, 1865)', *De Negentiende Eeuw* 37 (2013) 312-330.

6 Xavier Duquenne, 'La Salle du Concert noble construit à Bruxelles en 1779', *Brusselse Cahiers* 45 (2013) 167-190.

7 Sandrine Thieffry, 'Jean-Baptiste Katto: un éditeur de musique bruxellois au XIXe siècle', *Brusselse Cahiers* 45 (2013) 97-113; Paul Raspé, 'Les ateliers de Charles-Joseph Sax à Bruxelles (1816-1852)', *Brusselse Cahiers* 45 (2013) 191-207.

8 Paul Raspé, 'Musique et cinéma à Bruxelles: interprètes, arrangeurs, compositeurs, éditeurs (1895-1945)', *Brusselse Cahiers* 45 (2013) 209-227.

Abstracts

GABRI VAN TUSSENBROEK, Before the Great Extension. Urban transformation and house-building in Amsterdam, 1452-1578

This article investigates the urban transformation in Amsterdam in the sixteenth century. Building archaeological and dendrochronological surveys indicate that from about 1530 on, houses were renewed, while houses from before that year are virtually absent. The year 1530 may be linked to an imperial order of 1521, in which Charles V decreed that the existing wooden buildings in Amsterdam had to be demolished and had to be replaced by stone buildings. The municipality, which since 1524 had a building supervisor, with alignment officials who came under his leadership since 1528, started to keep a building administration and formulated a comprehensive building code in 1531. The growth of the population and the resulting pressure on public space made the city government to create space for traffic and trade. This led to modifications of roads, embankments and building blocks and inflationary rising real estate prices. For a large group of citizens who could benefit from the increasing prosperity of that time, this economical high tide was an occasion to invest in real estate, which led to a sustainable renewal of the housing stock, of which some houses have survived until the present day.

TONY KEEVEL, 'What right do they have to call me *antisocial*?' Concentrated and diversified housing of 'problem-families' in three neighbourhoods in the city of Amsterdam: the re-education project Geuzenveld-Slotermeer and Tuindorp Buiksloot, 1953-1981.

Focusing on three small neighbourhoods and using a bottom-up perspective, this article examines the ways in which post-war Amsterdam policy-makers, social workers and local residents dealt with the housing and re-education of so-called 'problem-families'. Whether the municipal authorities favoured social re-education by concentrating 'anti-social families' in semi-isolated housing projects (as they did in the fifties and sixties), or decided to place them in 'normal' working-class neighbourhoods (as they have done since the late sixties), they often have failed to tackle the issues of ghettoization, stigmatization, social-cultural isolation and social exclusion. Inspired by the critical atmosphere of the seventies, social protest movements and the democracy-from-below-movement, increasing citizen participation in urban planning, welfare and liveability led to heavy local citizen protests which eventually undermined the effectuation of the council's housing and resocialization projects.

ELLEN JANSSENS en IASON JONGEPIER, GISHistorical Antwerp: historical GIS as a laboratory for urban history

This article presents GISHistorical Antwerp, an ongoing project at the University of Antwerp. Using Geographic Information Systems, the project aims to develop a historical GIS that reconstructs the spatial lay-out of the city of Antwerp, at the micro-level of the individual plot. Based on these reconstructions, a great diversity of historical written sources can be integrated and spatially analysed. The authors argue that historical GIS, when developed as a laboratory for urban history, can play an essential role in the multidisciplinary study of historical and present-day cities. The GISHistorical Antwerp project engages with the recent paradigm shift in the humanities, by focusing on both the material and social space, as well as 'place', meaningful space.

REINHILDE SENNEMA, Manhattan on the Maas, Manhattan on the Mersey. Transnational elites and local identities in world cities Rotterdam and Liverpool (1945-1975)

From the nineteenth century onward, port cities Rotterdam and Liverpool became important hubs in the global maritime network. Essential to this development were influential business elites embedded in transnational networks. This private influence continued to exist until the start of the 1970s and contributed to a rapid expansion of the cities and their ports. This study aims to distinguish who these agents were, how they were associated with local coalitions and transnational business networks, and how they used the exchange of transnational knowledge for local developments. It builds on the notions of *second cities* and *consociational democracy*, in order to construct a new framework to look at non-governmental agency in the expansion of port cities after the Second World War.

Personalia

GABRI VAN TUSSENBROEK (°1969) werkt sinds 2005 als bouwhistoricus bij Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam en is hoogleraar Stedelijke identiteit en Monumenten, in het bijzonder van de stad Amsterdam aan de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde in 2001 aan de Universiteit Utrecht op *The Architectural Network of the van Neurenberg Family in the Low Countries (1480-1640)* en was daarna als postdoc verbonden aan de Technische Universität Berlin. Hij is redacteur van het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond. Samen met Ronald Stenvert was hij verantwoordelijk voor de samenstelling van *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen* (3^e druk; Utrecht 2015). Daarnaast schreef hij de boeken *Amsterdam in 1597. Kroniek van een cruciaal jaar* (2^e druk; Amsterdam 2010), *‘alzo zult gijlieden dat maken’. Gebruik en ontwikkeling van bouwcontracten en bestekken in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tot 1650* (Leiden 2013) en *In het voorbijgaan. Zeven eeuwen bouwen langs de Noord/Zuidlijn* (Bussum 2014).

Correspondentieadres: Monumenten en Archeologie, Herengracht 482, Postbus 10718, NL 1001 ES, Amsterdam. E-mail: g.van.tussenbroek@amsterdam.nl.

TONY KEEVEL (°1992) is tweedejaars student van de Onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is geïnteresseerd in de sociale en culturele geschiedenis van Nederlandse volksbuurten in de moderne tijd. Hij verrichtte een gecombineerde onderzoeksstage bij het Amsterdam Centre for Urban History en de Rekenkamer Amsterdam, en werkt momenteel aan zijn masterscriptie over probleemgezinnen in Tuindorp Buiksloot in Amsterdam-Noord.

Correspondentieadres: Oosterveen 304, 1444 XR, Purmerend. Tel.: +31(0)299775248. E-mail: t.keevel@gmail.com.

ELLEN JANSSENS (°1990) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Sinds 2012 werkt ze mee aan het GISHistorical Antwerp project. Momenteel bereidt ze als FWO-aspirant een doctoraat voor in de ecologische stadsgeschiedenis, handelend over sociale differentiatie in de toegang tot drinkwater in Antwerpen tijdens de zestiende en negentiende eeuw. De studie vormt een eerste diepgaande test-case voor het GISHistorical Antwerp project, en streeft de verfijning na van historisch GIS als onderzoekstool.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Stadscampus, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen, s.d.129. Tel.: +32(0)32654273. E-mail: ellen.janssens@uantwerpen.be.

IASON JONGEPIER (°1982) studeerde in 2009 af als Geograaf aan de Universiteit Gent. Daarna bereidde hij een doctoraat voor aan het Departement Geschiedenis van de Universiteit Antwerpen, handelend rond sociaal-ecologische interacties in estuariene gebieden. Sinds 2014 is hij als Cartograaf/GIS-specialist werkzaam op het GISHistorical Antwerp-project. Zijn belangrijkste publicaties handelen rond de betrouwbaarheid

van historische kaarten, veenontginning, het Wase polderlandschap en evoluties van intergetijdengebieden.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Stadscampus, Rodestraat 14, 2000 Antwerpen, S.R-A.112. Tel.: +32(0)32654220. E-mail: iason.jongepier@uantwerpen.be.

REINHILDE SENNEMA (°1985) is promovendus aan de Erasmus School for History, Culture and Communication van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Haar promotieonderzoek wordt begeleid door stadshistoricus prof. dr. Paul van de Laar en bedrijfshistoricus prof. dr. Ben Wubs. Ze is opgeleid als architectuur- en stedenbouwhistoricus aan de Rijksuniversiteit Groningen en studeerde af op verheffingsidealen in de Rotterdamse wederopbouwarchitectuur. Voor haar promotieonderzoek was ze werkzaam als zelfstandig cultuurhistorisch onderzoeker.

Correspondentieadres: Erasmus Universiteit, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam. Tel.: +31(0)104088608. E-mail: sennema@eshcc.eur.nl.

JEROEN PUTTEVILS (°1985) is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Hij specialiseert zich in de sociaal-economische geschiedenis van de late middeleeuwen en de vroege nieuwe tijd, met nadruk op stadsgeschiedenis. Hij promoveerde in 2012 aan de Universiteit Antwerpen op een proefschrift over de opkomst van de Zuid-Nederlandse handelaars op de Europese markten gedurende de zestiende eeuw vanuit de handelsstad Antwerpen. Recent publiceerde hij *Merchants and trading in the sixteenth century: the Golden Age of Antwerp* (New York 2015). Momenteel werkt hij aan een nieuw onderzoeksproject 'De lokroep van Vrouwe Fortuna: loterijen en economische cultuur in de 15de en 16de-eeuwse Nederlanden'.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Grote Kauwenberg 18. 2000 Antwerpen. Tel.: +32(0)32654309. E-mail: Jeroen.Puttevils@ua.ac.be.

MICHAEL AUWERS (°1981) studeerde Geschiedenis en Internationale Politiek aan de Universiteit Antwerpen en Toegepaste Taalkunde aan het Thomas More College van de Katholieke Universiteit Leuven. Zijn onderzoek en publicaties gaan over diplomatieke cultuur in de vroegmoderne en moderne tijd. In 2014 promoveerde hij aan de Universiteit Antwerpen met een proefschrift over de manier waarop Belgische diplomaten in de late negentiende en vroege twintigste eeuw omgingen met processen van democratisering. Momenteel werkt hij als praktijkassistent aan diezelfde universiteit.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Stadscampus, Grote Kauwenberg 18 2000 Antwerpen. Tel.: +32(0)32654379. E-mail: michael.auwers@uantwerpen.be.

INGE BERTELS (°1976), architectuurhistorica en master in de monumentenzorg is docente architectuurgeschiedenis aan de opleiding Architectonische Ingenieurswetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Haar onderzoek en publicaties bevinden zich op het kruispunt van architectuurgeschiedenis met techniek- en stadsgeschiedenis. In 2013 redigeerde ze samen met onder meer redactiecollega Jan Hein Furnée *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur* (Universitaire Pers Leuven 2013). Ze is redacteur van het tijdschrift *Stadsgeschiedenis* en lid van

de *editorial board* van het internationaal tijdschrift *Journal of Construction History*.
Correspondentieadres: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Architectonische Ingenieurswetenschappen, Pleinlaan 2 (ARCH, K-blok), 1050 Brussel. Tel.: +32(0)26292840. E-mail: inge.bertels@vub.ac.be.

JEANNETTE KAMP (°1986) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Daar onderzocht zij voor haar masterscriptie de migratiepatronen van Zwitserse huursoldaten naar de Republiek in de achttiende eeuw. Sinds 2012 is zij als promovenda verbonden aan de Universiteit Leiden. Daar werkt zij binnen het nwo project *Crime and Gender 1600-1900* aan een onderzoek naar Frankfurt am Main in de zeventiende en achttiende eeuw. Aan de hand van deze casus zal zij onderzoek doen naar (veranderende) genderpatronen in de geregistreerde misdaad in een streng gereguleerde en patriarchale samenleving.

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Instituut voor Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Tel.: +31(0)715276412. E-mail: j.m.kamp@hum.leidenuniv.nl.

SANNE MUURLING (°1987) studeerde sociaal-economische geschiedenis aan de Vrije Universiteit en heeft in 2010 de onderzoeksmaster afgerond met een scriptie over huishoudelijkheid in de vroegmoderne wooncultuur. Na haar afstuderen heeft zij als junior onderzoeker gewerkt bij de Historische Steekproef Nederland op het IISG. Sinds 2013 is zij als promovendus verbonden aan Universiteit Leiden, waar ze onderzoek doet naar criminaliteit en gender in vroegmodern Bologna. Tevens is zij redacteur bij *Holland Historisch Tijdschrift*.

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Instituut voor Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Tel.: +31(0)715273292. E-mail: s.t.d.muurling@hum.leidenuniv.nl.

MAARTEN VAN DIJCK (°1980) is universitair docent geschiedenis en theorie van de sociale wetenschappen aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is verbonden aan het Center for Historical Culture aan diezelfde universiteit. Zijn huidige onderzoek richt zich op de relatie tussen sociale ongelijkheid, sociaal kapitaal en economische ontwikkeling in de vroegmoderne periode. Daarnaast publiceert hij ook over laatmiddeleeuwse en vroegmoderne criminaliteit.

Correspondentieadres: Erasmus Universiteit Rotterdam, Postbus 1738, kamer M6-31, NL-3000 DR Rotterdam. Tel.: +31(0)104082502. E-mail: vandijck@eshcc.eur.nl.

Stadsgeschiedenis

Een platform voor reflectie op de geschiedenis van de stad

Stadsgeschiedenis (opgericht in 2006) is het Nederlands-Vlaamse tijdschrift voor onderzoek, reflectie en debat over de stad en haar geschiedenis. De aanpak is interdisciplinair en gericht op een breed scala aan thema's. Naast peer-reviewed wetenschappelijke artikelen bevat *Stadsgeschiedenis* dossiers over actuele maatschappelijke thema's, reviews over recente onderzoekstrends en interessante artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, en interviews met markante stadsbestuurders, architecten en wetenschappers. Geografisch richt het tijdschrift zich op de Lage Landen door de eeuwen heen. *Stadsgeschiedenis* richt zich op iedereen die geëngageerd is met de stad en haar historische ontwikkeling: van wetenschappers en archiefmedewerkers tot beleidsmakers, architecten en erfgoedwerkers.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar inge.bertels@vub.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31356859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD Stadsgeschiedenis 10 (2015) I

GABRI VAN TUSSENBROEK

Voor de grote uitleg. Stedelijke transformatie en huisbouw
in Amsterdam, 1452-1578 1

TONY KEEVEL

'Of was ik soms ook asociaal genoemd?' Concentratie en
spreiding van 'onmaatschappelijken' in drie Amsterdamse
wijken: het heropvoedingproject Geuzenveld-Slotermeer en
Tuindorp Buiksloot, 1953-1981 24

Werk in uitvoering

ELLEN JANSSENS en IASON JONGEPIER 49
GISHistorical Antwerp: historisch GIS als laboratorium
voor de stadsgeschiedenis

REINHILDE SENNEMA

Manhattan aan de Maas, Manhattan aan de Mersey. 63
Transnationale elites en lokale identiteit in wereldsteden
Rotterdam en Liverpool (1945-1975)

Reviews

JEROEN PUTTEVILS 74
Waarom deden sommige handelssteden het zo goed?
Een overzicht van het historisch onderzoek naar handel
en instituties in Nederlandse en Europese steden,
1300-1800

MICHAEL AUWERS, INGE BERTELS, MAARTEN F. VAN 96
JEANNETTE KAMP & SANNE MUURLING
De stad in de schijnwerpers. Stadsgeschiedenis in
Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2013)

Abstracts 111

Personalia 113

ISSN 1872-0676

STADS
geschiedenis

